

Wprowadzenie

Współczesny świat nieustannie dostarcza nowych wyzwań dla polityki społecznej. Można odnieść wrażenie, że społeczeństwa są konfrontowane z problemami, których jakość i ilość jest nieporównywalna z tym, czego doświadczali nasi przodkowie.

Zadaniem naszego czasopisma będzie zgłębianie i analiza złożonych procesów społecznych, jakie współcześnie mają miejsce. Podejmując tę tematykę staramy się zainicjować debatę na temat takich kwestii, jak: przemiany rodziny, ochrona dziecka, kwestia kobieca w polityce społecznej, rola państwa i innych instytucji w rozwiązywaniu problemów i redukcji ryzyka społecznego.

Opublikowane artykuły koncentrują się wokół zagadnień związanych z polityką społeczną (Belina Bedini, Christoph Gille, Christine Krüger, Júlia Wéber, Jacek Sroka, Karolina Jarosz), z naukami socjologicznymi (artykuły Katarzyna Gucwa-Porębska, Krzysztof Trębski, Mária Nemčková, Maria Diacon, Mária Šmidová, Władysław Majkowski, Jakub Doležel Albina Scutaru) oraz naukami o zdrowiu (Anna Mirczak, Liudmila Iagusevschi, Adriana Ciobanu).

Omawiane w tym tomie zagadnienia dotyczą roli kobiety w naukach ścisłych, wpływu ideologii skrajnej prawicy na pracę socjalną, gospodarki i modelu kapitalizmu patchworkowego, instytucjonalizacji usług społecznych, przemian współczesnej rodziny i jej instytucjonalnego wzmocnienia, dobrostanu dziecka czy osadzonych korzystających z systemu dozoru elektronicznego. Poruszona została też tematyka bezdomności, religijnych inspiracji dla pracy socjalnej w Czechach, pomocy ukraińskim uchodźcom w Mołdawii. Dwa ostatnie artykuły odnoszą się do wyzwań jakie stoją przed dziećmi z wadą wzroku oraz do kompetencji zdrowotnych osób starszych

Zachęcamy do lektury najnowszego numeru Studia ad Didacticam Scientiarum Socialium Pertinentia 2023 oraz do aktywnego udziału w dyskusji nad tematami, które poruszamy. Dziękujemy wszystkim autorom, recenzentom za ich zaangażowanie w przygotowanie tego numeru .

Zapraszamy do współpracy. Publikujemy artykuły naukowe oraz raporty z badań. Przyjmujemy teksty z dyscyplin: nauki o zdrowiu, nauki o rodzinie, nauki o bezpieczeństwie, nauki o polityce i administracji, nauki o zarządzaniu i jakości, nauki prawne, nauki socjologiczne, pedagogika i prawo kanoniczne.

dr Dominika Sozańska

Belina Bedini

Aleksandër Moisiu University of Durrës, Albania

Social Policies for the Strengthening of Women's Contribution in Science, Technology, Engineering, and Mathematics (STEM): The Case of Albania

1. On the relevance of women's participation in STEM

Women represent 28% of engineering graduates and 40% of computer science and informatics in the fourth Industrial Revolution. Other data shows that women in ICT careers are four times less than men. Also, men are more financed for research projects than women (European Union, 2020).

It is scientifically proven that the gap has nothing to do with brain structure, genetics, and hormones. Indeed, the statistics show that women exceeded men in the programs for bachelor's and master's degrees, but in doctorate studies, the contrary happens (Exter University, 2019). In addition, although 33% of researchers are women, only 12% of national science academies are women. Another study conducted in 180 countries concluded that girls and boys are equally interested in science up to 11 years old, but it drops at 18 years old for girls (UNESCO, 2017). Social and cultural stereotypes are strongly believed to keep women and girls from STEM (UNESCO, 2017). Therefore, UN and the international community are committed to discovering what keeps women and girls away from STEM and combating this phenomenon. For instance, to increase awareness of women's participation in science, the UN celebrates the International Day of Women in Science every year on February 11th (UN, 2020).

It is evident that it is a question of stereotypes keeping women away from STEM. Sometimes, the idea of women's participation in STEM careers is politically used, as happened with the declaration of Hungary's prime minister, who declared that the more women are educated, the more the economy is threatened because instead of giving birth to babies, they run after a career (Simon, 2022).

The low participation of women in science is not exclusively a question of gender equality, but it is also strongly connected with science and economic development. From the higher rate of women's participation in science would benefit science itself, as the diversity of groups of researchers in STEM increases the points of view, the variety of the research questions raised, and the areas of exploration, which permits better performance and discoveries (SWHR, 2020). In addition, the higher the participation of women in STEM, the higher the probability of economic prosperity.

Hence, the experts value that the GDP of 144 developing countries will increase from 13-19 billion USD if 600 million women engage in science and technology (Aldent University, 2018).

From the gender equality point of view, the salaries of jobs in STEM are about 40% higher compared with other fields. Therefore, encouraging women to work in STEM will automatically reduce the pay gap between women and men in the future perspective (Maryville University, 2019). On the contrary, if women continue to be unrepresented in STEM, the payment gap will persist over the years. Moreover, advanced study in science and technology prepares women to take an active role in their countries' technological and industrial development, thus necessitating a diverse approach to vocational and technical training (Beijing Declaration, 1995). Probably, there are gender stereotypes that are limiting the participation of women in science and engineering careers and discourage men from engaging in care sectors.

2. International awareness of women in STEM

The international community addressed for the first time the equality of women and men in 1948 with the Universal Declaration of Human Rights, wherein the first article states, "*All human beings are born free and equal in dignity and rights*" (UN, 1948), sealing in this way the belief that equal rights between men and women would determine the progress of humanity. The efforts continued in 1975 with the Mexico conference dedicated to women, which declared the UN Decade of Women and were marked in 1979 with the Convention for the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women CEDAW. Even though this document does not pay attention to the contribution of women in science, its importance consists in opening the floor to equal education and the contribution of women to the economy. At the same time, CEDAW (1979) emphasises the necessity of the advancement of women at all educational levels and fighting the stereotypes with appropriate legislation, curricula, and review of textbooks (art.11). Such a mission was reinforced with the birth of the Global Movement for Equality between Women and Men which was followed by the World Conference to Review and Appraise the Achievements of the United Nations Decade for Women: Equality, Development, and Peace, held in 1985 in Nairobi, succeeded by the Beijing Declaration and Platform for Action in 1995. Such events highlighted the importance of equal access for women at all levels of education and even in science and technology (art. 35).

The Beijing Declaration admits that science curricula are gender-biased for the first time, and the science textbooks do not refer to women and girls' experiences and contributions to science. Therefore, it strongly recommends the participation of women in design, application, and evaluation in science and innovation. The Beijing Declaration defines its strategic objective B3 to improve women's access to vocational training, science and technology, and continuing education (Beijing Declaration, 1995). Recently, the fifth goal of the Agenda 2030 for Sustainable Development is to achieve gender equality and empower women and girls by adopting sound policies and enforceable legislation to empower women and girls at all levels (UN, 2015).

On the other hand, the European Union is giving particular attention to gender equality in the EU Action Plan for Gender Equality 2020, which emphasises that research is vital for equality and women's improvement. Moreover, the EU program Horizon 2020 will financially support gender studies and women's access to research (EU, 2020). Further, the EU is committed to increasing the investments for access to girls since their early education in science, engineering, and technology.

3. Methodology

This paper aims to show how Albania is approaching the problem of women's underrepresentation in STEM. In order to have a general panorama of the situation, we will use the qualitative methodology. Therefore, by interviewing one of the external experts and group members who developed the National Strategy for Gender Equality, we will understand the government's priorities and perspective. On the other hand, we will explore the situation of women who are actually developing their careers in STEM to find out the challenges they face today and what they would change in policies for a more consistent engagement of women in science. In addition, the research will explore some good practices and examples followed by states marking good records and improvements regarding the representation of women in STEM. Hence, we can answer our research question: is Albania on its way to improving women's representation in STEM?

4. On the situation of women in STEM in Albania

Article 15 of the Albanian Constitution (1998) defines that no one can be discriminated against because of gender. On this constitutional principle, the country ratified 1993 the CEDAW Convention, committing to eliminating discrimination between women and men, followed by amendments to the penal, labour and family codes as enforcements for equal rights for women (Picari, 2008). Moreover, in 2008, entered into force Law 9970, "For the Gender Equality in the Society", aiming to guarantee efficient protection against discrimination based on gender in every kind of behaviour, defining measurements to secure equal chances and to determine the state responsibilities in central and local level for the elaboration of acts and policies, for the improvement of gender equality in all the society (Law 9970, 2008).

Consequently, in 2009, the Council of Ministers founded the National Council for Gender Equality as a consulting body for elaborating policies in this field. The respective minister of gender equality heads such a council, which includes ten other deputy ministers and three representatives from civil society (Council of Ministers, 2009). However, the activity of such an essential consultative national body is not transparent because there is not enough information published online or elsewhere.

However, with the assistance of the EU, the first gender index for Albania was published in January 2020, where the country is rated 7 points down (60.4) compared with the EU (67.4) average. The index shows that although more women than men have a higher education diploma, women's employment is 17% lower. For instance, in the academic year 2019-2020, of 33,000 graduates, 65.3% were girls

(Ministry of Economy, 2019). On the other hand, data published by UNESCO shows that girls' performance is higher than that of boys, based on the scores of the Pisa exam achievements among 15-year-old girls and boys in Albania (UNESCO, 2017). The same data, in general, on all the states shows that boys outperform girls in 60% of states.

However, in accordance with the national statistics, women are employed at 40.8%, men at 56.9%, and men are paid 10% more than women. On the other hand, women are engaged more in education, health, and social work, as 38% of employed women are involved in these sectors, compared with 8.3% of men (INSTAT, 2020).

The participation of women in STEM entered the governmental agenda through the National Strategy for Gender Equality 2021-2023, which contains objectives connected with GAP III of the European Union like: *"The promotion of economic and social rights for women's empowerment"*. According to the strategy, there is an improvement in women's participation in science, but it has no consistency. Actually, there are 41.9% of females and 58.1% of males in STEM (Council of Ministers, 2021). Therefore, new measurements and facilitations are necessary. Concretely, objective one and sub-objective 1.3 aim to increase access to women in nontraditional jobs, especially in science, technology, engineering, and mathematics, but also production, construction, industry, energy, gas, etc., up to 2% every year, starting from 2023 (Council of Ministers, 2021). Such results will be obtained through 300 informal meetings in the 61 municipalities from 2022-2025, with teachers and educators of all levels targeting to motivate girls and women of different ages to enroll in scientific program studies.

On the other hand, the National Strategy for Education 2021-2026 puts education in STEM as a national priority but without paying attention to the equal participation of women in scientific fields (Council of Ministers, 2021). Nevertheless, the National Strategy for Scientific Research, Innovation and Technology includes the promotion of equal participation of women in STEM. Therefore, it aims to increase the number of women in leading research and educational institutions by 30% up to 2022 (Ministry of Education, 2021). For the moment, there is yet to be any data on achieving such an objective.

4.1. The policymaker's points of view

In order to find out why and how the government decided to intervene in the gap of women in STEM through the National Strategy for Gender Equality, we interviewed one of the three external experts who were part of the group development of the Strategy. She explained that the document's elaboration process was hurried, without a deep analysis. Nevertheless, the external experts suggested to include the topic in the document because the public administration in Albania needs more capacity and willingness to contribute thoughtfully to these processes. Consequently, the effects of the strategy will start to be evident after some years.

According to the expert, the government's attention on women in STEM needs to be more. At least – she explained – the government should exploit hundreds of Albanian women working abroad in STEM, who could contribute from wherever they live in terms of networking, mentoring and motivating other women in Albania.

On the other side, the government could offer scholarships to girls at all levels of education, from elementary to Ph.D., in order to push them towards careers in STEM. In addition, she stated that the real problem is the cultural aspect because girls have to choose between families and careers. Therefore, more attention from the government would be necessary in offering extra services to mothers in raising their kids. This fact is evident because girls are showing higher results in school than boys, but in the labour market, the contrary is occurring. Nevertheless, she explained that the situation of women in STEM cannot be different from the general condition of women in Albania, where especially women in rural areas of the country live in difficult conditions without access to essential public services. Albania has taken huge steps regarding women's participation in political decision-making, but the effects of such progress are not translated into overall equality between genders (Plaku, 2022).

On the other hand, through an interview with women working in STEM from the urban area of Tirana, we could understand that the presence of women in STEM is highly appreciated. Women in this field are considered with high respect and have a satisfactory level of remuneration. In addition, she explained that in school, she had the support of the teachers and in higher education, she did not feel any discrimination because of her gender (Mersini, 2022). Nevertheless, we don't know how the situation can be in more peripheral zones other than Tirana.

5. Good practices of countries with attention to the women's representation in STEM

Many states have addressed the problem of the underrepresentation of women in STEM by developing programs and policies to support, motivate, and inspire women to invest in the future of their careers in STEM.

For instance, the Korean government is pushing women to undertake scientific careers. In 2004, the project WISE (Women into Science and Engineering) aimed to offer online mentoring to encourage girls to major in science and technology. The mentors were from academia, college students, and high school girls. At the same time, the government applied a recruitment target system for female professionals in scientific institutions all over the country. Moreover, another project dedicated to high school girls occurred in 2006, which consisted of involving the girls in scientific groups in laboratories at universities. In addition, the Ministry of Science and Technology built a children's care center at a research complex (Deadok) to facilitate women in science to accomplish their mother's duties while working. The children's nursery center, dedicated to kids from 0 to 64 months, could accommodate 300 kids from 8 a.m. to 10 p.m. (Lee, 2010).

A study conducted at the universities of Sweden, Norway, and Finland, distinguished countries for the high representation of women in STEM, shows that the measurement and policies can be at different levels, from individuals and structures. In other words, these measurements aim to change the behavior of actors like teachers, educators, and even parents. Another technique is the so-called targeted measurement, which seeks to influence the activity of the underrepresented category

by offering them motivational activities, like coaching and mentoring. Moreover, there are training measures which act on the organisational cultures to avoid bias and promote women in academia. Alongside, there are preferential treatments that push institutions to have unique structures to help women in STEM careers. The research shows that the universities with the best results in promoting women in STEM are the ones that have applied all kinds of measures, especially preferential treatment and targeted actions (Silander et.al, 2022).

Other effective practices are seen in well-known international companies committed to hiring more women in their technological departments. Companies like Airbnb, Google, Capital One, Freddie Mac, etc., have undertaken various initiatives to help hire more women within their community of employees. Some of these practices include a blind hiring process to give women the same opportunities to be engaged, mentorship for growth opportunities to women, pay equity practices by not asking about salary history, and annual conferences for women in technology to give women a chance once a year to share their experiences for growth (Baker, 2021). These companies have a clear vision of the importance of women in science and the benefits it brings.

Moreover, the USA approved in 2017 the so-called Inspire Women Act, which requires NASA to develop a plan to push young women to consider a career in NASA. Such a program is supposed to be fulfilled by the retired astronauts, scientists, and engineers to mentor and inspire young women through mentoring, summer institutes of science for middle school students and particularly for girls. The program aims to push the girls into a non-traditional career at NASA (UN, 2019). Likewise, the United Kingdom established the Athena Swan Charter to recognise the higher education institutions committed to addressing gender equity in general and the gap between women in STEM, especially in universities (ASW, 2005). Inspired by such an initiative, the government of Wels is also committed to increasing the number of STEM graduates, particularly women, by organising “Keeping in Touch Programs”, dedicated to women who leave their careers for short periods to take care of their children. In this way, they will not feel left behind in their field. Such initiative is combined with the shared leave for parents once their baby is born. Moreover, the government is pushing universities to organise annual conferences for women in STEM to share their best personal practices, especially regarding balancing motherhood and academic careers (Wels Government, 2016).

Another effective policy to reduce the gap between women in science has been implemented in France since 2012, with the approval of the Sauvadent Law, which introduced equal access to women in senior positions in research but also 40% of the gender quota for juries acceding to academic assignments. Moreover, in 2013, the law on higher education determined gender equity for elected governing bodies of research organisations, and in 2011, the Ministry of Education established the Irene Joliot Curie Prize, dedicated to women’s performance in science. Such a prize is awarded annually by women with distinguished contributions. In addition, networks for women in science have been created, and many activities, like parenting discussions, are organised to contribute to this mission (European Institute for Gender Equity, 2011). Also, France is well known for its commitment to putting

gender equity in science even on the international policies agenda of G7 G20, and its contribution has been valuable in the summits of Schloss Emau, Taormina, Hamburg, etc (FMEI, 2020). Similarly, Germany is pushing universities for gender equality in science by financing the universities that have achieved parity in governing bodies by public funding.

6. Conclusion and recommendations

Through this research, we concluded that women are underrepresented in STEM worldwide, except in a few specific countries like Bolivia. For this reason, the international community is paying more and more attention to women's greater involvement in science careers. Increasing the number of women in STEM would be a benefit not only for gender equality as a whole but also for the development of science and the economy. In scientific research, more women would increase the diversity in research questions and perspectives, contributing to better results. In addition, regarding economic development, the experts claim that greater involvement of women would bring more incomes and a general increase in GDP, especially in developing countries.

The case of Albania showed that the country has more girls than men in the total number of graduates in bachelor and master studies. Even concerning lifelong learning, women are more engaged, but men are a few points higher in employment and in terms of wages. At the same time, the difference between women and men in STEM is not high, but the difference is notable regarding the leading positions in universities, research institutions, or the Academy of Science. In addition, the results of the Pisa competition show that girls have better results than boys, but after university studies, their interest in STEM careers drops. Women are obligated to choose between a job or a family.

Furthermore, Albania's case represents a contradiction because the country is showing some excellent results regarding the representation of women in political decision-making. The majority of the government comprises women, and more than 33% of parliament members are women. In addition, at the municipality councils, thanks to the rose quotas, about 30% of members are women. With these outstanding achievements, it was supposed to have policies supporting the involvement of women in different sectors of the economy.

Indeed, the country has marked progress by approving special laws to promote and ensure gender equity in several aspects, but equality in STEM has not been its priority. Among national strategic documents, only the National Strategy on Gender Equality treats the issue of women's representation in STEM. Nevertheless, the action plan for the fulfilment of objectives needs more clarity. While other countries offer motivation, mentoring and support for women in scientific careers, the Albanian strategy plans to organise meetings to motivate girls in different educational levels to undertake STEM jobs. Moreover, the strategy needs more information on the number of sessions, methodology of motivation, or any other relevant information.

From the interview with one of the experts who elaborated on the National Strategy, we found out that the document was developed quickly and without paying

attention to the details. Moreover, the government is paying enough attention to gender equality. Still, a higher consideration is needed for the participation of women in STEM, especially in promoting women's leadership in scientific research institutions. Indeed, the country has some good chances to succeed in engaging more women in scientific fields because the number of graduated women is almost the same as men, but more support for family and child care is needed. On the other hand, Albania has a considerable number of women in science from the diaspora who would contribute to the country where they live by mentoring, networking and motivating other women living in the country.

Bibliography

- Albanian Constitution, Accessed April 10, 2023, www.parlament.al/Files/sKuvendi/kushtetuta.pdf
- Aldent University, Dita Ndërkombëtare e Grave dhe Vajzave në Shkencë, Barazia Gjinore në shkencë për paqe dhe zhvillim, Accessed June 25, 2023, <https://ual.edu.al/ual.edu.al/2018/02/12/dita-nderkombetare-e-grave-dhe-vajzave-ne-shkence-barazia-gjinore-ne-shkence-per-paqe-dhe-zhvillim/>
- Athena Swan Charter, Encouraging and Recognizing Commitment, to Advancing Gender Equality, Accessed August 10, 2023, <https://www.advance-he.ac.uk/equality-charters/athena-swan-charter#principles>
- Baker, K., *Ten Companies Doing the Work to Support Women in STEM*, Ripplematch, 8.11.2021, Accessed May 15, 2015, <https://ripplematch.com/career-advice/companies-doing-the-work-to-support-women-in-stem-f2c47cd1/>
- Blerta Picari, Barazia Gjinore Kusht për Integrimin Evropian, Alenaca per Barazine Gjinore, Tiranë, 2008
- Council of Ministers, Order No. 3/8.1.2009 "For the foundation of National Council for the Gender Equity" Accessed April 25, 2023, https://www.mod.gov.al/images/PDF/urdhri_kryeministrit.pdf
- Council of Ministers, National Strategy for Gender Equality (2021-2030), Accessed May 30, 2023, <https://albania.unwomen.org/en/digital-library/publications/2022/02/national-strategy-for-gender-equality-2021-2030#:~:text=The%20National%20Strategy%20for%20Gender,governance%20units%2C%20independent%20institutions%2C%20civil>
- Council of Ministers, National Strategy for Education 2021-2026, Accessed April 15, 2023, <https://arsimi.gov.al/wp-content/uploads/2021/05/Draft-Strategjia-per-Arsimin-2021-2026.pdf>
- Council of Ministers, National Strategy for Scientific Research, Innovation and Technology, Accessed April 15, 2023, <https://www.konsultimipublik.gov.al/Konsultime/Detaje/614>
- Exter University, A Brief History of Gender (In) Equality. Accessed July 25, 2023. <https://www.futurelearn.com/info/courses/understanding-gender-inequality/0/steps/66837>
- European Institute for Gender Equity, France: Promoting Gender Equity in Science, Accessed April 15, 2023, <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/toolkits/gear/legislative-policy-backgrounds/france>
- European Union Action Gender Plan 2020, An Ambitious Agenda for Gender Equality and Women's Empowerment, in EU External Action, Accessed August 3, 2023, <https://>

- international-partnerships.ec.europa.eu/system/files/2021-01/join-2020-17-final_en.pdf
- French Ministry of Europe and International Affairs, France International Strategy on Gender Equality, 2018-2022, Accessed May 10, 2023, https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/meae_strategie_-_en_cle076525.pdf
- Interview with Mrs. Ani Plaku, expert of gender studies, member of Development Group of the National Strategy of Gender Equity, date 20.08.2022
- Interview with MS. Rezarta Mersini, Software Engineer, based in Tirana, date 3.9.2022
- INSTAT, Index of Gender Equity in the Republic of Albania 2020, Accessed June 1 2023. http://www.instat.gov.al/media/6657/gender_equality_index_for_the_republic_of_albania_2020_alb.pdf
- Law 9970, 2008 “For the gender equity in the society” Accessed May 13, 2023, https://www.mod.gov.al/images/PDF/barazia_gjinore_shoqeri.pdf
- Lee K.J, Effective Policies for Supporting Education and Employment of Women in Science and Technology, United Nations Division for the Advancement of Women (DAW, part of UN Women), United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Expert group meeting, Gender, science and technology, Paris, France 28 Sept – 1 Oct. 2010, https://www.un.org/womenwatch/daw/egm/gst_2010/LEE-EP.6-EGM-ST.pdf
- Maryville University, Women in STEM: a Guide to Bridging the Gender Gap on Website, Accessed 20 July 2023, <https://online.maryville.edu/blog/women-in-stem-a-guide-to-bridging-the-gender-gap/>
- Ministry of Economy and Finance, Barazia Gjinore, Zhvillimet dhe Prespektivat në Shqipëri, Accessed May 16, 2023, <https://financa.gov.al/barazia-gjinore-zhvillimet-dhe-prespektivat-ne-shqiperi>
- Ortman E., *Society for Women Health Research, The Importance of Engaging and Supporting Women in STEM*, Accessed on June 25, 2023, <https://swhr.org/the-importance-of-engaging-and-supporting-women-in-stem/>
- Silander C., Drange I, Pietilä M., Reisel M., Reisel L., “Promoting Gender Equality in STEM-Oriented Universities: Institutional Policy Measures in Sweden, Finland and Norway.” In *Gender Inequalities in Tech-Driven Research and Innovation: Living the Contradiction*, edited by Gabriele Griffin, 1st ed., 93–108. Bristol University Press, 2022. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2ngx5c4.11>.
- UNESCO, Tracking the Code, Education of Girls and Women in Science, Technology, Engineering And Mathematics, 2017, Accessed June 18 2023 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000253479>
- UNITED NATIONS, International Day of Women and Girls in Science, Accessed May 15, 2023 <https://www.un.org/en/observances/women-and-girls-in-science-day>
- UNITED NATIONS, Universal Declaration of Human Rights, Accessed May 15 2023. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- UNITED NATIONS, Women, Policies, Initiatives and Tools to Promote Women’s Economic Empowerment in the world of work in the United States of America, 2019, Accessed April 15, 2023, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---multi/documents/briefingnote/wcms_724860.pdf
- UNITED NATIONS, Transforming our World, The 2030 Agenda Sustainable Development, Accessed May 5, 2023, <https://sdgs.un.org/2030agenda>

UN WOMEN, Beijing Declaration and Platform for Action, 2015 Accessed on June 25 2023, <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2015/01/beijing-declaration>

UN WOMEN, Convention and Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, Accessed May 10, 2023, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>

Wels Government, Talented Women for Successful Wales, a Report on Education, Recruitment, Retention and Promotion of Women in STEM-related Studies and Careers, Accessed on May 10, 2023, <https://gov.wales/docs/det/report/160308-women-in-science-en.pdf>

Zoltan Simon, "Hungary takes aim at educated women, in study panel by critics", Bloomberg, Accessed on May 15 2023, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-08-25/hungary-takes-aim-at-educated-women-in-study-panned-by-critics>

Social Policies for the Strengthening of Women's Contribution in Science, Technology, Engineering, and Mathematics (STEM): The Case of Albania

Abstract

The world will only progress partially if half its population performs at total capacity. That means that women and men should contribute equally to every aspect of life, including science and innovation. Only 30% of females who finish higher education choose Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) fields worldwide. Likewise, women exceed men in the programs of bachelor's and master's degrees, still in doctorate studies, which are the initial bases for a career in science and innovation; the contrary happens. The Albanian Gender Index 2020 showed that the country is rated 7 points down (60.4) compared with the EU (67.4) average. This paper is about the underrepresentation of women in STEM in Albania and aims to bring an overall perspective to the problem, from the policymakers to the women involved in science and innovation. Therefore, after reviewing international awareness, national policies and strategies, we will explore the policymaker's and scientific women's perspectives through the qualitative method. The discussion will follow with cases of good practices in other countries in order to answer the research question: is Albania improving the representation of women in STEM?

Keywords: Women, STEM, Albania, policy-making

Belina Bedini

Aleksandër Moisiu University of Durrës, Albania

email: belinabedini@yahoo.it

ORCID: 0000-0001-6292-2586

Christoph Gille

University of Applied Science Düsseldorf, Germany

Christine Krüger

University of Applied Science Neubrandenburg, Germany

Júlia Wéber

University of Applied Sciences Neubrandenburg, Germany

With the collaboration of Monika Schmidt

Wpływ skrajnej prawicy na pracę socjalną w Mecklenburgi-Zachodniopomorskiej. Radzenie sobie z zagrażającą normalnością

Rosnący wpływ skrajnej prawicy w Niemczech i Europie

W ciągu przeszłych 20 lat skrajna prawica zyskała wpływy w całej Europie. Ten wzrost jest najbardziej widoczny w sukcesach wyborczych partii prawicowych w Austrii, we Francji, w Danii, w Holandii i we Włoszech. Nowa siła na arenie politycznej pojawiła się także w Niemczech. Partia „Alternative für Deutschland“ (AfD) weszła do Parlamentu Federalnego z 12,6% głosów w wyborach parlamentarnych w 2017 roku (dalsza analiza: Richter, Quent 2019). Jednak skrajnie prawicowe postawy wyrażają się nie tylko w atakach terrorystycznych czy zabójstwach, ale są codziennym zjawiskiem w życiu społeczeństwa.

Skrajna prawica i praca socjalna: ambiwalentny związek

Praca socjalna wyłania się z dyskursów społecznych w takim samym stopniu, w jakim w nich uczestniczy. Jednak ze względu na niektóre ze swoich cech, praca socjalna okazuje się szczególnie kompatybilna. Z jednej strony istnieje konstytutywne odniesienie do „społecznego”, które jest już odzwierciedlone w samej nazwie. Jeśli jednak „wspólnota”, „społeczeństwo”, „lud” lub „naród” są absolutyzowane, odniesienie to może przybrać autorytarną formę. Z drugiej strony, moment heteronomii jest zawsze wpisany w działania edukacyjne i może być łączony z prawicowymi koncepcjami edukacyjnymi, w których pedagogika ponownie staje się autorytarna. „Przywództwo” i „lud” zastępują wówczas autonomię i demokrację jako cele edukacji. W końcu praca socjalna jest stale zorientowana na normalność społeczną.

W codzienne różnicowanie zawodu wpisane są procesy inności, które rozróżniają między tym, co jest uważane za pożądane, a tym, co jest oznaczone jako „problematyczne” lub „dewiacyjne”. W szczególności ta właśnie „konstrukcja ‚innego’ jako konstytutywny warunek pracy socjalnej” (Lehnert, Radvan 2016) stanowi bramę dla skrajnie prawicowych ideologii. W Unii Europejskiej jeszcze nie przeprowadzono systematycznych badań nad wpływem skrajnej prawicy na cały zakres zawodów związanych z pracą socjalną. Badania przeprowadzone w niemieckich krajach związkowych Nadrenia Północna-Westfalia (Gille, Jagusch 2019) i Mecklenburgia-Zachodniopomorska (Gille, Krüger, Wéber 2021) stanowią taką próbę z następującymi głównymi pytaniami badawczymi: Czy praktycy pracy socjalnej obserwują jakikolwiek wpływ skrajnej prawicy na profesjonalną pracę socjalną? Jeśli tak, jaki kształt mają te wpływy? Celem badań było znalezienie większej ilości systematycznych dowodów na ten temat, a także pomysłów na obszary, strategie i funkcje tych interwencji.

Kontekst regionalny

Badanie w kraju związkowym Mecklenburgia-Zachodniopomorska (MZP) odbyło się w latach 2020-2021 i zostało sfinansowane ze środków własnych Uniwersytetu Nauk Stosowanych w Neubrandenburgu. MZP jest trzecim najmniejszym z 16 krajów związkowych z 1,6 mln mieszkańców. Wschodniemiecki kraj nadbrzeżny MZP ma dużą powierzchnię i najniższą gęstość zaludnienia ze wszystkich niemieckich krajów związkowych. Tylko jedno miasto, Rostock, przekracza granicę 100 tys. mieszkańców, a stolica Schwerin prawie ją osiąga. MZP to kraj w przeważającej mierze rolniczy lub wiejski, w którym turystyka jest ważnym czynnikiem gospodarczym. Odsetek ludności o pochodzeniu migracyjnym wynosi 8% (2022). Wstrząsy gospodarcze w ciągu dwóch dekad po pokojowej rewolucji 1989/90 doprowadziły do emigracji 300 tys. osób i znacznie wyższej stopy bezrobocia, która czasami sięgała nawet 20%. W latach 2020/21 wyniosła ona około 7,5%. Struktury administracyjne MZP zostały silnie scentralizowane w ramach dwóch reform terytorialnych, w wyniku których jest to najbardziej scentralizowany kraj związkowy (wszystkie liczby: Federalny Urząd Statystyczny 2021).

Założenie badań

Podejście metodologiczne obejmowało trzy moduły: Po pierwsze, kwestionariusz (online) skierowany do pracowników socjalnych z różnych dziedzin pracy i wszystkich regionów. Spośród otrzymanych kwestionariuszy zostało uwzględnionych w analizie 252. Po drugie, prowadzono częściowo standaryzowane epizodyczne wywiady z niektórymi fachowcami, którzy wzięli udział w ankiecie online w celu pogłębienia zaobserwowanych wyników. Przeanalizowano 21 wywiadów. Po trzecie, kwestionariuszom i wywiadam towarzyszyła analiza dokumentów parlamentarnych Partji AfD opracowanych w parlamencie stanowym. Większość z tych dokumentów stanowiły zapytania parlamentarne, przesłuchania i rezolucje, które wykazywały powiązania tematyczne z pracą socjalną. Analiza uzyskanych danych

została przeprowadzona w procedurze analizy treści, a incydenty zidentyfikowane we wszystkich trzech modułach zostały połączone (Mayring 2015). Uzyskano trzy główne kategorie (własne oferty, wpływy zewnętrzne i praktyki wewnętrzne), w których zidentyfikowano od czterech do pięciu wariantów. Podejście zastosowane w badaniach nie pozwala na żadne reprezentatywne stwierdzenia.

Wyniki kwestionariusza

Mimo że Mecklenburgię-Zachodniopomorską należy określić jako wiejski kraj związkowy, najwyższy wskaźnik odpowiedzi – 56% odnotowano w miastach liczących ponad 50 tys. mieszkańców, a 40% odpowiedzi pochodziło z miejscowości liczących mniej niż 10 tys. mieszkańców. Zaledwie 10% odpowiedzi pochodziło ze wsi i obszarów wiejskich. Instytucje pracy socjalnej znajdują się głównie na obszarach miejskich, co może wskazywać na ograniczony zasięg pracy socjalnej, jak i usług socjalnych w regionach wiejskich. Większość odpowiedzi pochodzi z pola doradctwa (47%), z pola opieki nad dziećmi i młodzieżą (43%), i z obszaru pracy z rodziną (32%), co odpowiada znaczeniu tych dziedzin w niemieckim państwie opiekuńczym. 85% uczestników stwierdziło, że dostrzega skrajnie prawicowe działania w swoim regionie. Prawie 51% określiło te działania jako werbalną wrogość i groźby. Uszkodzenie mienia i fizyczne ataki na osoby są wymieniane przez 32% wszystkich respondentów, a ustalona scena przez 26%. Symbole, zdjęcia lub znaki zostały zaobserwowane przez 74%, 53% zgłosiło parady i demonstracje, 51% wskazało, że skrajnie prawicowe partie są reprezentowane w lokalnym parlamencie.

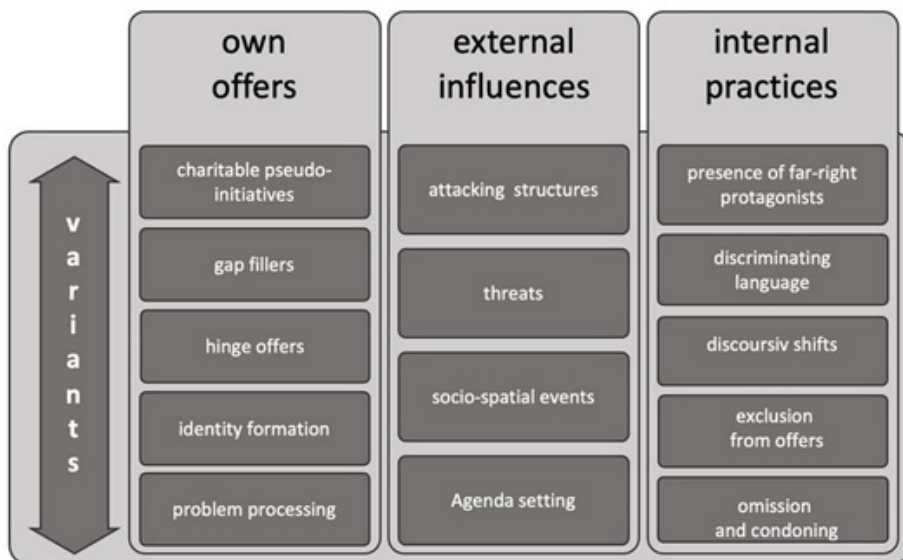
Formy wpływu

Wyniki pokazują, że wpływy skrajnej prawicy są dostrzegane. Kluczowe dla badań są wypowiedzi fachowców dotyczące wpływu skrajnej prawicy na pracę socjalną. Są one podzielone na trzy główne kategorie: własne oferty, wpływy zewnętrzne i praktyki wewnętrzne. Obserwacje dotyczące prób wywierania wpływu obejmują wszystkie regiony i obszary pracy socjalnej. Rysunek 1 przedstawia przegląd kategorii i wariantów skrajnie prawicowych wpływów na pracę socjalną, które zostały ustalone w badaniu.

Oferty własne

W ramach kategorii ofert własnych, która odnosi się do działań społecznych organizowanych przez protagonistów skrajnej prawicy, można wyróżnić pięć wariantów. Pierwszym i często wymienianym są pseudoinicjatywy charytatywne. Są one zazwyczaj powiązane z przesłaniem politycznym, na przykład z krytyką nieudanej polityki (społecznej), która jest odpowiedzialna za problemy, którymi rzekomo się zajmuje. Główną formą jest przekazywanie darowizn. Pseudoinicjatywy charytatywne są transmitowane z wielkim rozgłosem, przede wszystkim za pośrednictwem mediów społecznych. Powoduje to dylemat dla instytucji pracy socjalnej, które są docelowymi odbiorcami darowizny: Jeśli przyjmą darowizny, może to wspierać

Rys. 1. Kategorie i warianty wpływu skrajnej prawicy na pracę socjalną

przekaz polityczny. Wariant ten jest wykorzystywany przede wszystkim do przekazywania komunikatów politycznych, ale nie do rozwiązywania problemów społecznych w dłuższej perspektywie. Nieco innym wariantem jest wypełnianie luk (*gap fillers*). Jest to oferta społeczna w regionach wiejskich lub dzielnicach miejskich, gdzie struktury i oferty publiczne są słabo rozwinięte lub (już) niedostępne. „Wypełniacz luk” jest rzeczywistą ofertą, która nie jest bezpośrednio związana z przekazem politycznym. Jednak nie oznacza to, że są to działania apolityczne. Pracownicy socjalni zakładają, że zamiast tego można je oceniać w sensie Gramsciego jako część walki o hegemonię kulturową. Z drugiej strony oferty „zawiasów” (*hinge offers*) to działania, które mają głównie charakter społeczno-kulturowy i rozciągają się zarówno poza, jak i na bliskie, skrajnie prawicowe sceny, takie jak Ruch Identytarny, grupy neonazistowskie lub społeczności „volkistowskie”. Umożliwiają one ludziom poznanie i wejście do ruchu charakteryzującego się ekstremistycznym światopoglądem. Takie oferty są ogłaszane publicznie, ale fakt, że są one wspierane przez skrajną prawicę, nie jest początkowo widoczny dzięki użyciu neutralnych nazw. Oferty tworzenia tożsamości (*identity formation*) i oferty rozwiązywania problemów zostały stworzone w ramach ściśle powiązanych scen, do których mogą prowadzić oferty zawiasowe. Zazwyczaj nie mają one charakteru misyjnego, ponieważ są częścią życia subkulturowego. Działania kształtujące tożsamość służą stworzeniu kolektywnego poczucia przynależności. Najbardziej znane są kampanie Ruchu Identytarnego. Dla pracowników socjalnych kluczową rolę odgrywają obozy wakacyjne organizowane przez prawicowe organizacje ekstremistyczne, takie jak „Sturmvoegel” lub „Anastasia Movement”, które koncentrują się w szczególności

na dzieciach i młodzieży. Podczas gdy działania kształtujące tożsamość wiążą się z potencjalnie pozytywnymi doświadczeniami w zamkniętych społecznościach, wariant wsparcia w problematycznych sytuacjach życiowych służy radzeniu sobie z problemami związanymi z pozycjonowaniem ideologicznym. Obejmuje to zorganizowane formy poradnictwa społecznego i prawnego lub wsparcia dla więźniów. Niektóre z tych ofert mają już bardzo długą tradycję i choć czasami są prześladowane publicznie, przez dziesięciolecia udaje się je realizować, zmieniając osoby lub grupy. Oferty te mają na celu zwiększenie solidarności i lojalności na scenie poprzez zapewnienie wsparcia tym, którzy są zaangażowani w społeczność.

Wpływy zewnętrzne

Wpływy zewnętrzne odnoszą się do wszystkich prób wywierania wpływu przez skrajnie prawicowych protagonistów na istniejące usługi pracy socjalnej oraz na tematy, struktury, osoby, usługi lub konkretne oferty. Atakowanie struktur (*attacking structures*) jest używane do opisanego działań mających na celu destabilizowanie instytucji pracy socjalnej, tematów lub osób oraz kwestionowanie ich legitymacji. Działania te są często pozycjonowane na arenie politycznej. Obejmują one przede wszystkim działania parlamentarne AfD. Partia atakuje istniejące struktury usługowe, kwestionując ich finansowanie. Szczególnie dotknięte tego typu atakami są usługi otwartej pracy z dziećmi i młodzieżą, zwłaszcza projekty promujące demokrację, edukację polityczną i zapobieganie ekstremizmowi, opiekę nad dziećmi i młodzieżą oraz pracę socjalną w dziedzinie migracji. Żądania te wywierają dużą presję i zwiększają obciążenie atakowanych organizacji. Wariant atakowania struktur obejmuje również działania protagonistów poza obszarem parlamentarnym, takie jak burze nienawiści w internecie lub werbalne ataki na określone organizacje. Wariant gróźb (*threads*) obejmuje tajne i otwarte ataki na pracowników socjalnych lub instytucje, które zajmują się przemocą lub groźbami przemocy. Szczególnie pracownicy socjalni i instytucje zaangażowane w demokrację i prawa człowieka są narażone na takie zagrożenia. Obejmują one różne poziomy agresji. Udokumentowano kilka ataków z użyciem koktajli Mołotowa, kwasu masełowego lub podpalenia ośrodków młodzieży i ośrodków migracyjnych, oblężenia, zwłaszcza przed placówkami zakwaterowania dla uchodźców, ataki na samochody i prywatne domy pracowników, listy z pogróżkami, fizyczne ataki na pracowników. Poszczególni pracownicy znajdują się również na tak zwanych listach wrogów prawicowych grup ekstremistycznych. Warianty wydarzeń społeczno-przestrzennych (*socio-spatial events*) i ustalania agendy (*agenda setting*) są mniej destrukcyjne, ale mają na celu wywarcie wpływu i dostosowanie treści usług pracy socjalnej. Są przeprowadzane potajemnie i otwarcie, należą do ich: flash moby, demonstracje, graffiti, a także kampanie ulotek i naklejek skierowane do adresatów pracy socjalnej. Zarówno politycy, jak i inni aktorzy, wykorzystują temat finansowania do ustalania agendy np. prosząc o finansowanie ofert „tylko Niemcom”, preferując oferty „oparte na wartościach” lub przedstawiając konkretne grupy użytkowników jako niegodnych finansowania. Istnieje również agitacja przeciwko pracownikom

z historią migracyjną, a legitymacja ich przynależności do instytucji pracy socjalnej jest kwestionowana.

Praktyki wewnętrzne

Wewnętrzne praktyki są rozumiane jako wszystkie formy działania w ramach ustalonych usług pracy socjalnej, które wpływają na ich tematy, struktury, ludzi, oferty lub koncepcje. Mogą one pochodzić od profesjonalistów, użytkowników lub osób w organach zarządzających, które są związane z odpowiednimi usługami. Pierwszy wariant odnosi się do obecności poszczególnych pracowników, których można sklasyfikować jako należących do skrajnej prawicy. Materiał ujawnia istnienie skrajnie prawicowych pracowników w tak różnych dziedzinach, jak międzykulturowa praca socjalna, szkolna praca socjalna, stacjonarne zakwaterowanie dla nieletnich lub otwarta praca z nieletnimi. Niektórzy pracownicy upubliczniają swoje przekonania, podczas gdy inni je ukrywają. Ich przynależność jest udokumentowana. Jawnie skrajnie prawicowi pracownicy są zaangażowani w znane lokalne organizacje i sieci, reprezentują narracje spiskowe lub historyczne poglądy rewizjonistyczne w instytucjach. Ukryci pracownicy nie ujawniają takich powiązań. W takich przypadkach zazwyczaj dowiadywano się o działaniach poza instytucją dopiero po pewnym czasie. Z drugiej strony, dyskryminujący język nie jest związany z obecnością prawicowych protagonistów w pracy socjalnej. Zawodowcy, z którymi przeprowadzono wywiady, podawali liczne przykłady codziennych wypowiedzi współpracowników i użytkowników, które kategoryzują i dewaluują. Stereotypy i uprzedzenia są powielane lub różne grupy adresatów są językowo wykluczane. Dyskryminujący język rozciąga się również na mowę nienawiści w instytucjach pracy socjalnej. W oczach wielu profesjonalistów nastąpiło wyraźne przesunięcie w prawo granic tego, co jest dopuszczalne.

Trzeci wariant przesunięcia dyskursywnych odnosi się do argumentów, które odzwierciedlają autorytarne, antydemokratyczne lub niehumanitarne stanowiska. Z jednej strony można znaleźć argumenty etnopluralistyczne. W innych przykładach adresaci są oceniani zgodnie z logiką wykorzystania i użyteczności. Po czwarte, skrajnie prawicowe wpływy można znaleźć w wariancie, w którym adresaci pracy socjalnej są bezpośrednio wykluczeni z ofert lub gdy oferty są zmieniane w taki sposób, że nie mogą być już wykorzystywane przez określone grupy. Wariant ten przejawia się w różny sposób - od ukrytych do otwartych wykluczeń, gdy np. konkretne oferty są zarezerwowane tylko dla „etnicznych Niemców” lub pracownicy socjalni utrudniają dostęp do zasobów. Wreszcie, pomijanie sprzeciwu i przyzwalanie można rozumieć jako wariant, który przebiega poprzecznie w stosunku do innych wariantów. Zaangażowani profesjonalści niekoniecznie podzielają skrajnie prawicowe poglądy, ale nie sprzeciwiają się im w konkretnych sytuacjach. Stwarza to przestrzeń dla skrajnie prawicowych praktyk i umożliwia ich sukces.

Podsumowanie

Wyniki pokazują, że w badanym regionie Niemiec wpływy skrajnie prawicowe można znaleźć we wszystkich dziedzinach pracy socjalnej. Skrajnie prawicowe oferty społeczne instrumentalizują działalność charytatywną na rzecz przekazów politycznych, a zorganizowane oferty edukacyjne w ramach zamkniętych scen istnieją z dużą ciągłością. Próby wywierania wpływu zewnętrznego nasiliły się, zwłaszcza ze strony podmiotów politycznych, a w niektórych przypadkach mają one drastyczny charakter, który obejmuje nawet groźby i ataki fizyczne. Wreszcie, wyniki wskazują również na zmiany w profesjonalnej pracy socjalnej. Znajdują one odzwierciedlenie w antydemokratycznych i nieludzkich praktykach, a także konkretnych wykluczeniach. W pracy socjalnej, zarówno w zawodzie, jak i dyscyplinie, brakuje systematycznych odpowiedzi i strategii. Ustalenia te wskazują na potrzebę systematycznego obserwowania tych zmian w pracy socjalnej, edukowania na temat tych zjawisk oraz ustanowienia ukierunkowanych strategii i środków przeciwdziałania - we współpracy z podmiotami zawodów społecznych i zorganizowanym społeczeństwem obywatelskim w dziedzinie promowania demokracji.

Bibliografia

- Bundesministerium des Innern (BMI) (2020). Verfassungsschutzbericht 2019. Pozyskano sierpień 8, 2021, <https://www.verfassungsschutz.de/de/oeffentlichkeitsarbeit/publikationen/verfassungsschutzberichte>
- Gille C., Jagusch B. (2019). *Die Neue Rechte in der Sozialen Arbeit. Exemplarische Analysen*. FGW Studie Rechtspopulismus, soziale Frage & Demokratie 03. Pozyskano sierpień 20, 2021, <http://www.fgw-nrw.de/studien/rechtspopulismus03.html>.
- Gille C., Krüger C., Wéber J. (2022). *Einflussnahmen der extremen Rechten als Herausforderung für die Soziale Arbeit in Mecklenburg-Vorpommern*. Weinheim: Beltz Juventa.
- Lehnert E., Radvan H. (2016). *Rechtsextreme Frauen – Analysen und Handlungsempfehlungen für die Soziale Arbeit und die Pädagogik*. Opladen: Budrich
- Mayring P. (2015). *Qualitative Inhaltsanalyse*. Weinheim: Beltz.
- Richter C., Quent M. (2019). Democracy Under Stress: Right Wing Successes at the German Parliamentary Elections. In: Fischer J., Dunn K. (eds.), *Stifled Progress – International Perspectives on Social Work and Social Policy in the Era of Right-Wing Populism* (s. 41–59). Opladen: Budrich.
- Statistisches Bundesamt (Federalny Urząd Statystyczny) (2023). Pozyskano sierpień 12, 2023, https://www.destatis.de/DE/Home/_inhalt.html
- Virchow F. (2018). Die extreme und populistische Rechte in Deutschland nach 1945. Empirische Befunde und theoretisch-begriffliche Zugänge. W: Gomolla M., Kollender E., Menk M. (red.), *Rassismus und Rechtsextremismus in Deutschland* (s. 28-43). Beltz Juventa.

Influences of the far right on social work in Mecklenburg-Western-Pommerania – dealing with a threatening normality

Abstract

An explorative study in Mecklenburg-Western Pomerania investigated the question of whether and how right-wing extremism has an influence on social work. After an introduction to the topic, a brief outline of the regional context and the methodological procedure of the study, overall results are presented and central categories are described in detail. The results show that influences can be found across all fields of social work in the federal state studied. The results point to the need to make right-wing extremist influences visible and to find institutional responses to effectively counter the attacks.

Keywords: social work, far right, Germany

Christoph Gille Prof. Dr.

Department of Social Science and Cultural Studies
University of Applied Science Düsseldorf, Germany,
email: christoph.gille@hs-duesseldorf.de
ORCID: 0000-0002-7276-4160

Christine Krüger Prof. Dr.

Department of Social Work and Education
University of Applied Science Neubrandenburg, Germany,
email: ckrueger@hs-nb.de
ORCID: 0000-0002-0947-1170

Júlia Wéber Prof. Dr.

Department of Social Work and Education
University of Applied Sciences Neubrandenburg, Germany
emai: jweber@hs-nb.de
ORCID: 0009-0008-2798-793X

Jacek Sroka

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków

Dyskusja z modelem kapitalizmu patchworkowego: pola interakcji, gry interesów i potencjał możliwości zmian mikro- oraz makrosystemowych¹

Wstęp

W obszernym (przygotowanym w polskiej oraz angielskiej wersjach językowych) artykule „*Kapitalizm patchworkowy w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa konceptualizacja*”, opublikowanym w numerze 24 *Warsaw Forum of Economic Sociology*, Juliusz Gardawski i Ryszard Rapacki podjęli próbę rewizji modelowego ujęcia istoty postkomunistycznego / post-transformacyjnego kapitalizmu w tej części świata (Gardawski, Rapacki, 2021). Osiągnięty przez obu autorów efekt intryguje, imponuje oraz inspiruje do dyskusji, której propozycję zawarto w niniejszym rozdziale.

Wobec rozległości tematyki przywołanego artykułu, cel niniejszego testu może być jedynie wycinkowy w podjętych wątkach oraz skromny w konkluzjach. Można natomiast, a nawet wypada pokusić się o to, aby proponowany komentarz nietuzinkowego modelu był na tyle twórczy, na ile na to stać jego autora. Przeliczywszy zamiary na siły podejmuje się tutaj próbę w miarę zwięzłego nawiązania do modelu patchworku w sposób odwołujący się do jego metaforyzującej i sugestywnej nazwy. Patchwork rozważa się jako swoistą meta-planszę dla aren i pól interakcji oraz toczonych w ich obrębie rozgrywek partykularnych i gier partycypacyjnych. W przyjętej tu perspektywie kluczowe są praktyki partycypacji na poziomie lokalnym. Na podstawie autorskich doświadczeń badawczych twierdzi się wprost, że to właśnie w nich mogą tkwić najbardziej realne załączki systemowych zmian, które byłyby w stanie przełamać syndrom kapitalizmu patchworkowego.

1 W tekście wykorzystano autorski pomysł oraz własną strukturę argumentacji podobne do tych, jakie znalazły zastosowanie w artykule w języku angielskim, pt. *Tonal and atonal registers of the patchwork capitalism model in Central and Eastern Europe*. W czasie przygotowywania niniejszego rozdziału artykuł pod tym tytułem został wysłany z propozycją publikacji w czasopiśmie *Warsaw Forum of Economic Sociology*. Oba autorskie teksty w tematyce są pokrewne, ale stanowią odrębne i oryginalne opracowania.

Typ idealny patchworku – atonalność redukująca, czy wzmagająca entropię?

Istotą typu idealnego jest m.in. to, że choć nie podaje on detalicznie „wszystkich szczegółów” i w związku z tym nie stanowi rodzaju wykładni „całej” wiedzy w danym zakresie, to jednak ujmuje wiodące generalia ułatwiające zrozumienie rozleglejszego materiału, który wymyka się strukturalizacji „wykładniczej”.

O estetycznej spójności rzeczywistego patchworku, stanowiącego całość wykonaną ze zszytych ze sobą odmiennych kawałków tkanin, liczą się podobieństwa samego rodzaju materiału (np. składu tkaniny), zbieżności jego strukturalnej faktury (wynikającej np. ze sposobu wykonania) oraz *gra* zestawień kolorów i wzorów wywołujących skojarzenia estetyczne – i do tej właśnie, ostatniej kwestii nawiąże się tutaj ukierunkowując dalszą wypowiedź. Nawiązanie do metafory estetycznej, obok pierwszej konotacji samego pojęcia patchworku, uzasadnia nie tylko przyjęta w tym tekście, na poły eseistyczna forma wypowiedzi, ale także lektura M. Webera, który w odniesieniu do typu idealnego zwracał m.in. uwagę na to, że *oczywistość rozumienia może mieć charakter racjonalny (logiczny lub matematyczny) albo też może wywodzić się z wczuwającego przeżycia naśladowczego (i mieć charakter emocjonalny, właściwy recepcji dzieł sztuki)* (Weber, 2002, s. 6).

Wspomniane „wczuwanie się” nie jest więc jedynie dodatkiem, czy metodą alternatywną wobec operacji racjonalnych – dla umysłu starającego się *rozumieć* jest ono niezbędną zaprawą, która pozwala połączyć to, czego w sposób jedynie racjonalny połączyć się nie udaje – ze względu na braki w pomiarach, niedomagania metod czy problemy z odnalezieniem odpowiedniej perspektywy badawczej. Tutaj, w tym właśnie duchu, pod (na tyle, na ile to możliwe) „wczuwającą się” rozwagę poddawany jest tylko wycinek, spośród wielu możliwych wariantów interpretacji modelowania nawiązującego do idei „socjologii rozumiejącej”. Korzystając z obecnych w Weberowskim konstrukcie typu idealnego odniesień do sztuki, w sformułowanym poniżej pytaniu, stanowiącym asumpt dla dalszej narracji, nawiązuje się do tego prostego faktu, iż patchwork w swym oryginale stanowi ocenianą estetycznie całość zszytą z kawałków tkanin. Zatem: skoro w sztuce oraz w badającej aspekty sztuki estetyce tonalność i atonalność zestawień mogą być rozważane i odbierane jako przeciwstawne, ale zarazem ich współwystępowanie oraz „gry” ich relacji *summa summarum* wcale nie muszą oznaczać dysharmonii w całości dzieła – „jedynie dlatego”, że w odbiorze zestawienia te mogą jawić się jako nietypowe czy wręcz dziwne – to, czy *per analogiam*, konsekwencje i niekonsekwencje kapitalistyczno-patchworkowych logik, procesów oraz działań także mogłyby uchodzić za ostatecznie „sumujące się” w obrębie społeczno-polityczno-gospodarczego „dzieła”, które modelowo ujmuje metafora patchworku?

Samo pytanie, choć w swej formie przydługie, w istocie nie wydaje się zbyt skomplikowane i ostatecznie sprowadza się do kwestii, czy to, co można odebrać jako niespójności nie stanowi aby jedynie objawu powierzchniowego, przykrywającego swoistą „meta-logikę patchworku”, jego „strukturę ukrytą”, której uchwycenie ułatwiałyby próby jej przezwyciężania.

Odpowiedź nie jest łatwa, już z tego pierwszego powodu, że niezależnie od przyjętej opcji, niezależnie od rodzaju „przyłożonego” paradygmatu, zawsze pozostanie

ona niedomknięta i niepełna. Tym bardziej nie ma sensu starać się jej poszukiwać w wypowiedzi tak krótkiej, jak ten tekst. Potrzebna jest więc kolejna redukcja pola poszukiwań, dla której wyjściowa jest konstatacja, iż w naturze spotyka się wiele, pozornie nieuporządkowanych procesów, które są złożone ze zjawisk mnogich – nazwijmy je tak, mając na myśli fenomeny występujące w naturze – w rojach, ławicach, czy w stadach. Być może więc, w „strukturze ukrytej” patchworku leżą głębsze regularyzmy, które w skali długiego, albo przynajmniej dłuższego trwania dawałyby szansę wydobywania tonalnych (tj. funkcjonalnych systemowo) skutków z atonalnych (niefunkcjonalnych) uwarunkowań? Zmiany w ramach zjawisk masowych nie wynikają wyłącznie z odstępstw generalnych, np. wynikających ze zmian obiektywnych, jak zmiany klimatu, czy zmian, których przyczyną są subiektywne oceny i decyzje liderów. Zmiany w zachowaniu całego stada, roju, czy ławicy wynikają przede wszystkim ze skomplikowanej sieci zależności w skali mikro, o których sile i ostatecznych rezultatach decyduje kumulacja doświadczeń jednostkowych. Uczestnicy procesu masowego, za jaki w uproszczeniu można uznać zarówno stado, jak i system społeczno-gospodarczo-polityczny, nabywają tych doświadczeń praktykując generalne wzorce działania w konkretnych środowiskach lokalnych. Im więcej jest lokalnych (mniej lub bardziej drobnych) praktycznych modyfikacji konkretnego wzorca generalnego, tym bardziej prawdopodobna staje się z czasem jego zmiana.

Tonalność modernizmu, atonalność postmodernizmu oraz pytanie o nieuchronność syndromu kapitalizmu patchworkowego

Najogólniej mówiąc tonalność kojarzy się zdecydowanie lepiej. W nurcie wspieranego tonalną estetyką życia społecznego na popularności zyskują ideologie „spójnego postępu”. Z historii wiadomo, że ideom tym towarzyszyła i towarzyszy także politycznie zaangażowana sztuka, której przydatność waloryzuje się skutecznością jej praktycznego, tj. legitymizującego, mobilizującego oraz kontrolnego oddziaływania. W oczywistym sensie sztuka służy ideologiom – nie tylko jako ich estetyczna oprawa, ale głównie jako narzędzie legitymizacji i mobilizacji i kontroli. Analogie są tu znane, liczne i bynajmniej nie kończą się na najbardziej ewidentnych przykładach, np. socrealizmu, czy Nazi Kunst. Uogólniając można powiedzieć, że tonalność w sztuce jest powszechna w nurcie zwanym modernizmem, ale zarazem na sam modernizm składa się także przełamywanie schematów, łamanie tonów oraz improwizacja, a wszystko to w poszukiwaniu tonalnej prostoty. Poszukiwania te nierzadko podejmowano w skali skrajnej i w stanach przerysowanych emocji, czemu dawały wyraz modernistyczne, państwowe i społeczne, wcielenia totalitaryzmów.

Modernizm w swych gargantuicznych zestawieniach może skutecznie zniechęcać. Jednak bynajmniej nie zachęcają także anarchizujące, postmodernistyczne próby tworzenia nowych zestawień sensotwórczych. Ich zaletą jest to, że w niełatwych warunkach narastającej entropii poszukuje się w nich nowych rozwiązań, a ich wadą jest to, że pojęciowy chaos wielu z nich czyni je nierzadko atonalnymi w stosunku do niemal wszystkiego, co wcześniej było uznawane za przyjęte i znaczeniowo stabilne – i w efekcie ogólny wektor wyznaczający sens staje się niejasny. Przy czym

rzadziej pojawiają się takie propozycje sensotwórcze, które anarchizują otwarcie, tzn. mają swe koncepcyjne inspiracje oraz wdrożeniowe aspiracje². Zdecydowanie więcej jest natomiast sensotwórczych zestawień anarchizujących bezwiednie, chaotycznie, anarchizujących „niechcący”. Ewentualnie jeszcze takich zestawień, które z atonalnością *jedynie* eksperymentują i/lub posługują się nią wykorzystując w niezliczonych praktycznych triangulacjach. Poszukiwania opatrywane mianem postmodernistycznych częściej dociekają sposobów na „przekraczanie granic” i rzadziej na „docieranie do sedna”, a czynią to w związku z (przypominającą „rozpoznanie w boju”) eksploracją możliwości wychwytywania poszczególnych aspektów, poszczególnych „tonów” płynnej względności dostępnego nam współcześnie świata.

Zaproponowany przez J. Gardawskiego i R. Rapackiego model patchworku pozostaje w dystansie od wad modernizmu i postmodernizmu. Ulokowany jest pomiędzy tonalnością a atonalnością, tj. pomiędzy modernistycznym regularnym tempem i spójnym pomiarem a postmodernistycznym wyczuwaniem rytmów i orientacją na liczne studia przypadków. Obok, zarówno uogólnionego, jak i detalicznego *rozumowania* prowadzonego na kanwie wniosków z analiz empirycznych i studiów teoretycznych, znajdziemy w tym modelu także *rozumienie* istotnych elementów ducha zmian. W przypadku analizy nawiązującej do Maxa Webera, kluczowe jest właśnie *rozumienie*, osiągnięte poprzez docieranie do sedna sensu badanego przedmiotu. Wgląd w sedno sensu badanego przedmiotu umożliwi oznaczenie cech jego typu idealnego (modelowego), celem trafniejszego i interpretującego ujęcia tegoż sensu – ze wskazaniem na jego celowość (intencjonalność) oraz strukturę (Weber, 2002, s. 6–17). Jeśli zaś *nie występuje adekwatność z punktu widzenia sensu, to nawet w przypadku najwyższej regularności danego przebiegu [...], której prawdopodobieństwo potrafimy wyliczyć, mamy do czynienia wyłącznie z nie dającym się zrozumieć (lub nie dającym się w pełni zrozumieć) prawdopodobieństwem statystycznym* (Weber, 2002, s. 11). Trafność modelu J. Gardawskiego i R. Rapackiego nie budzi wątpliwości – jest on adekwatny i oddaje sens środkowo europejskiego wcielenia kapitalizmu. Wątpliwości budzi natomiast wyciągany przez cytowanych Autorów wniosek o nieuchronności patchworku w Europie Środkowej i Wschodniej.

W nawiązaniu do cytatu z Maxa Webera oraz w opozycji wobec autorów modelu patchworku, tutaj twierdzi się, że syndrom kapitalizmu patchworkowego nie stanowi wariantu nie do przełamania, choć jego przewyciężenie nie jest łatwe i wymaga rozwoju nie-klientelistycznych sieci wsparcia (*policy networks*). A takich sieci wsparcia jest tym mniej, im niższy jest uogólniony poziom zaufania społecznego, z czym niezmiennie borykamy się w Polsce. Na szczęście, choć sytuacja jest niełatwa, to nie tkwimy pętli niemocy, a dzieje się tak dlatego, że generalnie, *per capita* w Polsce jednak przybiera formalnych oraz nieformalnych możliwości oraz lokalnych działań partycypacyjnych. Zarazem nie w ilości tkwi siła, ponieważ partycypacja jest pojmowana i praktykowana na wiele miejscowych sposobów, spośród

2 Zob. np. nt. anarchizmu metodologicznego, anarchizmu postmodernistycznego (postanarchizmu), anarchizmu synkretycznego: P.K. Feyerabend (1988). *Against Method*, London: Verso; H. Bey (2009). *Obelisk i inne eseje*, Wrocław: Stowarzyszenie Viral & Miligram; D. Graeber (2021). *Fragmenty antropologii anarchistycznej*, Poznań: Oficyna Wyd. Bractwa Trojka.

których nie wszystkie są warte rekomendacji. Warto natomiast podkreślać uwidaczniający się (jeszcze nie w większości, ale już w licznych przypadkach) potencjał motywacyjny. Wprawdzie pojawia się on nie wszędzie, a gdy się już pojawia to w lokalnie zróżnicowanym zakresie, jednak bywa wyraźnie odczuwalny, co udokumentowały m.in. zespołowe badania budżetów obywatelskich (Sroka, Pawlica, Ufel, 2022).

Wobec powyższego, w proponowanej w tym rozdziale dyskusji z autorami modelu patchworku za zbyt daleko idącą uznaje się jedną z ich wiodących tez, wedle której przełamanie uwarunkowań tego wariantu gospodarki nie tylko nie jest możliwe, ale wręcz może doprowadzić do zwiększenia *kosztów transakcyjnych wejścia* (Gardawski, Rapacki, 2021, s. 165). – Owszem, jest to prawda, ale tylko w odniesieniu do trzech *ścieżek petryfikacji klas dominujących w gospodarce*, na które J. Gardawski i R. Rapacki wskazują układając wspomniane ścieżki w *triadę dominacji*, na którą składają się: (1) *dominacja zagranicznych korporacji i silny wpływ związanych z nimi elit kompradorskich*; (2) *dominacja państwowego kapitalizmu i związanej z nim klasy dysponentów państwowymi środkami produkcji, korzystających z zysków państwowych korporacji (klasa prebendowska)*; (3) *dominacja klasy prywatnych oligarchów*. Ta klasyfikacja ma charakter *typowo-idealny*; w konkretnych porządkach społeczno-gospodarczych elementy tej triady występują łącznie, chociaż w różnych proporcjach. Stawiamy tezę, że żadna z tych ścieżek nie likwiduje patchworku na rzecz ustanowienia stabilnej architektury instytucjonalnej typu zachodniego, lecz doprowadza do zwiększenia wspomnianych „kosztów transakcyjnych wejścia” do tych porządków (ibidem, s. 164, 165).

Czy kapitalizm patchworkowy można przewyciężyć?

Modelowe ujęcie rodzimego wcielenia kapitalizmu spełnia swoje zadanie ukazując w sposób naoczny adekwatność sensu metafory patchworku, także w odniesieniu do rozpatrywanego tutaj problemu wycinkowego, tj. tonalności/atonalności zestawień elementów składających się na społeczno-polityczno-gospodarczy patchwork. Zaznacza się przewaga atonalności – jak piszą J. Gardawski i R. Rapacki: *występowanie rozbieżnych „logik” instytucjonalnych, rozbieżnych sposobów koordynacji w ramach jednego porządku krajowego (brak korelacji między miernikami strony „wejścia” i „wyjścia” architektury instytucjonalnej, tj. samym kształtem instytucji i osiąganymi wynikami ekonomicznymi, niedopasowanie między instytucjami formalnymi i nieformalnymi itp.)* (Gardawski, Rapacki, 2021, s. 173).

Autorzy wskazują na pięć, pozostających w interakcjach modelowych elementów gospodarki patchworkowej, które przedstawia się poniżej w autorskiej interpretacji piszącego:

- scharakteryzowana w sferze wartości, zwłaszcza tych wartości, które kształtują postawy wobec instytucji formalnych;
- „podwójne załamanie” architektury instytucjonalnej, w której chwiejność instytucji formalnych spotyka się z zrutynizowaniem tendencji do lekceważenia norm formalnych, gdy tylko jest to możliwe;

- swoista kalejdoskopowość widoczna wśród beneficjentów urynkowania, którzy w sensie strukturalnym nie tworzą tak solidnego zaplecza, jakie wyodrębnia się w studiach nad rozwojem społeczeństw i gospodarek zachodnioeuropejskich, gdzie beneficjentów prorynkowych zmian „napędzał” rozwój tożsamości klasowej przydając sił witalnych instytucjom kreowanym formalnie i mającym wyraźniejsze uzasadnienia nieformalne (kulturowe);
- niekonsekwencje i niespójności w rozumieniu oraz praktykowaniu państwowości – jej podstawy nie spoczywają solidnie, ani na fundamencie formuły większościowej w rozumieniu kulturowo-społecznym (np. większości klasowej)³, ani na fundamencie formuły partycypacyjnej w rozumieniu kulturowo-politycznym (np. w postaci *policy networks*);
- zagospodarowanie znacznej części przestrzeni ekonomicznej przez korporacje międzynarodowe. Ich aktywność, prócz różnie ważonego rezultatu ekonomicznego, przynosi także efekt w postaci redukcji pola manewru dla idei, a tym bardziej działań strategicznych, które byłyby w stanie zmieniać reguły w już istniejących polach interakcji lub kreować nowe pola gry. – W tym także tym także takie pola gry, których parametry skłaniałyby graczy do rewidowania dotychczasowych logik działania.

W tym miejscu, w nawiązaniu do przedstawionych elementów gospodarki patchworkowej, warto powrócić do kwestii już wcześniej sygnalizowanej. Warto mianowicie spytać o to: czy wzięwszy pod uwagę właściwości tych pięciu składowych kapitalizmu patchworkowego oraz grubość wiążących je „ścigów» (tj. relacji),

3 W praktyce działa jedynie jej substytut formuły większościowej w postaci legitymizującej większość partyjnej kreowanej drogą bezpardonowej rywalizacji oraz polaryzacji afektywnej (i jedynie częściowo ideologicznej) elit oraz elektoratu. Huśtanie łodzią, jeśli nawiązać do tej, często w polityce nadużywanej metafory, bynajmniej niczego nie przyspiesza, ani niczego nie wyjaśnia, zarówno w sensie światopoglądowym, jak i programowym, pogłębia tylko stan splątania w działaniach strategicznych, które, aby mogły nabrać odpowiedniego „momentu obrotowego”, musiałyby wynikać z przekonań i działań bardziej (zarówno w społeczeństwie i wśród elit) zinternalizowanych oraz sięgających głębiej w sensie koncepcyjnym. Nie chodzi tu zatem o samo strategicznie „śmiałe spoglądanie elit w przyszłość przy poparciu wiedzącego swoje ludu”, ponieważ z taką śmiałością rzadziej lekko realizuje się kompleksowe projekty zmian, a częściej wdraża się w takim klimacie projekty populistyczne. Chodziłoby natomiast o oparcie dla potrzebnych a niełatwych korekt w silniejszej oraz koncepcyjnie głębszej internalizacji przekonań uwzględniających potrzeby związane z dyskutowaniem, projektowaniem, wdrażaniem i ewaluowaniem kompleksowych działań polityczno-publicznych zorientowanych na stale rewidowany (ale nie przekreślany, ani nie ekstremizowany) koncept ekonomii politycznej. Koncept, który dawałby rękojmię dla realizacji długofalowych strategii ekonomicznych. Zarazem nie mógłby wspomniany koncept działać jak dogmat, musiałby być na bieżąco uzgadniany w sposób partycypacyjny, spójny, ale i zadowalająco wolny od biegunowych afektów oraz od „kopernikańskich” zmian w ideologicznym wektorze obieganego strategicznie (a więc w dłuższej perspektywie) kursu ekonomii politycznej. Optymalnie chodziłoby o taki koncept, który – w idei, formule oraz praktykowaniu – byłby bliski paktowaniu społecznemu i obywatelskiemu. Przykładów na talki kursu ekonomii politycznej jest niemało, a bodaj najbardziej znanym jest szwedzkie porozumienie z Saltsjöbaden, zawarte w sposób autonomiczny i z inicjatywy partnerów społecznych w 1938 roku. Obowiązuje ono do dziś, wyznacza kurs szwedzkiej ekonomii politycznej, a zarazem podlega stałej ewolucji dzięki praktykom deliberacyjnej partycypacji.

patchwork należy uznać za tak solidny, że wręcz nierozzerwalny i w związku z tym pozostaje wzięć go za jedynie w tej części świata dostępny sposób praktykowania spraw gospodarczych, społecznych i politycznych?

Autorzy cytowanego tekstu całkowicie nie przekreślają możliwości zmian. Jednak uwypuklają silny potencjał reprodukcyjny patchworku, wobec czego rzeczywistość można odnieść wrażenie, że ten ułomny, gorszy model rozwojowy zdaje się nie mieć poważnej konkurencji w naszej części Europy.

Niniejszy rozdział jest zbyt krótki, aby z mocą na ten temat regularnie polemizować. Zarazem z werdyktem o nieuchronności patchworku nie warto się zbyt łatwo zgadzać, warto natomiast rozważać możliwości poszukiwania alternatyw. Na ich trop mogą naprowadzić poszukiwania odpowiedzi na kolejne pojawiające się w tym kontekście pytanie:

skoro w skali makro pluralizm graczy, pluralizm logik działania i instytucjonalne słabości oraz instytucjonalny eklektyzm wzajemnie się przenikają i wzmacniają patchworkowy charakter porządków gospodarczo-społeczno-politycznych, to czy kontynuacji patchworkowych ściegów sprzyjać będą także jednostkowe aktywności obywateli, inspirowane doświadczeniami z ich własnych kontaktów z mikroskalowymi wcieleniami wielkoskalowych zjawisk i procesów?

Jest to pytanie o to, jak dynamika systemowych doświadczeń personalnych i lokalnych ma się do makrosystemowej dynamiki interakcji aktorów oraz instytucji. Kwestia ta koresponduje z analizą usieciowienia polityk publicznych⁴ (*policy networks analysis*), a zagadnienia wobec niej pomocnicze dotyczą trojakiemu rodzaju uwarunkowań, do których nawiązania zawiera kolejny, czwarty punkt niniejszego rozdziału, zadekowany dyskusji z modelem patchworku. Wspomniane trojakiemu rodzaju uwarunkowania wyrastają z:

1. zależności pomiędzy siłą sieciowych ściegów (relacji) a stopniem specjalizacji powiązań pomiędzy elementami patchworku;
2. zależności pomiędzy polityczną mocą sprawczą (*power*), hierarchiami, rynkami, sieciami;
3. realnych możliwości przewycięzania więzi zakrawających na zapętlone, atonalne gry interesów – tj. gry interesów nieharmonizujące lub nie w pełni

4 Samo pojęcie usieciowienia polityk publicznych oraz modele i metody jego analizy nie będą w tym tekście przybliżane z dwóch powodów. Po pierwsze, dlatego, że ich rzetelne przybliżenie musiałoby zająć zbyt wiele miejsca. Po drugie, takie zadanie zostało już podjęte, a rezultaty opublikowane w innych opracowaniach autorskich i współautorskich. Dlatego lepiej jest Czytelnika do nich odesłać, niż starać się w kilku akapitach zreferować treści, które nie poddają się podobnej redukcji bez szkody w postaci spłylenia przekazu, co w efekcie prowadzi dalej do płytkiego odbioru takiej niepogłębionej treści. Zarazem nie oznacza to, że do umieszczonych we wcześniejszych opracowania ustaleń i propozycji nie można nic dodać, z pewnością można, jednak nie w kilku zdaniach, ponieważ naukowa i praktyczna dyskusja na ten temat stale trwa, a jej rezultaty są na bieżąco publikowane. Więcej nt. modeli, metod, badań oraz empirii *policy networks* zob. np.: J. Sroka (2004). *Polityka organizacji pracodawców i przedsiębiorców*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego; M. Błaszczyk, J. Sroka, (red.) (2006). *Sieci czy struktury? Dialog społeczny na poziomie regionalnym*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

harmonizujące z formalnymi założeniami systemu, dysfunkcjonalne systemowo i/lub dysfunkcjonalne dla (niektórych) aktorów systemu.

Dyskusja: patchwork jako szachownica dla atonalnych gier interesu

Przyjętym tutaj twierdzeniem wyjściowym jest to, że „atonalne” gry interesów⁵ są charakterystyczne dla patchworkowego wariantu gospodarki. Na polach patchworkowej szachownicy rozgrywki toczą się w różnych wariantach oraz wedle odmiennych logik, która to zmienność jest jedną z generalnych zasad patchworku. Labilność ta dotyczy zarówno poszczególnych sekwencji, jak i całości gier, także tych obejmujących nie jedno, ale kilka lub wiele aren oraz pól interakcji – jak np. w przypadku gier angażujących zróżnicowanych aktorów instytucjonalnych, grupowych i jednostkowych, których łączy różnie motywowana orientacja na konkretne rezultaty wyborcze oraz powyborcze (w tym także na obsadę stanowisk publicznych).

Atonalne gry interesów mogą przybierać:

(1) bardziej ustrukturyzowane, tj. sieciowe formy interakcji – w tym sensie, jaki pojęciu sieci nadaje wspomniana już analiza *policy networks*⁶, np. społeczne sieci wsparcia określonych podmiotów / projektów / działań politycznych, a także mniej chwalebne – korzystające z tzw. renty politycznej sieci dystrybucyjne, albo para-koalicje wiążące określone kręgi polityczne, np. partyjne, z organizacjami grup interesu);

(2) mniej ustrukturyzowane formy atonalnych gier interesów, o bardziej płynnej, rozmywającej się wypadkowej układowi powiązań sieciowych. Jest to typowe dla środowisk oraz sytuacji, w których „roi się” od (indywidualnych i grupowych) pionowych relacji parzystych typu patron-klient – z typowymi dla nich dwójkowymi układami wymiany, które „płynąć” z nurtem życiowych spraw zająbiają się stale, a zarazem zmiennie, wraz z innymi podobnymi „płynącymi” dwójkami⁷. Parzyste relacje patronacko-klientelistyczne zakotwiczą się w sobie nawzajem w sposób mniej trwały od układów typu *policy networks*, a jednocześnie kalejdoskopowo zmienny. Czyni to mniej przewidywalnymi sytuacje z udziałem relacji patronacko-klientelistycznych. I choć zarazem (jak w kalejdoskopie) w generalnym zarysie można przewidzieć przypuszczalne regularyzmy, to jednak w ich masie podobne przewidywanie rzadziej daje realną możliwość zaplanowania reform, a częściej

5 Autorski model pól interakcji, mieszczący m.in. koncepcję tonalnych i atonalnych gier interesów zawiera monografia, która w chwili pisania niniejszego tekstu była w przygotowaniu do złożenia w wydawnictwie: J. Sroka, B. Pawlica, W. Ufel, *Pola interakcji we współdecydowaniu w sprawach publicznych – analiza, propozycje modelowe i rekomendacje*, w przygotowaniu.

6 Więcej nt. rodzajów *policy networks* zob.: J. Sroka (2004), op. cit., s. 115-173.

7 Więcej na temat diad asymetrycznych typu patron-klient zob.: J. Tarkowski (1981). Poland: Patrons and Clients in a Planned Economy. W: S.N. Eisenstadt, R. Lemarchand (red.), *Political Clientelism, Patronage and Development*, (495–518). London: Sage; J. Tarkowski (1994). *Socjologia świata polityki*, tom 2: *Patroni i klienci*, Warszawa: ISP PAN; J. Sroka, B. Pawlica, W. Ufel (2023). *Pozorność i abstrahowanie- w poszukiwaniu źródeł niemocy we współdecydowaniu w sprawach publicznych*. Kraków: Libron.

może pomóc w uświadamianiu sobie skali barier i ograniczeń, jakie niesie ze sobą rozpowszechnienie relacji patronacko-klientelistycznych.

Gry atonalne wzmacniają się, gdy pełna, demokratyczna instytucjonalizacja systemowa jest słabsza lub jest z różnych powodów po prostu niemożliwa, za to wiążące wzory zachowania, choć niszowe, są silne. Najczęściej spotykanym negatywnym efektem bywa wówczas obchodzenie (*by-passing*) formalnych instytucji ścieżkami wydeptywanymi w „atonalnych” grach interesów. W ten sposób dochodzi do dysfunkcji w wymiarze mniejszym, podsystemowym lub większym, ogólnosystemowym, w których to dysfunkcjach aktywne role odgrywają partykularne orientacje praktyczne i afektywne, ewentualnie (rzadziej) ideologiczne.

Atonalne gry interesu wzmagają się w zależności od kontekstów oraz towarzyszących im stawek w postaci sytuacyjnie kalkulowanych zysków, korzyści, nakładów, strat. Wspomniane konteksty mają dwa wymiary: (a) aren – oraz pojawiających się w obrębie aren (b) pól interakcji⁸. Aktorzy, uczestnicząc w (kontekstowo osadzonych na arenach) polach interakcji, rozgrywają gry, przebiegające wedle aktualnie dominujących (wprawdzie nieformalnych, tym niemniej wiążących) wzorów zachowań⁹. W ostatecznym rozrachunku praktyki te składają się na lokalny „test” skuteczności tego, co jest-, ewentualnie tego, co może być formalnie regulowane.

Zmierzając do konkluzji oraz w nawiązaniu do zaproponowanych pod koniec poprzedniego podpunktu (zob. pkt 3) trzech pytań (i-iii) propozycje wstępnych odpowiedzi podaje się we wnioskach w nawiązaniu do pojęcia chwiejnego korporatyizmu¹⁰. Natomiast sam chwiejny korporatyzm także nie będzie osobno zgłębiany, z tych samych przyczyn, na które wskazywano wcześniej uzasadniając pozostałe autorskie decyzje dotyczące redukcji tych wątków, których w jednym rozdziale pomieścić nie sposób.

Wnioski: w poszukiwaniu drogi wyjścia z kapitalizmu patchworkowego – chwiejny korporatyzm, „gra w klasy” i sensotwórczy potencjał partycypacji

Relacje pomiędzy siłą sieciowych ściegów (tj. relacji pomiędzy elementami sieci) a stopniem specjalizacji powiązań pomiędzy elementami patchworku, na każdym możliwym do eksploracji badawczej poziomie systemowym należy rozpatrywać w ścisłym odniesieniu do ekonomii politycznej – z konsekwentnym uwzględnieniem jej polityczności (a nie jedynie upolitycznienia).

8 Areny i pola interakcji nie będą bliżej charakteryzowane, z tych samych powodów, które uniemożliwiają przybliżenie w jednym rozdziale szeregu innych kategorii analitycznych zgłębianych w opracowaniach podanych w bibliografii.

9 Więcej nt. wiążących wzorów zachowań zob.: S. Ehrlich (1995). *Wiążące wzory zachowania. Rzecz o wielości systemów norm*. Warszawa: PWN; Sroka, J. Pawlica, B. Ufel, W. (2023). *Pozorność i abstrahowanie- w poszukiwaniu źródeł niemocy we współdecydowaniu w sprawach publicznych*. Kraków: Libron..

10 Więcej nt. chwiejnego korporatyizmu zob.: J. Sroka (2007). *Stosunki przemysłowe i dialog społeczny w warunkach globalizacji i europeizacji*. W: J. Zarzeczny, *Model społeczny zintegrowanej Europy. Nowe wyzwania i perspektywy*. Wrocław: Wyd. U.Wr.; J. Sroka (2018). *Współdecydowanie w wielopasmowej polityce publicznej*. Warszawa: Elipsa.

We wspomnianych wcześniej, arenowo ukontekstwowionych polach interakcji mają miejsce konkretne praktyki. Modelowo sprowadza się je tutaj do gier, w których istotną rolę o grywają – zawsze nastawione praktycznie – tryby politycznej argumentacji. Strategie służące optymalizacji praktycznych działań oraz wzmacnianiu argumentacji (a za nią mobilizacji) ostatecznie przesądzają na ile w danej praktyce „zwycięża” formalny przepis, a na ile górą są wprawdzie nieformalne, ale jednak wiążące wzory zachowań. Jeśli cyrkulacje systemowe nie są w drastyczny sposób zaburzane, wówczas działa (raz szybciej, a innym razem niespiesznie) mechanizm samo-odniesień systemowych (*autopoiesis*). Mechanizm ten stopniowo przenosi (internalizuje) na poziom makrosystemowy kulturowo uogólniony wzorzec zachowania, który jest fragmentarycznie „wykuwany” w lokalnych praktykach na poziomie mikrosystemowym. Z najbardziej problematyczną sytuacją mamy do czynienia wtedy, gdy to, co przeważa nieformalnie (czyli wiążący wzorzec zachowania) odrzuca to, co formalnie jest ustanowione i powinno być legalnie egzekwowane (czyli normę prawną). W takich warunkach mogą się np. „nie przyjmować” się regulacje dotyczące zbiorowych stosunków pracy¹¹, konsultacji społecznych, czy poszczególnych, mniej lub bardziej wiążących, norm unijnych. Zwykle interakcje pomiędzy sferami nieformalną i formalną mają ostatecznie finał transakcyjny, tzn. „gdzieś” się spotykają, ale zwykle nie wypada to w „połowie drogi”. Jest to jeden z wielu argumentów przemawiających za tym, aby projektując akty prawne (zwłaszcza te, które zakładają różne formy partycypacji i dialogu) nie mierzyć się przez pryzmat zamiarów, lecz urealniać zamiary dostosowując je do realiów, na które składa się m.in. niski poziom uogólnionego zaufania społecznego oraz idący w ślad za tym niski poziom kapitału społecznego w Polsce. Można wprawdzie na tą sytuację utyskiwać, ale nie warto zapominać, że od samego krytykowania realiów nie przybywa pomysłów na wybrnięcie z niedowładu, w którym niezmiennie znajdują się w Polsce partycypacja, dialog i współdecydowanie. Tutaj (bez utyskiwania i na podstawie wieloletnich autorskich obserwacji oraz badań) twierdzi się, że formuła odgórna (*top-down*) nie przynosi ożywienia partycypacji, a drogi wyjścia z dialogowego pata wiodą, zgodnie z formułą oddolną (*bottom-up*), od środowisk lokalnych, wspólnotowych, branżowych do poziomu makro-systemowego.

11 Układowa formuła kształtowania zbiorowych stosunków pracy, choć od dawna uregulowana w dziale XI Kodeksu pracy (Dz.U. 1974 nr 24 poz. 141 z późn. zm.), nie tylko się w praktyce nie przyjęła, ale jest w głębokim impasie. Faktyczny brak zbiorowych stosunków pracy, przy jednoczesnym istnieniu sprzyjających im rozwiązań formalno-prawnych, wyraźnie odróżnia Polskę od wielu krajów UE i stanowi jeden z dowodów na zakorzenioną w kulturze słabość dialogowych form uzgadniania interesów partykularnych oraz partnerskiego kształtowania wzajemnych relacji. Słabość ta jest jedną z głównych przyczyn niemocy w partycypacyjnym wypracowywaniu aktualnej wykładni interesu publicznego – zarówno w jego odniesieniach szczegółowych, dotyczących konkretnych polityk publicznych oraz konkretnych spraw, jak i w wymiarze generalnym, odnoszącym się do strategicznych kierunków działań zorientowanych na kształtowanie ekonomii politycznej. Partycypacja sprowadza się w praktyce do głosowania na programy ugrupowań polityczne, które zawierają (jeśli zawierają) elementy działań strategicznych zmierzających do wydobycia się z podwójnej pułapki gospodarczej – średniego wzrostu oraz średniej jakości produktów.

Mówiąc innymi słowami: centralny akt prawny tym rzadziej uprawdopodobnia zaistnienie stanu rzeczy, który się w nim postuluje, im rzadziej jest ten stan możliwy do osiągnięcia w realnej praktyce. Niekłamaną partycypacja, deliberacja, współdecydowanie to złożone procesy, które w Polsce są już prawnie umocowane – i to od dłuższego już czasu oraz w różnych kontekstach. Jednak z przyczyn tkwiących w kulturze politycznej są one niełatwe do praktykowania. W bardzo wielu zakątkach kraju dezaktywizacja mieszkańców, niski poziom uogólnionego zaufania społecznego oraz mizerny kapitał społeczny sprawiają, że uczestnictwo obywateli w partnerskim dialogu z władzami jest *de facto* nieosiągalne. Co zarazem nie oznacza, że nie wypełnia się tam określonych procedur, w tym procedur konsultacyjnych – owszem, wypełnia się, ale głównie tak, aby stało się zadość formalności, czyli dla tzw. sztuki, a nie dla realnego dialogu i współdecydowania. Postępując lokalnie w podobny sposób utrwała się wzorce negatywne i im więcej jest takich przykładów w skali kraju, tym mniej prawdopodobna staje się realna instytucjonalizacja formalnego wzorca. Niedopasowana do kulturowego kontekstu ustawa, błędnie wdrażany wzorzec – choćby niosły w sobie najbardziej chwalebne przesłania, mogą obrócić się przeciw intencjom ustawodawcy.

Sytuacja optymalna ma natomiast miejsce wtedy, gdy lokalne doświadczenia zbiorowych, instytucjonalnych oraz indywidualnych aktorów stopniowo uprawdopodobniają określone zmiany na poziomie makro, które są tym bardziej zgodne z tym co się praktykuje lokalnie, im te praktyki są bardziej powszechne. Problem jednak w tym, że powszechności określonych praktyk „u samych ich korzeni” najbardziej sprzyjają stabilne habitusy społeczne, zwłaszcza klasowe, nie zaś płynne habitusy post-modernizmu – w tym także te habitusy, które chcąc nie chcąc „przywdziewa” np. prekariat. Przywołany prekariat nie stawowi klasy społecznej, natomiast ustanawia (naznaczone trajektoryjnościami) „ramy odniesienia” dla osób, których udziałem staje się prekaryjność¹². W prekaryjne ramy odniesienia można wpaść niczym w pułapkę. Nie aspiruje się do nich, a zaznawszy ich siły można w nich na dobre utknąć. Współcześnie aspiruje się natomiast zwykle do tzw. klasy średniej, którą można przyrównać do *amorficznej zbiorowości* [...] „*wspólnoty wyobrażonej*”¹³. Tak

12 Interesującą typologię prekariatu proponuje J. Gardawski, który uwzględniwszy *zmienną właścicielsko-pracowniczą oraz kapitał kulturowy* wyróżnia: prekariat skrajny, prekariat umiarkowany, prekariat inicjalny. Typologia ta winna być rozpatrywana w relacji do prac zespołowych, współkreowanych lub inspirowanych przez J. Gardawskiego. Zob.: J. Gardawski (2021), *Wizje gospodarki dobrze urządzonej. Od „Robotników 1986” do polskich i niemieckich prekariuszy 2016-2017*, Warszawa: Scholar, s. 216; A. Mrozowicki, M. Karolak, J. Czarzasty, J. Gardawski, A. Drabina-Rózewicz, A. Krasowska, M. Andrejczuk (2020). Prekaryzacja pracy a świadomość społeczna i strategie życiowe ludzi młodych: ramy teoretyczne. W: A. Mrozowicki, J. Czarzasty (red.), *Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi* (s. 38-44), Warszawa: Scholar; J. Burski, (2020). Prekaryjność jako potencjał trajektoryjny. W: A. Mrozowicki, J. Czarzasty (red.), *Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi* (s. 166-182), Warszawa: Scholar.

13 J. Czarzasty, A. Mrozowicki (2022). Czy klasy mają znaczenie? Identyfikacje klasowe i percepcja nierówności. W: J. Czarzasty (red.), *Niepewność, czyli normalność? Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi*, Warszawa: Scholar, s. 95.

postrzegana, czy odczuwana średnio-klasowość jest płynnym i niewygodnym wyznacznikiem analitycznym. Stanowi ona bardziej wektor dla hierarchicznych aspiracji obywateli niż klasę społeczną. Mówi więcej (choć niekoniecznie konkretnie) o zachodzących w kulturze procesach sensotwórczych, ale mówi już niewiele o tym w jaki sposób zachowanie (funkcja) zależy od organizacji (struktury) systemu. Funkcje (zachowania) i struktury (organizacyjne porządki systemowe) formalnie nie mogą być rozdzielane, ale jednocześnie ewolucja zachowań (i ewolucja systemowych funkcji) jest (samo-)zwrotnie systemowo sprzężona z (mającymi miejsce w społeczno-politycznych praktykach) odstępstwami od reguł organizacyjno-strukturalnych oraz z odstępstwami od norm funkcjonalno-zachowawczych.

Piszący chce przez to powiedzieć, że klasowość najpewniej nadal istnieje i niekiedy uwidacznia się w dobrze znanych kształtach. Ale co najmniej równie często (jeśli nie coraz częściej, albo nawet zwykle) obywają się już klasowość bez znanych z przeszłości typowych dla niej form świadomości – na tyle silnych, aby możliwe było wyprowadzenie z nich „postaci reprezentatywnej”¹⁴, rozumianej jako typ idealny stanowiący wizytówkę danej klasy w sensie społecznym, tożsamościowym, mentalnym. Za tym trudniej jest także analizować podziały socjopolityczne¹⁵ (*socio-political cleavages*), a także partycypacyjne (a nie jedynie wyborcze) rezultaty funkcjonowania podziałów socjopolitycznych.

Niełatwo dziś wskazywać na klasową podmiotowość zgodną z sugestiami płynącymi z różnych stron tradycyjnego spektrum światopoglądowego. Przykładowo, obok wielu innych badaczy, Pierre Bourdieu (2005), Alasdair MacIntyre (1996), a wcześniej także M. Weber (op. cit., 6-11) – konkludowali, że podmiotowość może się wykształcić jedynie w praktykach senso-twórczych¹⁶. Ostatecznie podmioto-

14 Por. P. Kulas (2022), Reprezentatywna postać obywatela. Inteligent jako obywatel (nie)doskonały. W: A. Kościański, W. Misztal (red.), *Wzory obywatelskości. Gry salonowe czy zwyczaj domowe?*, Warszawa: Wyd. IFiS PAN, s. 82, 83.

15 Zob. np.: H. Kitschelt (1995). Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies, *Party Politics nr 1(4)*, s. 447-472; S. Whitefeld (2002). Political Cleavages and Post-Communist Politics, *Annual Review of Political Science nr 5*, s. 181-200; R. Markowski (2016), Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja, czy rzeczywistość, *Studia Socjologiczne nr 4(223)*, s. 17-40.

16 Francuski socjolog P. Bourdieu i szkocki filozof A. MacIntyre podejmowali wprawdzie ten wątek z różnych pozycji światopoglądowych, ale zarazem obaj nie uciekali od odniesień do (neo)marksizmu, do którego latami ich najlepszymi możliwościami badawczymi w zasadzie nie sposób było nie nawiązywać. Wówczas jednak pewniejszą niż współcześnie zasadą było stosowanie uznanych metod argumentowania, modelowania, kompletowania danych, ich analizy, selekcjonowanie wniosków i rekomendacji. Współcześnie metodyka uległa ograniczeniu, zubożała jej kontekst (przez sprowadzenie go do korzyści), a postmodernistyczne zmiksowanie technik badawczych co najmniej równie często bywa konkrtrproduktywne niż pomocne. Sama zaś dyskusja wokół problemów ekonomii politycznej, jeśli w ogóle się toczy, to w przeróżnych „bańkach”, w rozmaity sposób zamkniętych klubach, w ramach relacji patrono-klientelistycznych, czy szerszych koalicji korzyści jednostkowych i/lub grupowych. Oprócz zubożenia dyskusji publicznej oraz wzrostu spolaryzowanych emocji prowadzi to do anomii społecznej, której coraz wyraźniejszym objawem są pogłębiające się podziały socjopolityczne. Z pułapki tej można wyjść jedynie starając się zredukować anomię w wymiarze praktycznym, skoro jej redukcja na poziomie ideologii zdaje się na tym etapie nie być moż-

wość tworzy się więc w narracjach językowych oraz – dodać tu można już od siebie – w trybach praktycznej argumentacji, która zwykle nosi w sobie załączki polityczności. Przyznają temu rację wspomniani badacze – A. MacIntyre przyznaje wprost, a P. Bourdieu pośrednio – tj. „przemyciwszy” kwestie językowe w gustach i stylach życia. Niewiele ryzykując można także powiedzieć, że ku podobnemu pogładowi skłaniałby się M. Weber, gdyby tylko mógł swoją metodę „wczuwania się w sens” zastosować we współczesności.

Płynność współczesnej narracji społeczno-politycznej jest wyczuwalna w skali makro- oraz w skali mikro-systemowej. I nie wyłaniają się z tej płynności trendy, które mogłyby sugerować powstrzymanie rozwoju społecznej niszowości w podanym wcześniej rozumieniu z przywołanym przykładem prekariatu. Dlatego też otwartym pozostaje pytanie o ewentualne możliwości odradzania się klasowości, tj. czy takowe w ogóle istnieją, albo mają szansę zaistnieć – czy może lepiej żeby istniały, jednak na razie niezbyt chcą się objawiać?

Problematyczność tej kwestii jest jedną z głównych przyczyn utrzymywania się w Polsce (także patchworkowego w swym stylu) chwiejnego korporatyizmu z etatystycznym zabarwieniem, którego *moduł etatystyczny jest przebudowywany przez różne wpływy polityczne, zasadniczo jednak utrzymuje się, czy to w formie bardziej oligarchicznej, o logice zbliżonej do stadium pierwotnej akumulacji kapitału, czy też w formie bliższej kapitalizmowi państwowemu, w jego bardziej formalno-technokratycznej, bądź bastionowo-patriotycznej wersji* (Sroka, 2018, s. 76, 77).

Zatem na klasowe (podobne do zachodnioeuropejskiego w czasach jego stabilności) usieciwienie praktyk uzgadniania interesów nie ma szans w obliczu kryzysu samej klasowości. Co więcej, wobec płynności struktur sensotwórczych, które wpływają na kondycję tożsamości, wypada liczyć się z tym, że kapitalizmu patchworkowego dopóty nie uda się „przeszyć”, dopóki nie wyłonią się nowe warianty zbiorowych tożsamości. Przy czym niekoniecznie – a z pewnością nie wszystkie one będą przypominać znane dotychczas formy wyobrazonego i realnego bytowania dużych grup społecznych. Skoro w postmodernistycznych czasach niemal wszystko „płynie” (a niekiedy nawet spływa do cna), to może ujrzymy jeszcze tożsamości

liwa. Redukcji anomii w wymiarze praktycznym sprzyja kreowanie partycypacji, kooperacji i współdecydowania w konkretnych (mniej lub bardziej proceduralnych) rozwiązaniach, lokalnych, wspólnotowych, środowiskowych. W obliczu głębokich zmian strukturalnych trudno sobie wyobrazić inną drogę, a dawna oraz współcześnie kreowana droga neomarksistowska coraz wyraźniej traci grunt z powodu załamania się uwarunkowań strukturalnych i tożsamościowych. Nowe warianty tożsamości, które zdają się powoli wyłaniać są problematyczne, bo stanowią swoistą układankę, w tym sensie, że mało w nim elementów stałych – mało w nim danych, a więcej w nim szukanych. Nowe warianty tożsamości nie są więc *constans*, jak to bywało w przypadkach dawnych konstrukcji klasowych, lecz są będącym w stałej przebudowie ruchomym kompleksem elementów sensotwórczych. Coraz częściej, na dobre i na złe, to sama jednostka wytycza punkty orientacyjne swojej własnej tożsamości w jej wymiarach indywidualnym i społecznym. Zarazem wytycza je coraz częściej na podstawie tego, co podsuwają treści dostępne dzięki nowym technologiom komunikacyjnym, przy całej zmienności, wręcz dowolności stosowanych w nich metod sensotwórczych oraz przy znacznej dowolności doboru elementów habitusu, instrumentalnie wykorzystywanych postaw oraz odgrywanych w związku z tym społecznych ról.

do tego stopnia przejściowe, do tego stopnia „zmiennie-polowe”, że będą one zasługowały na miano tożsamości nomadycznych. Tożsamości nomadycznych nie wyłącznie w takim rozumieniu, jakie w sposób sugestywny podają analitycy płynnej nowoczesności¹⁷, a także nie tylko w nawiązaniu do tzw. nomadów cyfrowych, ale w głębszym wymiarze mentalnym, tj. ludzi nieposługujących się już spójną regulacją racjonalną, za to znacznie częściej niż współcześni stosujących wymiennie różne rodzaje regulacji (różne rodzaje „logik”) – w zależności od różnych reguł gier, w których przyjdzie im uczestniczyć.

Praktycznym tego efektem jest to, że w tzw. ponowoczesności pomysły, działania, narzędzia „lubią” się multiplikować, a jednocześnie „lubi” przy tym wzrastać potencjał polaryzacji. Napięcia na tym tle są wyraźniejsze w społeczeństwach, które nie zdołały nieco lepiej ogarnąć wspomnianych nomadyzujących multiplikacji wtedy, gdy były one jeszcze w klasowych powijakach. Z uwarunkowań klasowo zorientowanego, korporatystycznego dialogu społecznego wyrastały dzisiejsze zróżnicowane formy partycypacji. Działają one lepiej tam, gdzie udało się praktykom współdecydowania na tyle „dotrzeć do ludu”, że stały się dlań codziennością w mikro-światach rodzin, firm, społeczności, mini publik itd.

Co jednak, gdy się tak nie stało, tzn. gdy nie ma nazbyt wielu (udanych) partycypacyjnych doświadczeń – czy wówczas nie ma już szansy na redukcję komunikacyjnej entropii?

– Szansa jest, ale już trudniej podana i tkwi ona w tym fragmencie mocy sprawczej (*power*), która ma wiele wspólnego z szerzej rozumianą politycznością, uwzględniającą wzajemne relacje hierarchii, sieci i rynków, w tym także (a właściwie przede wszystkim) te zachodzące na poziomie mikro. Moc sprawcza, choć zwykle kojarzona z jakimś „ramieniem wykonawczym”, zakorzeniona jest w polityczności stosunków międzyludzkich, które są uwikłane w sposób praktyczny: w zwykłej codzienności, w potocznych rozgrywkach o korzyści i redukcję strat, czy w komunikacyjnych mini-publikach na bieżąco wyrastających (i znikających) w pracy, w szkole, w bliższych i dalszych kręgach towarzyskich, ale i bardziej *ad hoc* – w mediach społecznościowych, u przysłowiowego magła, czy *in the middle of the street*. Na poziomie mikro istnieją także bardziej potencjalne¹⁸ oraz bardziej realne¹⁹ możliwości przewyżczania więzi zakrawających na zapętlone, atonalne gry interesów.

Wypada więc starać się na nowo wynaleźć partycypacyjną codzienność, z jej nową, płynną, nierzadko prekaryjną i wernakularną²⁰ „normalnością”. A jeśli szczerę-

17 Zob. np.: T. Cresswell (1997). *Imagining the nomad: mobility and the postmodern primitive*. W: G. Benko, U. Strohmayer (red.), *Space and Social Theory: Interpreting Modernity and Postmodernity*, Oxford: Blackwell, s. 360–379; Z. Bauman (2000). *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press, s. 12, 13, 187, 198.

18 Gdy poziom uogólnionego zaufania jest niższy, a doświadczenia w „przełamywaniu barier” mniejsze.

19 Gdy zaufanie zwyżkuje, a w żywej pamięci przechowuje się wspomnienia kooperacji.

20 *Kultura wernakularna [...] stanowi próbę poradzenia sobie prostymi środkami w skomplikowanym świecie. Sama nie leży jednak ani po stronie prostoty ani po stronie złożoności, lecz wyłania się na granicy pomiędzy tymi dwoma obszarami* (Napiórkowski, Dobrosielski, 2021, s. 7).

śliwie uda się już wskazać na świeże tropy nowych ścieżek partycypacyjnych, wówczas tę nową, partycypacyjną codzienność pozostaje próbować praktykować w nadziei, że atonalne interakcje zaczną wyłaniać z siebie bardziej tonalne rejestry, a z czasem może nawet wyłonią nową, post-patchworkową generalizację. Wspomniana nadzieja nie wyda się płonna, gdy tylko za dobrą monetę weźmie się inwestowanie w partycypacyjne formy lokalności, np. te znajdujące pretekst w popularności nowych rozwiązań (jak w przypadku paneli obywatelskich), albo pobudzane formalnie (jak budżety obywatelskie²¹).

Pocieszające jest już samo to, że nowe rodzaje partycypacyjnych praktyk, „tak czy inaczej” znajdują oparcie w konkretnych, miejscowych kulturach polskiej, lokalnej codzienności. Na razie jednak *jeszcze nie znamy dobrze typów operacji, jakie pojawiają się w zwykłych praktykach, ich rejestrów i połączeń, ponieważ nasze narzędzia analizy, modelowania i formalizacji zostały utworzone na inne potrzeby i do innych celów. Istota pracy analitycznej, którą należałoby jeszcze wykonać, powinna dotyczyć subtelnej kombinatoryki, typów operacji i rejestrów, które eksponuje i które uruchamia umiejętność radzenia sobie tu i teraz, będąca pojedynczym aktem związanym z konkretną sytuacją, okolicznościami, poszczególnymi aktorami. W tym znaczeniu zwyczajna kultura jest przede wszystkim praktyczną nauką o niepowtarzalności, która wywraca na drugą stronę nasze myślowe nawyki. [...] Na swój własny pokorny i uparty sposób zwyczajna kultura podważa arsenał naszych procedur naukowych i naszych kategorii epistemologicznych, ponieważ nie przestaje łączyć wiedzy z niepowtarzalnością, odnosząc je obie do konkretnej, uszczegółowionej sytuacji, aby dokonywać wyboru swych własnych narzędzi myślenia i technik użycia stosownie do [...] praktycznych [J.S.] kryteriów²².*

Zakończenie

Rekapitułując: w skali makro pluralizm graczy, pluralizm logik działania (z znaczącym się patronażem-klientelizmem), zanikanie orientacji klasowych i kalejdoskopowość nowych form tożsamości, a także instytucjonalne słabości oraz instytucjonalny eklektyzm (w tym chwiejny korporatyzm) – wszystkie te elementy wzajemnie się przenikają utrwalając syndrom kapitalizmu patchworkowego. Siły wzmacniające ściegi patchworku są silne w skali makro i nie są także słabe w skali mikro, tj. w konkretnych środowiskach. Jednak w skali mikro-systemowej łatwiej je przełamywać w konkretnych partycypacyjnych praktykach. Dlatego odnośnie wskazywanego przez J. Gardawskiego i R. Rapackiego, „podwójnego załamania instytucjonalnego” oraz w obliczu afektywnej polaryzacji podziałów socjopolitycznych, utrudniającej przewyciężanie syndromu w skali makrosystemowej, postuluje się tu, iż mając w pamięci potencjał systemowej samo-zwrotności (*autopoiesis*) remedium na antyrozwojowy patchwork należy szukać bardziej

21 Zob.: Ustawa o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych z 11 stycznia 2018 roku, Dz.U. 2018 poz. 130, 1349.

22 Certeau de, M. Giard, L. Mayol, P. (2011). *Wynaleźć codzienność*, Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 236.

w lokalizmach, tj. w jednostkowych i wspólnotowych aktywnościach obywateli, inspirowanych doświadczeniami z ich własnych kontaktów z mikroskalowymi wcieleńciami wielkoskalowych zjawisk i procesów. Potencjalnie najbardziej użyteczne mogą być **dobrze** doświadczenia mieszkańców z ich udziału w procedurach partycypacyjnych sformalizowanych przez ustawodawcę na poziomie makro, a realizowanych konkretnie na poziomie lokalnym, mikro-systemowym. Tę ogólną konstatację potwierdzają także wspomniane w treści rozdziału rezultaty badań budżetów obywatelskich, z których pełne wnioski opublikowano w przywołanych w bibliografii opracowaniach.

Bibliografia

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Bey, H. (2009). *Obelisk i inne eseje*, Wrocław: Stowarzyszenie Viral & Miligram.
- Błaszczak, M., Sroka, J. (red.) (2006). *Sieci czy struktury? Dialog społeczny na poziomie regionalnym*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Bourdieu, P. (2005). *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądowniczej*, Warszawa: Scholar.
- Burski, J. (2020). Prekaryjność jako potencjał trajektoryjny. W: A. Mrozowicki, J. Czarzasty (red.), *Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi* (s. 166–182), Warszawa: Scholar.
- Certeau de, M. Giard, L. Mayol, P. (2011). *Wynaleźć codzienność*, Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cresswell, T. (1997). Imagining the nomad: mobility and the postmodern primitive. W: G. Benko, U. Strohmayer (red.), *Space and Social Theory: Interpreting Modernity and Postmodernity* (s. 360–382), Oxford: Blackwell.
- Czarzasty, J. Mrozowicki, A. (2022). Czy klasy mają znaczenie? Identyfikacje klasowe i percepcja nierówności. W: J. Czarzasty (red.), *Niepewność, czyli normalność? Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi* (s. 75–96). Warszawa: Scholar.
- Ehrlich, S. (1995). *Wiążące wzory zachowania. Rzecz o wielości systemów norm*, Warszawa: PWN.
- Feyerabend, P.K. (1988). *Against Method*, London: Verso.
- Gardawski, J. (2021). *Wizje gospodarki dobrze urządzonej. Od „Robotników 1986” do polskich i niemieckich prekariuszy 2016–2017*, Warszawa: Scholar.
- Gardawski, J. Rapacki, R. (2021). Kapitalizm patchworkowy w Europie Środkowo-Wschodniej – nowa konceptualizacja, *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 24/2021, 107–206.
- Graeber, D. (2021). *Fragmenty antropologii anarchistycznej*, Poznań: Oficyna Wyd. Bractwa Trojka.
- Kitschelt, H. (1995). Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies, *Party Politics* nr 1(4), s. 447–472.
- Kulas, P. (2022). Reprezentatywna postać obywatela. Inteligent jako obywatel (nie)doskonały. W: A. Kościański, W. Misztal (red.), *Wzory obywatelskości. Gry salonowe czy zwyczajne domowe?* (s. 77–98), Warszawa: Wyd. IFiS PAN.
- MacIntyre, A. (1996). *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*. Warszawa: PWN.

- Markowski, R. (2016), Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja, czy rzeczywistość, *Studia Socjologiczne nr 4(223)*, s. 17–40.
- Mrozowicki, A. Karolak, M. Czarzasty, J. Gardawski, J. Drabina-Różewicz, A. Krasowska, A. Andrejczuk, M. (2020). Prekaryzacja pracy a świadomość społeczna i strategie życiowe ludzi młodych: ramy teoretyczne. W: A. Mrozowicki, J. Czarzasty (red.) *Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi* (s. 14–48), Warszawa: Scholar.
- Napiórkowski, M. Dobrosielski, P. (2021). Wstęp. Jak skutecznie upraszczać świat? W: P. Dobrosielski, M. Napiórkowski (red.), *Pamięć, wyobraźnia, praktyki oporu. Współczesna polska kultura wernakularna w perspektywie porównawczej* (s. 7–28). Warszawa: Scholar.
- Sroka, J. (2004). *Polityka organizacji pracodawców i przedsiębiorców*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sroka, J. (2007). Stosunki przemysłowe i dialog społeczny w warunkach globalizacji i europeizacji. W: J. Zarzeczny, *Model społeczny zintegrowanej Europy. Nowe wyzwania i perspektywy* (s. 61–84). Wrocław: Wyd. UWr.
- Sroka, J. (2018). *Współdecydowanie w wielopasmowej polityce publicznej*. Warszawa: Elipsa.
- Sroka J., Pawlica B., Ufel W. (2022). *Ewolucja budżetu obywatelskiego w Polsce – w kierunku deliberacji czy plebiscytu?* Kraków: Libron.
- Sroka, J. Pawlica, B. Ufel, W. (2023). *Pozorność i abstrahowanie – w poszukiwaniu źródeł niemocy we współdecydowaniu w sprawach publicznych*. Kraków: Libron.
- Sroka, J. Pawlica, B. Ufel, W., *Pola interakcji we współdecydowaniu w sprawach publicznych – analiza, propozycje modelowe i rekomendacje*, w przygotowaniu.
- Tarkowski, J. (1981). Poland: Patrons and Clients in a Planned Economy. W: S.N. Eisenstadt, R. Lemarchand (red.), *Political Clientelism, Patronage and Development*, (495–518). London: Sage.
- Tarkowski, J. (1994), *Socjologia świata polityki*, tom 2: *Patroni i klienci*, Warszawa: ISP PAN.
- Ustawa Kodeks pracy z 26 czerwca 1974, Dz.U. 1974 nr 24 poz. 141 z późn. zm.
- Ustawa o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych z 11 stycznia 2018 roku, Dz.U. 2018 poz. 130, 1349.
- Weber, M. (2002), *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, PWN, Warszawa.
- Whitefeld, S. (2002). Political Cleavages and Post-Communist Politics, *Annual Review of Political Science nr 5*, s. 181–200.

Discussion with the model of patchwork capitalism: fields of interaction, games of interests and the potential for micro- and macro-systemic changes

Abstract

The text proposes a discussion with some elements of the model of patchwork capitalism in Central and Eastern Europe. The subject was undertaken in reference to Weber's category of the ideal type, which was also used by the authors of the patchwork capitalism model, Juliusz

Gardawski and Ryszard Rapacki. In the path of argumentation chosen here, the metaphor of ideal types, has been borrowed from aesthetics: the tonality (here representing system functionality) and atonality (system dysfunctionality). This simplistic, binary formula of the systemic-functional tonality/atonality was further used in reference to the issues of arenas and fields of interaction and then to the (tonal and atonal) games of interest played on the mentioned arenas and fields. The special attention is focused here on the microsystemic locality with its everyday participatory practices, in which the seeds of autopoietic changes lie. And therein lies also the main potential of systemic self-reference (*autopoiesis*), which in practice is sometimes even forgotten, although science writes a lot about its positive effects. This is the potential for creating social capital, which can be effectively triggered by participatory practices of cooperation and co-decision in public matters. Real proceeded, i.e. truly participatory, and at the same time effective in implementation of these practices offers the relatively best chance to “re-sew” the patchwork - to change this inconsistent variant of capitalism that has marked the economies of Central and Eastern Europe, including the Polish economy. – This is also the main postulate of the chapter, prepared in connection with the research project (*ibidem*).

Key words: patchwork capitalism, fields of interaction, tonal and atonal games of interests, systemic autopoiesis, systemic change

Jacek Sroka prof. dr hab.

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska
Instytut Dziennikarstwa i Stosunków Międzynarodowych
email: jacek.sroka@up.krakow.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4432-3720>

Karolina Jarosz

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej, Kraków

Usługi społeczne na obszarach wiejskich na przykładzie gospodarstw opiekuńczych

Wstęp

Zapewnienie usług osobom ich wymagającym staje się coraz większym wyzwaniem dla polskich władz lokalnych, szczególnie na obszarach wiejskich, gdzie deficyty usług społecznych odczuwalne są najmocniej. Brak usług opiekuńczych, reintegracyjnych, zagospodarowania czasu wolnego czy miejsc dziennego pobytu skutkuje pogorszeniem się stanu zdrowia, a w konsekwencji koniecznością umieszczenia osób w instytucjach wsparcia całodobowego, często relatywnie droższych od opieki środowiskowej i oddalonych od miejsca zamieszkania. Jednym z rozwiązań tego problemu i wypełnieniem „białych plam” na mapie usług społecznych mogą być świadczenia w gospodarstwach opiekuńczych.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie gospodarstw opiekuńczych jako miejsca świadczenia usług społecznych dla grup wymagających szczególnego wsparcia.

Usługi społeczne na poziomie lokalnym

Prouslugowe podejście wpisuje się w europejską debatę o polityce społecznej, w której w rozwoju usług społecznych upatruje się szans na skuteczniejsze i bardziej efektywne świadczenie pomocy i wsparcia.

Zgodnie z ideą deinstytucjonalizacji, rozwój zindywidualizowanych usług o wysokiej jakości, na poziomie rodziny i lokalnej społeczności ma umożliwić pozostawanie przez osobę potrzebującą pomocy jak najdłużej w swoim środowisku zamieszkania, a tym samym zapobiec umieszczeniu tych osób w zakładach stacjonarnych. Sam termin deinstytucjonalizacji pojawił się w kontekście polityki społecznej i usług społecznych w latach 70. XX wieku w Stanach Zjednoczonych. Odnosił się wówczas do usług społecznych – szczególnie opieki długoterminowej, terapii czy też odosobnienia osób starszych, niepełnosprawnych, chorych psychicznie, a także kryminalistów. Jak twierdzi Zbyrad (2016, s. 43 i nast.) w amerykańskiej literaturze przedmiotu w kontekście usług społecznych (w tym pracy socjalnej),

deinstytucjonalizację określa się, jako proces zapobiegania niepotrzebnemu, czy nadmiernemu umieszczaniu i przetrzymywaniu ludzi w placówkach opieki społecznej lub separacji długoterminowej, a także jako proces tworzenia stosownych alternatyw w społecznościach lokalnych dla pobytu, terapii, szkolenia, edukacji i rehabilitacji osób, które nie muszą przebywać w takich placówkach. Deinstytucjonalizacja powinna przyczynić się do poprawy warunków życia i terapii osób wymagających wsparcia. W koncepcji tej chodzi o to, aby osoba wymagająca wsparcia czy opieki, mogła funkcjonować w lokalnym środowisku społecznym, a nie w instytucjach (Grewiński, Lizut, 2021, s. 20).

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji deinstytucjonalizacji, z których wynika jednoznacznie, iż utrzymanie osoby ze szczególnymi potrzebami w środowisku zamieszkania jak najdłużej w celu zachowania jej w jak najlepszej kondycji psychicznej i fizycznej jest podstawowym priorytetem tego procesu. Natomiast należy zwrócić uwagę także na inny proces DE, tj. na demonopolizację, tj. dzielenie się odpowiedzialnością i zadaniami w obszarze usług społecznych przez samorząd z innymi podmiotami sektora pozarządowego i prywatnego. Odnosząc się do dostarczania usług społecznych wskazuje się takie zalety demonopolizacji, jak zwiększenie możliwości wyboru usług od różnych dostawców, co w konsekwencji daje zróżnicowany wybór usług, zwiększenie konkurencji, co z kolei wpływa na jakość i cenę, czy zwiększenie/dywersyfikację dochodów dla przedsiębiorców lokalnych, w tym podmiotów ekonomii społecznej.

Uchwała Nr 135 Rady Ministrów z dnia 15 czerwca 2022 r. w sprawie przyjęcia polityki publicznej pod nazwą Strategia rozwoju usług społecznych, polityka publiczna do roku 2030 (z perspektywą do 2035 r.) (Dz.U. poz. 767) wskazuje na grupy osób, których dotyczy w szczególności deinstytucjonalizacja; są to osoby z niepełnosprawnościami, osoby starsze, rodziny oraz dzieci i młodzież w ramach pieczy zastępczej, osoby z problemami zdrowia psychicznego oraz osoby w kryzysie bezdomności. Należy podkreślić, że usługi społeczne są zasadniczo dedykowane wszystkim, ale w sposób szczególny tym osobom, które z racji swoich indywidualnych cech i szeroko rozumianych uwarunkowań mogą być (i są) narażone na jakikolwiek przejaw wykluczenia społecznego czy dyskryminacji. Dokument ten, za „Krajowym Programem Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu. Aktualizacja 2021–2027, polityka publiczna z perspektywą do roku 2030”, kładzie nacisk na usługi społeczne w środowisku lokalnym. Do 2030 r. celem w zakresie procesu przejścia od usług instytucjonalnych do świadczonych na poziomie społeczności lokalnej jest zwiększenie dostępności środowiskowych usług opiekuńczych na poziomie gminy, zwiększenie liczby miejsc zamieszkania w formach mieszkalnictwa wspomaganego czy zwiększenie udziału usług świadczonych w środowisku i w miejscu zamieszkania w stosunku do opieki instytucjonalnej.

Sprecyzowanie katalogu usług społecznych nie jest łatwe ze względu na wielowymiarowość kategorii pojęciowej „usługi społeczne”. W ustawodawstwie wielu państw nie ma w ogóle definicji usług społecznych. W Polsce ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych (Dz.U. 2019 poz. 1818) pierwszy raz wprowadza do obrotu prawnego pojęcie usługi społecznej. Jak wskazują Rymusza i Karwacki (2023), „usługa społeczna to wsparcie

o charakterze niematerialnym, świadczone bezpośrednio przez osoby mające odpowiednie kwalifikacje”. Doprecyzowano także, że działania w owych zakresach są podejmowane przez gminę w celu zaspokajania potrzeb wspólnoty samorządowej i świadczone bezpośrednio na rzecz osób, rodzin, grup, ogółu mieszkańców. W ustawie zdefiniowano usługę jako „działania” w zakresie 14 obszarów, takich jak: polityka prorodzinna, wspieranie rodziny, system pieczy zastępczej, pomoc społeczna, promocja i ochrona zdrowia, wspieranie osób niepełnosprawnych, edukacja publiczna, przeciwdziałanie bezrobociu, kultura, kultura fizyczna i turystyka, pobudzanie aktywności obywatelskiej, mieszkalnictwo, ochrona środowiska, reintegracja zawodowa i społeczna. Ten dosyć ogólny katalog nie ogranicza się tylko i wyłącznie do kilku czy kilkunastu usług społecznych, a daje pole możliwości do uszycia na miarę takich usług, które jak najlepiej odpowiedzą na zdiagnozowane potrzeby mieszkańców danej społeczności lokalnej.

Warto także wspomnieć o Modelu współpracy instytucji zatrudnienia socjalnego z innymi podmiotami realizującymi usługi społeczne, który powstał w ramach projektu współfinansowanego ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego. Model ten pokazuje katalog usług społecznych m.in. w podziale na typy usług, tj. usługi prozatrudnieniowe, usługi terapeutyczne, usługi edukacyjne, usługi integracji i reintegracji dla osób z niepełnosprawnościami, usługi integracyjne i reintegracyjne dla grup narażonych na przemoc, dyskryminację, czy usługi informacyjne. Na potrzeby Modelu przyjęto także definicję usług społecznych jako działań, czynności skierowanych na człowieka, których celem jest kształtowanie i wzbogacanie jego zasobów fizycznych i intelektualnych, w wyniku których tworzy się kapitał ludzki, prowadzonych w zakresie i obszarach wskazanych w ustawie o realizowaniu usług społecznych przez CUS.

Usługi społeczne w gospodarstwie opiekuńczym

Idea rolnictwa społecznego, czyli działalności łączącej rolnictwo z usługami społecznymi na poziomie lokalnym jest w początkowej fazie rozwoju w Polsce. Pierwsze próby tworzenia gospodarstw opiekuńczych podejmowane były w latach 2002–2004 na Podkarpaciu i Lubelszczyźnie i stały się inspiracją do podjęcia działań na rzecz tworzenia i rozwoju gospodarstw opiekuńczych w woj. kujawsko-pomorskim.

Podstawowym założeniem gospodarstw opiekuńczych jest wykorzystanie potencjału gospodarstwa rolnego do realizacji usług społecznych dla kategorii osób wskazywanych jako zagrożone wykluczeniem społecznym (Dąbrowski, Stępnik, Król, 2017, s. 9). Podopieczni, dzięki rolniczemu charakterowi gospodarstwa, mogą doświadczać terapeutycznego oddziaływania przyrody i kontaktu ze zwierzętami, a oprzez angażowanie się we wspólne wykonywanie drobnych prac domowych czy rolniczych brać udział w reintegracji zawodowej i społecznej. Mogą to być zadania związane z pracą w gospodarstwie rolnym, ogrodniczymi czy opieką nad zwierzętami. Wykonywanie tych zadań nie tylko daje uczestnikom poczucie samodzielności i budowania własnej wartości, ale również rozwija ich umiejętności zawodowe i społeczne.

Polski model gospodarstwa opiekuńczego został wypracowany w ramach projektu „GROWID – Gospodarstwa opiekuńcze w rozwoju obszarów wiejskich

wobec wyzwań demograficznych”, realizowanego przez konsorcjum, w skład którego wchodzi: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie oraz Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie. Model wskazuje, iż gospodarstwo opiekuńcze to świadczona w gospodarstwie rolnym usługa w zakresie opieki dziennej i/lub integracji społecznej na rzecz osób i rodzin w celu poprawienia ich funkcjonowania (Stępnik i in., 2020, s. 3). Gospodarstwo rolne rozumiane jest jako grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego (tamże). Zatem gospodarstwo opiekuńcze będzie rozszerzeniem i uzupełnieniem prowadzonej działalności rolniczej z wykorzystaniem potencjału gospodarstwa rolnego.

W gospodarstwie opiekuńczym świadczone będą usługi społeczne (pakiet obowiązkowy) w zakresie:

- agroturystyki dla uczestników polegającej na realizowaniu programu zajęć terapeutycznych i aktywizacyjnych opartych na rolniczym potencjale gospodarstwa,
- zajęć grupowych dla uczestników,
- pomocy w załatwianiu codziennych spraw uczestników,
- pomocy w czynnościach higienicznych,
- podawania posiłków i napojów uczestnikom.

Dodatkowo gospodarstwa opiekuńcze będą mogły świadczyć usługi będące rozszerzeniem i uzupełnieniem usług obowiązkowych w zakresie:

- nieodpłatnego transportu uczestników z i do miejsca zamieszkania oraz w związku z udzielaną pomocą w załatwianiu codziennych spraw,
- organizacji zajęć integracyjnych dla rodzin uczestników oraz członków społeczności lokalnej.

Z usług w ramach gospodarstw opiekuńczych mogą korzystać osoby wymagające wsparcia w realizacji podstawowych czynności życiowych, opiece higienicznej, zapewnienia kontaktów z otoczeniem, wsparcia w zakresie integracji i aktywizacji społecznej. Polski model zakłada, że w grupie tej znajdą się osoby starsze, w tym z niepełnosprawnościami. Realizowane są także kolejne projekty, które wskazują na inne grupy, m.in. osoby z niepełnosprawnością intelektualną (projekt „Samodzielnie (nie samemu) - wspieranie osób z niepełnosprawnością w powiecie tucholskim”: <https://www.pcpertuchola.pl/projekt-samodzielnie-nie-samemu/>).

Przegląd doświadczeń europejskich w świadczeniu usług społecznych na obszarach wiejskich

Wśród państw europejskich są kraje, które wyróżniają się na tle pozostałych przede wszystkim relatywnie wysokim stopniem rozwoju rolnictwa społecznego; są to Holandia i Norwegia. Warto także spojrzeć na polskie doświadczenia, w szczególności w województwie kujawsko-pomorskim (Kamiński, 2015, s. 117).

Holandia

W Holandii funkcjonuje ok. 1 400 gospodarstw opiekuńczych świadczących usługi dla ok. 20 tys. podopiecznych. Impulsem do rozwoju tego typu placówek były niekorzystne tendencje demograficzne (duży udział osób starszych odnotowywano na terenach wiejskich – 25%) oraz wprowadzenie budżetu personalnego (Lesiewicz, 2018, s. 68).

Wiele gospodarstw opiekuńczych zrzeszonych jest w stowarzyszeniach lub fundacjach regionalnych. Aby zostać członkiem jednego z regionalnych stowarzyszeń lub fundacji należy wpisać się do krajowego systemu jakości.

Gospodarstwa opiekuńcze w Holandii cechują się bardzo dużą różnorodnością. Są wśród nich zarówno duże gospodarstwa rolne, prowadzące np. hodowlę bydła mlecznego (De Henricus Hoeve), gdzie dochód z produkcji rolniczej jest znaczny, gospodarstwa ekologiczne (t Paradijs), ale i takie, w których produkcja rolnicza prowadzona jest jedynie na potrzeby terapii, np. w formie ogrodu warzywno-ziołowego (Lindenhoff Open Tuin BV.).

Analizując profil działalności, w Holandii funkcjonują gospodarstwa oferujące usługi opiekuńcze i rehabilitację/terapię zajęciową dla osób niepełnosprawnych fizycznie i umysłowo, osób starszych (w tym z demencją), osób z autyzmem, osób z nabytym uszkodzeniem mózgu; gospodarstwa oferujące rehabilitację i reintegrację społeczną oraz pomoc w odzyskaniu równowagi psychicznej dla osób uzależnionych, wypalonych zawodowo, byłych więźniów, młodzieży z trudnościami; gospodarstwa oferujące zajęcia edukacyjne dla dzieci i młodzieży, w tym ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi lub sprawiającymi problemy wychowawcze oraz gospodarstwa oferujące rehabilitację zawodową dla osób o szczególnych potrzebach (np. osób długotrwale bezrobotnych, osób niepełnosprawnych fizycznie i umysłowo) (Manintveld, 2014, s. 8–12).

Norwegia

W Norwegii funkcjonuje strona internetowa www.matmerk.no, która jest głównym portalem skupiającym gospodarstwa opiekuńcze. Jej pomysłodawcą jest Matmerk-podmiot doradczy dla rządu norweskiego w kwestii systemu jakości rolnictwa (Raport z wizyty studyjnej w Norwegii, 2022, s. 6).

W ramach gospodarstw opiekuńczych oferowane są m.in. następujące rodzaje usług:

- usługi dla osób w podeszłym wieku / demencja / wczesny etap demencji (np. gospodarstwo Stene Store),
- przedszkole, szkoła / szkoła alternatywna (podstawowa, średnia lub ponadgimnazjalna),
- opieka po szkole – dzieci ze specjalnymi potrzebami (np. gospodarstwo Østre Kjærnes Gård, Tegneby, gospodarstwo Fossum Per Simen),
- opieka dzienna dla uzależnionych (np. gospodarstwo Jensen Sveinung Johs),
- usługi opieki dziennej dla osób z niepełnosprawnościami,
- opieka dzienna dla osób z zaburzeniami psychicznymi,
- opieka wytchnieniowa (Gospodarstwo Jon Ivar Bakke).

Dość często w jednym norweskim gospodarstwie opiekuńczym usługi społeczne skierowane są do kilku grup potrzebujących wsparcia.

Polska

W województwie kujawsko-pomorskim udało się z sukcesem stworzyć pierwsze w Polsce funkcjonujące gospodarstwa opiekuńcze. Powstawały one w ramach projektów, z których pierwszy rozpoczął się w 2016 r. (Lesiewicz, 2023, s. 11). Doświadczenia te zostały następnie wykorzystane w województwie lubuskim, w którym także powstały kolejne projektowe gospodarstwa opiekuńcze.

Polskie doświadczenia obejmują grupy wymagające wsparcia z uwagi na wiek, niepełnosprawność, chorobę, a także osoby z niepełnosprawnością intelektualną.

W przypadku gospodarstw opiekuńczych, które powstały w 2016 roku, warto przywołać Toskanię Kociewską, gdzie świadczone są usługi opiekuńcze, edukacyjne, turystyczne, terapeutyczne (onoterapia), reintegracja społeczna i zawodowa. Obecnie gospodarstwo to jest prowadzone w formie przedsiębiorstwa społecznego (fundacji), które tworzy miejsca pracy dla osób niepełnosprawnych i z różnych przyczyn oddalonych od rynku pracy.

Gospodarstwo opiekuńcze może stać się miejscem rehabilitacji osób, które z powodu swojej niepełnosprawności są wykluczone ze środowiska lokalnego, a jednocześnie nie uczęszczają na zajęcia do placówek dla nich dedykowanych (warsztatów terapii zajęciowej, środowiskowych domów samopomocy) ze względu na brak wpisu w orzeczeniu lub z powodu stopnia niepełnosprawności, który nie kwalifikuje osoby na miejsce uczestnika. Osoby te świetnie odnajdują się w gospodarstwie opiekuńczym, poprzez zooterapię, hortiterapię, treningi kompetencji społecznych i zawodowych, usługi edukacyjne i integracyjne (Szwaraćka, 2023, s. 64 i nast.).

Zakończenie

Rolnictwo społeczne w Polsce ma ogromne możliwości rozwojowe, wynikające z liczby gospodarstw rolnych, dysponujących zasobami do świadczenia usług o charakterze społecznym, a także ze względu na potrzeby środowisk wiejskich w zakresie zabezpieczenia różnorodnych form wsparcia dla osób ich wymagających. Gospodarstwa opiekuńcze, postrzegane jako innowacja społeczna i gospodarcza, mogą realizować różnorodne cele w zakresie sfery społecznej, wpływając na zwiększenie dostępności usług społecznych na poziomie lokalnym oraz aktywizację osób potrzebujących z różnych powodów wsparcia (np. ze względu na niepełnosprawność, wiek, brak pracy, wykluczenie społeczne). Tu realizowany będzie szereg usług opiekuńczych, pielęgnacyjnych, wspierających i innych, przez co stają się ważnym podmiotem w deinstytucjonalizacji usług społecznych z punktu widzenia coraz większej potrzeby podzielenia się odpowiedzialnością za realizację zadań społecznych na szczeblach lokalnych z różnymi interesariuszami.

Bibliografia

- Dąbrowski A., Stępnik K., Król J. (2017), *Gospodarstwa opiekuńcze – budowanie sieci współpracy (Welfare farms – building a cooperation network)*. Raport Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie, Kraków: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie. cdrkursy. edu.pl/cdr/images/wydawnictwa/gospodarstwa_raport.pdf, dostęp: 01.03.2023.
- Grewiński M., Lizut J. (2021), *Deinstytucjonalizacja w polityce społecznej – szanse i zagrożenia*. Warszawa: WSP Korczaka.
- Kamiński R. (2015). *Gospodarstwa opiekuńcze jako alternatywna ścieżka rozwoju gospodarstw agroturystycznych*. Minikowo: Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie.
- Lesiewicz J. (red.) (2023). *Gospodarstwo opiekuńcze jako miejsce usamodzielniania osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Minikowo: Kujawsko Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie.
- Lesiewicz J. (red.) (2018). *Rozwój usług opiekuńczych na terenach wiejskich*. Minikowo: Kujawsko Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie.
- Szwaracka E. (2023). Warsztaty Terapii Zajęciowej w Tucholi. W: Lesiewicz J. (red.), *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Minikowo: Kujawsko Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego.
- Raport z wizyty studyjnej do Norwegii „Zagraniczne dobre praktyki w zakresie łączenia rolnictwa i działalności opiekuńczej” (2022). Kraków: Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział w Krakowie.
- Rymsza M., Karwacki A. (red.) (2023). *Centra usług społecznych. Potencjał intencjonalnie wywołanej zmiany w lokalnej polityce społecznej w Polsce. Raport*. Warszawa: Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej.
- Stępnik K i inni (2020). *Model gospodarstwa opiekuńczego*. „Gospodarstwa opiekuńcze w rozwoju obszarów wiejskich wobec wyzwań demograficznych (GROWID)”, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Uniwersytet Rolniczy im. Kołłątaja w Krakowie. Kraków: Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział w Krakowie.
- Uchwała nr 105 Rady Ministrów z dnia 17 sierpnia 2021 r. w sprawie przyjęcia polityki publicznej pod nazwą „Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu. Aktualizacja 2021–2027, polityka publiczna z perspektywą do roku 2030” (M.P. poz. 843).
- www.matmerk.no [dostęp: 01.09.2023].
- Zbyrad T. (2016). Od instytucjonalizacji opieki ku deinstytucjonalizacji. Wyzwania polityki społecznej i szanse rozwoju. W: A. Furmańska--Maruszak, A. Wójtewicz (red.), *Polityka społeczna wobec wyzwań demograficznych i przemian społecznych*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT.

Social services in rural areas on the example of care farms

Abstract

The presented article presents social services in the local community in the context of the deinstitutionalization process. The concept of deinstitutionalization, social services of

a care farm, and the Polish model of the same were presented. A brief overview of European experience in the provision of social services in rural areas is presented.

Keywords: social services, care farm, deinstitutionalisation.

Karolina Jarosz dr

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska

email: karolina.jarosz@up.krakow.pl

ORCID: 0000-0002-4619-6139

Katarzyna Gucwa-Porębska

Pedagogical University of Krakow

Application of the Life Attitude Questionnaire to Prisoners – Reference to the Author’s Own Research Results

In order to determine attitudes that are characteristic of inmates serving a sentence of imprisonment under EMS and remaining in solitary confinement, a life attitude questionnaire was used which is a Polish adaptation of the well-known Life Attitude Profile-Revised (LAP-R) questionnaire by Gary T. Reker, used in research projects conducted within the existential trend. The questionnaire is a multidimensional self-depiction tool measuring the level of the experienced meaning of life and of one’s motivation to make life meaningful and to define purpose (Klaut, 2010, p. 6). The questionnaire provides an opportunity to look at the human existence in a new perspective of a single person’s experiences while situating the existential experience of the meaning of life in the categories of the concept of attitude that have already been well described in psychology. “The meaning of life is subjective in nature and, like attitudes, it combines three aspects in its definition: cognitive, emotional and motivational-behavioural. This point of view indicates that it is possible to embed existential phenomena in psychological categories that can to a larger extent be empirically described, going away from philosophical concepts and explanations that are theoretical and often ambiguous”. The LAP-R scales capture a person’s existential functioning in a system of six attitudes that constitute the basic existential reference to oneself and life in general (Klaut, 2010, p. 6).

The meaning of life is not just the satisfaction of living. It is not only experienced at an emotional level but also at a cognitive and motivational - behavioural level. The subject of existential attitudes is the individual intentionally experiencing his or her own life while the object is his or her own life. Thus, existential attitudes are expressed in the personal way of experiencing one’s own life in the world.

Therefore, the meaning of life can be regarded as the holistic relation of a person to one’s own life in the area of thoughts, emotions and behaviours.

The result of positive relations to one’s own life is the experience of meaning that represents a sense of understanding of the world and one’s place in it, a conviction of the meaning of one’s own life, a conviction of one’s own actions being direction-oriented and a sense of being in control of life experiences and responsibility for one’s own life.

Reker (1992) distinguished six basic existential attitudes within the framework of the so defined meaning of life:

1. Purpose
2. Inner coherence
3. Death acceptance
4. Existential vacuum
5. Life control
6. Goal seeking

Purpose, inner coherence, death acceptance, life control and goal seeking are defined through the positive pole while existential vacuum through the negative pole.

The standard tables presented in the handbook for the Polish adaptation of the LAP-R questionnaire make it possible to use the life attitude questionnaire in individual clinical or personality studies (Klaut, 2010, p. 8).

The life attitude questionnaire consists of 48 statements. The respondent indicates to what extent they are true about him or her. The replies are placed on a seven-degree Likert scale. LAQ includes six simple scales and two complex scales.

The simple scales which relate to particular existential attitudes are:

- Purpose (P)
- Inner coherence (IC)
- Life control (LC)
- Death acceptance (DA)
- Existential vacuum (EV)
- Goal seeking (GS)

Complex scales:

- Personal meaning (PM) built from two scales: purpose and inner coherence;
- The life attitude balance (LAB) built from all the simple scales where results of the scales: purpose, inner coherence, life control and death acceptance have positive weights while the existential vacuum and goal seeking scales have negative weights.

Each of the simple scales has been described by eight statements.

The characteristics of particular scales, outlined below, are based on the handbook for the original questionnaire Life Attitude Profile-Revised:

Simple scales

Purpose – describes having life goals or a mission in life, as well as a sense of being direction-oriented from the past into the future. It refers to a conviction of the value of life and an assessment of what is most important in a specific individual's life.

Exemplary statements used in the scale:

I have discovered a satisfying purpose in life.

I am basically living the life I would like to live.

Inner coherence – describes a logically integrated, coherent, analytical and intuitive understanding of oneself, others and life in general. Indicates a sense of

order and understanding of existence. A clear sense of identity and awareness of one's place in the world.

Exemplary statements used in the scale:

*I have become aware of a huge and consuming purpose towards which my life is oriented.
I have principles and beliefs that allow me to find and understand the meaning of my life.*

Life control – determines the level of perception of freedom to make all life decisions, accept personal responsibility and inner control of life events. It is an operational indicator of the degree to which a person perceives that he or she has the ability to control his or her life. A conscious assessment of one's ability to act and of possible constraints imposed by one's system of values.

Exemplary statements used in the scale:

*My achievements in life largely depend on my own efforts.
My life is in my hands and I hold control over it.*

Death acceptance – describes the absence of fear of death and the acceptance of death as a natural aspect of life. It is an operational indicator of the extent to which a human understands the perspective of death, has an objective attitude to it and is not afraid of it.

Here are exemplary statements used in the scale:

I think that I generally worry much less about death than others. I understand death as just another life experience.

Existential vacuum – describes the level of the lack of meaning in life, lack of goals, lack of direction in life, boredom, apathy and feelings of indifference. It is an operational indicator of a frustrated "will to have the meaning" – a basic need that stimulates activity aimed at achieving important goals and a meaning in life.

Here are exemplary statements used in the scale:

*I have experienced the feeling that even though I am destined to do something important, I cannot define the object of my action.
I consider myself to be someone withdrawing from life with the "I don't care" attitude.*

Goal-seeking – defines the desire to get out of the routine of life, to reject life patterns, to seek new and varied experiences, the need to act, to take on new challenges, to experience new sensations and to get more out of life. This attitude is characterised by a disagreement with live a life as it is now and by a desire to make a change in it (Reker, 1992).

Here are exemplary statements used in the scale:

*A new challenge in my life would release tremendous amounts of energy within me.
I am strongly determined to achieve new goals in the future.*

Complex scales

Personal meaning – a scale created as a more unambiguous and accurate measure of a sense of meaning in life. It is made up of scales: purpose and inner coherence. It is defined as having life goals, a mission, a sense of being direction-oriented in time from the past towards the future and as having a logically integrated and coherent understanding of oneself, others and life in general. This is an empirically validated scale which corresponds to the first factor obtained in the factor analysis.

The life attitude balance (existential transcendence) is a general measure of attitudes to life that takes into account both the degree to which the meaning of life has been discovered and is being experienced as well as the level of motivation to identify the purpose and the meaning. Life attitude balance is determined by the resulting scores of all six simple scales, of which four have positive weights and two have negative scales. It is a theoretical scale derived from the assumptions of Frankl's existential theory and by Reker, author of the LAP-R. It defines a human individual's evaluation of his or her own life in terms of positive experiences of satisfaction with life and acceptance of the current state. Life attitude balance is associated with a low level of pro-change attitude and the search for new sensations. It is a state of general satisfaction with life, having and pursuing objectives that are important to oneself, understanding and accepting oneself and life in general (Klout, 2010, p. 39–40).

From the point of view of the scientific research reliability, apart from formulating the issues, methods and research tools, an appropriate selection of the research population is a prerequisite. Twenty-four fully completed questionnaires from men aged between 21 and 47 were accepted for the research. The age average was 33.5 with a standard deviation of 5.3.

Below are demographic data describing the group covered by the research.

Table 1. Demographic data of the respondents

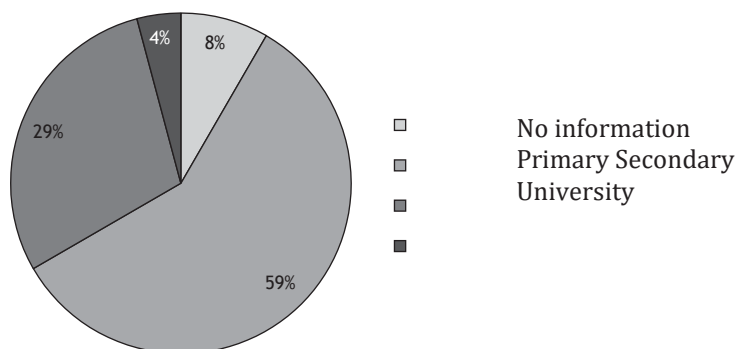
	Variable	Population	%
Penalty system	EMS	12	50
	OTHER	12	50
Sex	Woman	0	0
	Man	24	100
Age	18–23	1	4
	24–38	20	83
	39–59	3	13
Marital status	Bachelor	12	50
	Married	4	17
	Divorced	8	33

Place of residence	City	24	100
	Village	0	0
	No data	0	0
Educational back-ground	University	1	4
	Secondary	7	29
	Primary	14	59
	No data	2	8
Employment	Works	16	67
	Does not work	6	25
	No data	2	8

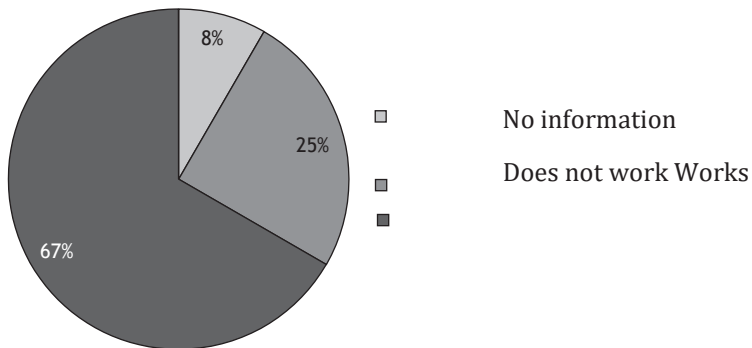
Source: author’s own study

The demographic data analysis shows that half of the respondents are serving their sentence under EMS while the others in other systems. All respondents are male. Unmarried persons prevail and most of them are aged 30-36. As many as 59% of the respondents have the primary education, the second most numerous group are persons with a secondary education 29% and two persons have not provided information. The majority of people are economically active and they account for 67% while 8% of the respondents have not provided information in this regard. The sample group is not sufficient for statistical analysis, so an individual approach was taken towards the results. When using the questionnaire for the purposes of individual diagnosis, once the raw scores were calculated, it was necessary to convert them into standardised scores by means of one of the scales; in this case, the sten scale was used in accordance with the norms given in the Annex. Graphs showing the educational background and professional activity of the prisoners covered by the research are presented below.

Graph 1. Prisoners’ educational background

Source: author’s own study

Graph 2. Prisoners' occupational activity

Source: author's own study

Below, I present an analysis of the prisoners' performance in relation to the particular scales and information on what characterises the persons who have attained low and high scores.

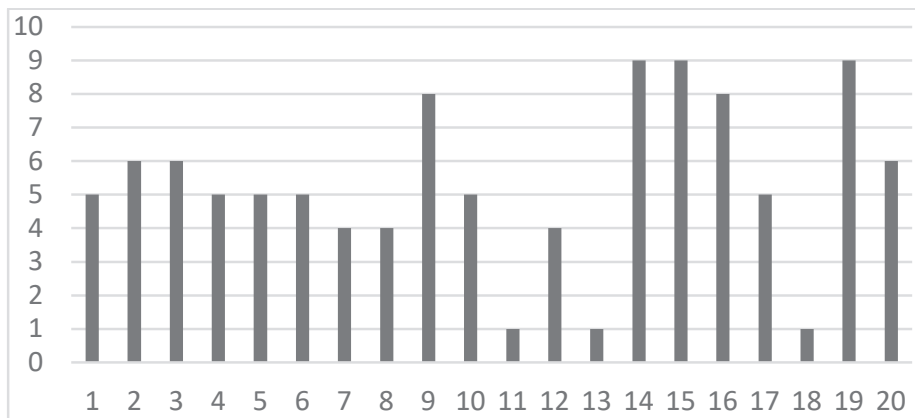
Purpose (P)

High scores characterise people having a direction-oriented life, well-defined life goals and a sense of being direction-oriented in time from the past into the future.

Low scores indicate a lack of direction-oriented attitude in life, the person is characterised by a lack of goals to pursue, which results in a lack of conviction of one's own life being valuable and a lack of positive experiences related with a purposeful activity (Klaut, 2010, p.67).

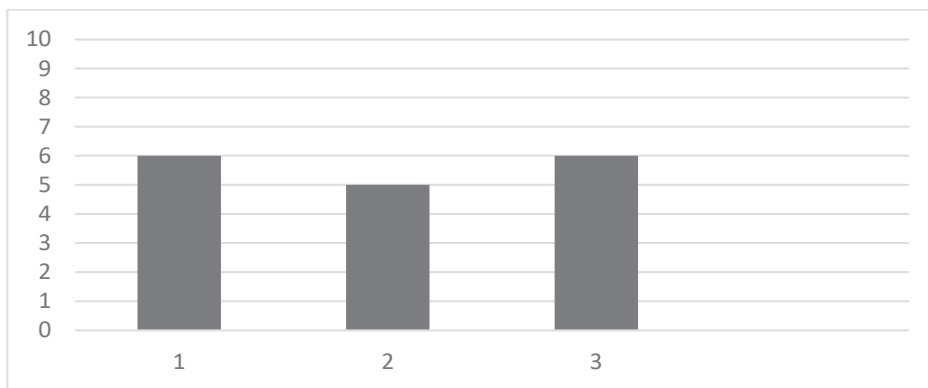
The majority of the respondents have reached medium scores. High scores appeared in the group aged 24-38; however, extremely low scores also occurred in this group. Most of the high scores as well as extremely low scores occurred among respondents in sentences other than electronic monitoring.

Graph 3. Standards for the age of 24-38 – Purpose

Source: author's own study.

Graph 4. Standards for the age of 39-59 – Purpose

Source: author's own study.

Table 2. Standards for the age of 18-23 – Purpose

	Raw scores	Sten standards
Purpose	31	4

Source: author's own study

Table 4. Standards for the age of 39–59 – Life control

	Raw scores	Sten standards
Life control	44	6

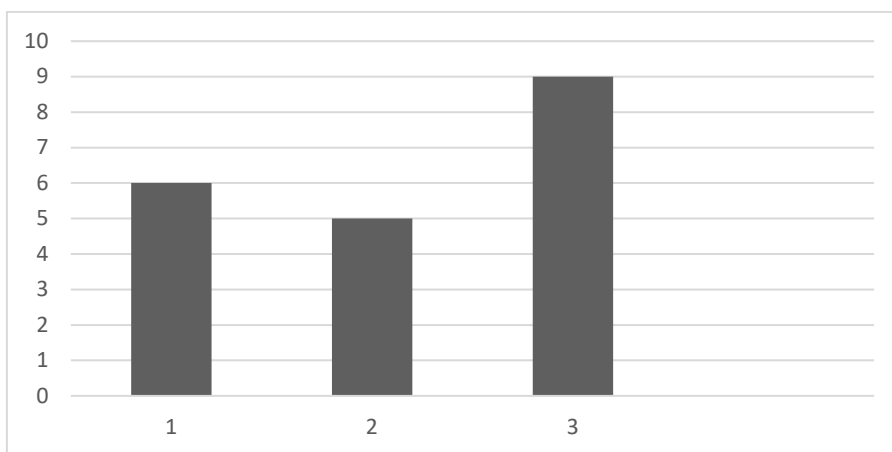
Source: author's own study

Death acceptance (DA)

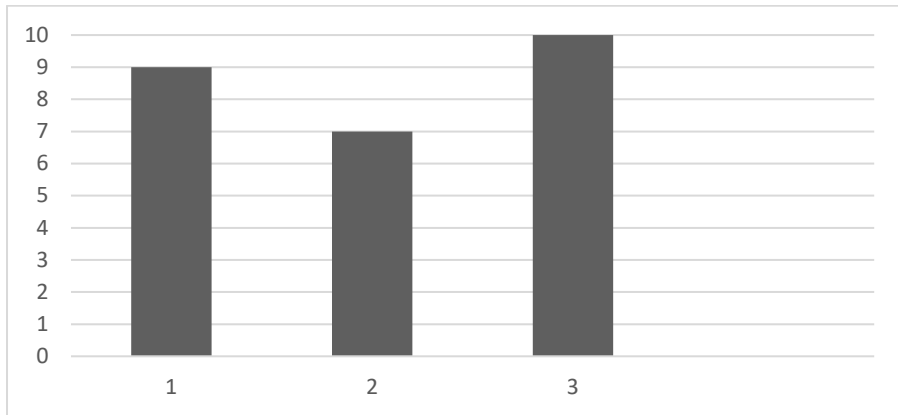
High scores - the person considers death to be a natural aspect of life and thus has no fear of death. This attitude indicates one's objectivity towards life.

Low scores - the person lives the perspective of death in terms of anxiety, experiences fear of the end of their own existence. This attitude indicates a lack of ability to be objective towards one's own mortality (Klaut, 2010, p. 68).

The majority of prisoners reach high scores regardless of their age, which indicates that death is accepted as something natural in existence.

Graph 5. Standards for the age of 24–38 – Death acceptance (DA)

Source: author's own study

Graph 6. Standards for the age of 39–59 – Death acceptance (DA)

Source: author's own study.

Table 5. Standards for the age of 39–59 – Death acceptance (DA)

	Raw scores	Sten standards
Death acceptance	44	8

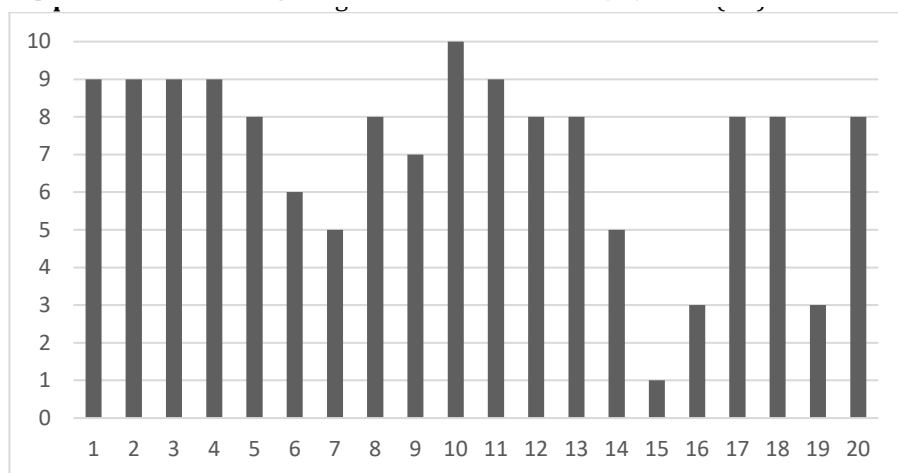
Source: author's own study.

Existential vacuum

High scores - the person has no life goals, his or her life is not oriented towards meaningful activities, experiences apathy and boredom, withdraws from activities without obstacles, experiences inner disturbance as a result of a frustrated need for meaning in life but is unable to streamline this energy.

Low scores - the person shows a lack of negative feelings which is why he or she does not experience existential vacuum; low scores indicate effective sense-making purposeful activity (Klaut, 2010, p. 68).

The majority of respondents scored high indicating a lack of a sense of meaning in their own lives as well as a lack of goals. Such feelings may be due to their current life situation which is related to their imprisonment.

Graph 7. Standards for the age of 24–38 – Existential vacuum (EV)

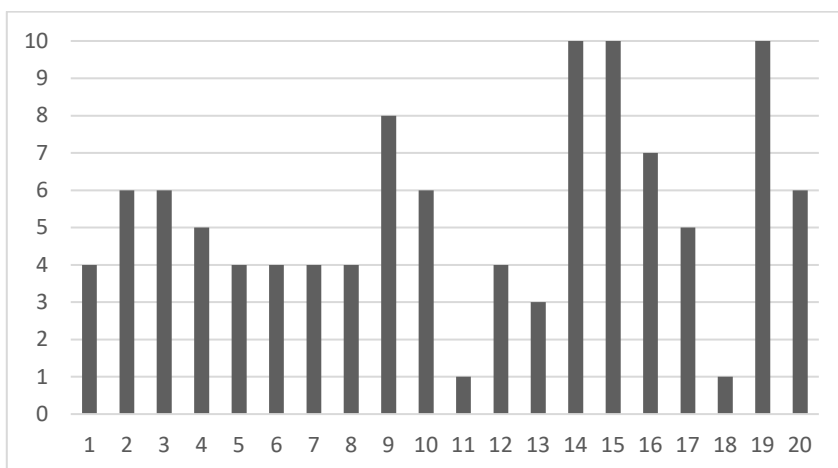
Source: author's own study

Personal meaning

High scores – the person experiences a state of personal meaning; his or her life is ordered, coherent and direction-oriented in time, the person has a defined hierarchy of values and life goals to achieve; the outcome is the experience of personal identity

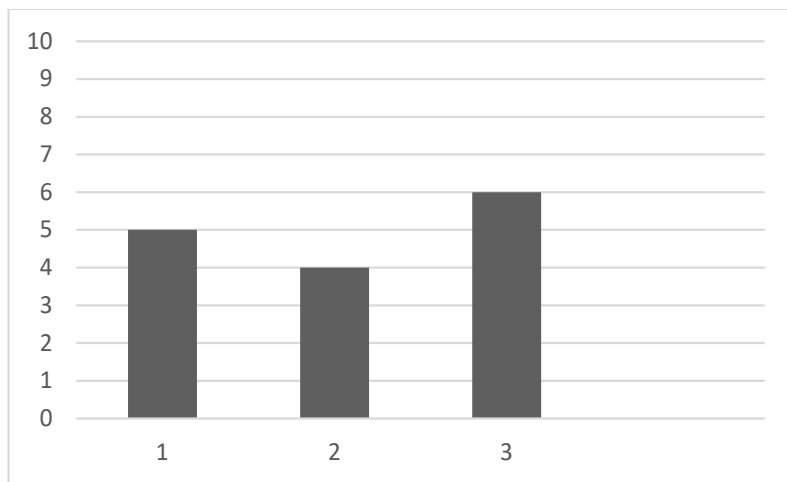
Low scores - the person lacks a sense of meaning, lacks meaning-making activity and the ability to understand the world and experience the ordered state of one's own life; such a person may have problems experiencing his or her own identity (Klaut, 2010, p. 68–69).

The majority of prisoners reached average scores. Scores of both 10 and 1 also occurred.

Graph 15. Standards for the age of 24–38 – Personal meaning (PM)

Source: author's own study

Graph 16. Standards for the age of 39–59 – Personal meaning (PM)

Source: author’s own study

Table 8. Standards for the age of 18–23 – Personal meaning (PM)

	Raw scores	Sten standards
Personal meaning	69	5

Source: author’s own study

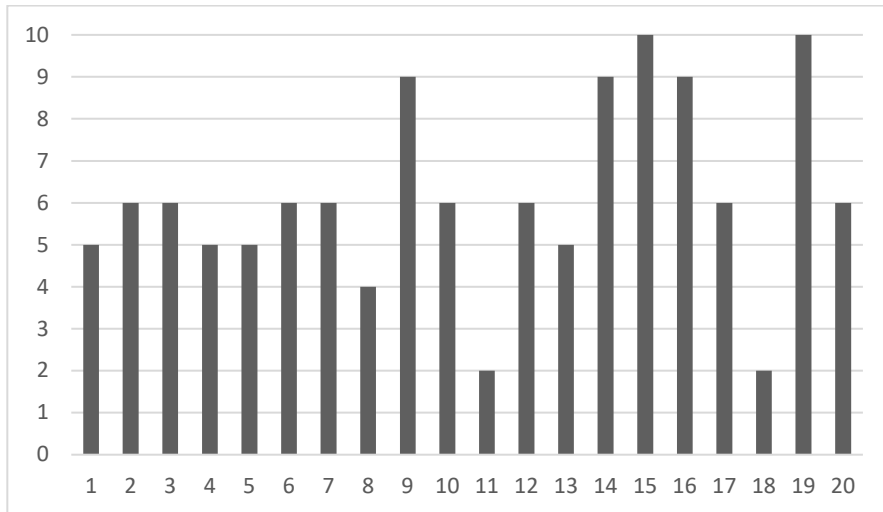
Life attitude balance (LAB)

High scores – “the person effectively experiences his or her own life from the perspective of the meaning – experiences the sense of meaning in life, has a conviction of being in control of one’s own actions, of being the author of one’s own life; also has a distance from one’s own mortality and everyday life, thus is characterised by a more objective perspective of reference to one’s own actions and a fuller understanding of human life; is not affected by the state of motivational tension aimed at the need to change the current lifestyle; high scores on this scale indicate a high level of one’s sense of subjectivity as an individual human being.

Low scores – the person ineffectively lives the perspective of the meaning - lacks having his or her own life activities ordered, lacks objective awareness of his or her own existence; thinking about death intensifies anxiety and fear; a high level of unoriented motivational tension and a conviction of inability to control one’s own actions are characteristic” (Klaut, 2010, p. 69).

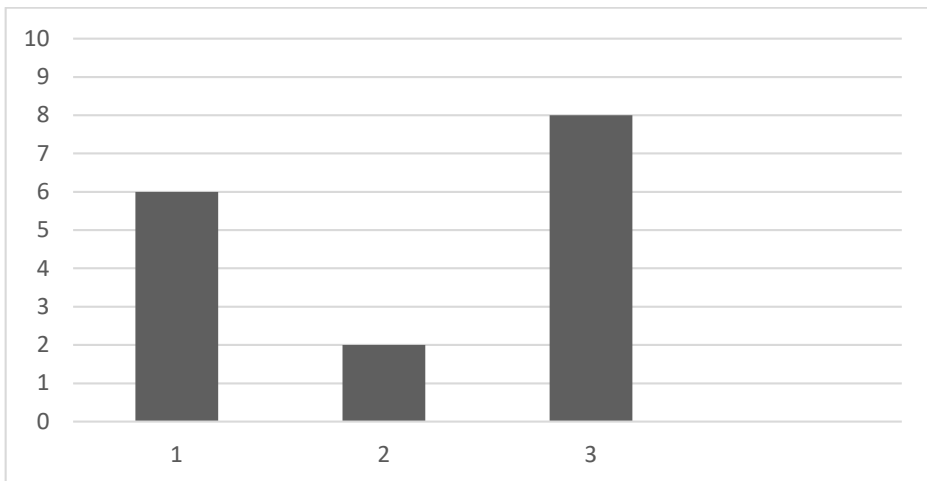
The score for the Life Attitude Balance scale is a compilation of all the simple scales. The scores reached by the respondents are average, with 7 people scoring high and only 2 scoring low. This suggests that most people feel a sense of meaning in life.

Graph 17. Standards for the age of 24–38 – Life attitude balance (LAB)

Source: author's own study

Graph 18. Standards for the age of 39–59 – Life attitude balance (LAB)

Source: author's own study

Table 9. Standards for the age of 18–23 – Life attitude balance (LAB)

	Raw scores	Sten standards
Life attitude balance	100	7

Source: author's own study

Summary

It can be concluded from the research that the type of sentence served does not have an effect on the perception of the meaning of life in general. The respondents reached similar scores for both EMS and other forms of penalty. Attention is drawn to the low scores on the goal seeking scale and to the high scores on the existential vacuum scale, which are a common feature for all the respondents. Persons attaining such scores sense a lack of meaning of their own life and, at the same time, a lack of desire to make a change. Thus, the majority of persons serving a sentence of imprisonment will presumably attain similar scores on these levels but research should be conducted involving a larger group of persons serving a sentence of imprisonment (see more in: K. Gucwa-Porębska *Funkcjonowanie społeczne osadzonych w systemie dozoru elektronicznego*, Warszawa 2020).

Bibliography

Gucwa-Porębska, K. (2020). *Funkcjonowanie osadzonych w systemie dozoru elektronicznego*. Warsaw: Difin.

Klaut R., (2010). *Podręcznik do polskiej adaptacji kwestionariusza Life Attitude Profile – Revised (LAP-R) Gary'ego T. Reker*. Warsaw: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego [English: Psychological Testing Centre of the Polish Psychological Association]

Reker G.T., (1992). *Life Attitude Profile – Revised (LAP-R). Manual*. Ontario: Students Psychologists Press.

<https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-systemie-dozoru-elektronicznego.html>, [accessed on: 10.10.2019].

<https://sw.gov.pl/jednostka/biuro-dozoru-elektronicznego>, [accessed on: 29.10.2019].

<https://www.rp.pl/artukul/914467-Nieliczni-skazani-objeci-dozorem-elektronicznym-wracaja-za-kratki.html>, [accessed on: 11.10.2019].

Application of the Life Attitude Questionnaire to Prisoners – Reference to the Author's Own Research Results

Abstract

The electronic supervision system is a substitute penalty of imprisonment which consists in restricting the prisoner's freedom in his/her place of residence by means of a system of electronic devices. The prerequisites for obtaining a permit to serve a sentence of imprisonment under a electronic monitoring system are set out in the Executive Penal Code

Act in Chapter VIIa (Journal of Laws of 2020, item 523). The purpose of this article is to identify and discuss life attitudes that characterise inmates serving a sentence of imprisonment under EMS and in solitary confinement conditions.

Keywords: electronic surveillance, prison, convicts, life attitudes, questionnaire

Katarzyna Gucwa-Porębska, Ph.D.

University of the National Education Commission, Krakow

Institute for Social Affairs and Public Health

email: katarzyna.gucwa-porebska@up.krakow.pl

ORCID: 0000-0003-0040-4526

Krzysztof Trębski

TF Trnavskej univerzity v Trnave, Słowacja

Mária Nemčíková

TF Trnavskej univerzity v Trnave, Słowacja

Obszary pomocy społecznej dla bezdomnych w Rzymie

Próba zdefiniowania zjawiska

Bezdomność jest problemem globalnym, co oznacza, że występuje w każdym kraju na świecie, choć w różnym nasileniu i różnych formach. Wiąże się to z lokalnymi warunkami ekonomicznymi, wzajemnymi powiązaniem ekonomicznymi między bogatymi i biednymi krajami i obszarami, kontekstami kulturowymi różnicującymi sposób życia jednostek oraz funkcjonowaniem społeczności. Pomimo różnych prób wyeliminowania tego zjawiska, nawet w krajach uprzemysłowionych o wysokim poziomie pomocy społecznej problem ten nie ustępuje. Problem bezdomności jest więc ludzkim dramatem, ale współczesne społeczeństwa dość łatwo się do niego przyzwyczały, bezsilne wobec narastającej skali tego zjawiska.

Kiedy próbuje się sformułować definicję bezdomności, można zauważyć, że pomimo jasnej etymologii słowa „bezdomny”, która w oczywisty sposób narzuca jego interpretację jako odnoszącą się do „osoby bez domu”, skojarzenie to niewiele wyjaśnia, także ze względu na konieczność uprzedniego zdefiniowania, czym jest „dom” i co może on znaczyć dla człowieka. Bezdomność to rodzaj trudnej sytuacji dla osób i rodzin, które w danym momencie nie mają lub nie mogą mieć domu, który mogliby uznać za swój i który spełniałby minimalne warunki pozwalające uznać go za przestrzeń życiową. Jest to złożony problem psychospołeczny i ekonomiczny. Z jednej strony, z antropologicznego punktu widzenia, człowiek, jak każda inna istota żywa, posiada pełny potencjał egzystencjalny, który powinien mu wystarczyć do życia. Z drugiej strony to właśnie tworzony przez niego fenomen kultury determinuje jakość istnienia relacji z innymi ludźmi, z obszarami, miejscami czy rzeczami, które postrzegane są w kontekście wartości materialnych i symbolicznych.

W ujęciu encyklopedycznym bezdomność określana jest jako „zjawisko społeczne, polegające na braku domu lub miejsca stałego pobytu gwarantującego jednostce lub rodzinie poczucie bezpieczeństwa, zapewniającego schronienie przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi oraz zaspokojenie podstawowych

potrzeb na poziomie uznawanym w danym społeczeństwie za wystarczający” (*Wielka Encyklopedia PWN*, 2001, 508).

Bezdomność w sensie „bycia bez domu” dotyczy długoterminowych beneficjentów programów socjalnych, osób korzystających ze schronisk czy placówek opieki, jest też istotnym zagrożeniem dla osób, które po dłuższym pobycie, liczącymi miesiącami, a nawet latami, opuszczają domy dziecka, wspólnoty terapeutyczne czy więzienia. Ze względu na specyficzną organizację tych instytucji często brakuje im umiejętności społecznych, niezbędnych do samodzielnego prowadzenia gospodarstwa domowego. Czasem bezdomność rodzi się na skutek eksmisji lub utraty osoby bliskiej z którą się zamieszkiwało. Osoby bezdomne często żyją w izolacji, czemu nie rzadko towarzyszy wcześniejsze zerwanie więzi rodzinnych. Oliwa-Ciesielska konstatuje, że „bezdomny to człowiek nieposiadający własnego mieszkania ani środków na jego zdobycie, niemający możliwości powrotu do ostatniego miejsca zamieszkania (bezdomny z przymusu), bezdomny to człowiek, który odrzucił normy społeczne, typ wiecznego wędrowca realizującego wybrany styl życia (bezdomny z wyboru)” (Oliwa-Ciesielska, 2006, 21-22). Według Poławskiego osoba bezdomna to taka, która z różnych przyczyn, wykorzystując własne możliwości i uprawnienia, czasowo lub trwale nie jest w stanie zapewnić sobie schronienia spełniającego minimalne warunki pozwalające uznać je za pomieszczenie mieszkalne. Miejsce spełniające warunki mieszkalne to takie, które nadaje się do stałego przebywania bez narażania zdrowia, i które umożliwia zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych: noclegu, zachowania higieny osobistej czy sporządzania posiłków (Poławski, 2001, 5).

Potrzebna jest jednak również definicja bezdomności, która ukazuje człowieka jako podmiot sytuacji, nawet jeśli okoliczności, które ją spowodowały, były od niego niezależne. Bezdomność stanowi jedno z najpoważniejszych zagrożeń społecznych, które dotyczy wszystkich wymiarów życia człowieka, nie tylko odnosi się do braku posiadania bezpiecznej przestrzeni, którą można nazwać domem, ale dotyczy podstaw ludzkiej egzystencji: wpływa na postrzeganie siebie, poczucia własnej godności i poczucia własnej wartości, negatywnie wpływa na zdrowie fizyczne i psychiczne oraz wpływa na życie w związkach.

W naturalny sposób powstaje pytanie o przyczyny, dla których człowiek staje się „bezdomny”. Wzięte z osobna wyjaśnienia te nie są w stanie pokazać złożoności zjawiska, ale są w stanie je nakreślić, jeśli zostaną uznane za powiązane. Próbujemy znaleźć wytłumaczenie o charakterze społecznym, mówiąc, że stan bezdomności spowodowany jest fiaskiem polityki społecznej. Wyjaśnienie psychologiczne wskazuje na słabe zdolności adaptacyjne i poważne problemy w nawiązywaniu lub utrzymywaniu więzi społecznych osób, które stają się bezdomne. Wyjaśnienie natury ideologicznej podkreśla fakt, że niektórzy bezdomni zdecydowali się nie podporządkować i nie podążać za dominującymi wartościami i wybrali życie wolne od jakichkolwiek ograniczeń społecznych. Wyjaśnienie natury indywidualnej wskazują na szczególne cechy osób bezdomnych, takie jak pochodzenie etniczne, orientacja seksualna itp. Bezdomni trafiają na ulice z powodu czynników wewnętrznych, takich jak zaburzenia psychiczne lub fizyczne, oraz czynników zewnętrznych i przypadkowych, takich jak utrata pracy. Należy jednak zaznaczyć, że przyczyny te są ze

sobą silnie powiązane: utrata pracy może prowadzić do zaburzeń psychicznych lub fizycznych, a początek choroby może prowadzić do utraty pracy.

Bezdomność to także, a może przede wszystkim zerwanie więzi społecznych, brak bliskich osób oraz brak dobrych i pocieszających kontaktów z osobami, które mogą stanowić wsparcie w trudnych chwilach, pomagać w podnoszeniu się z upadków oraz motywować do trwałej zmiany stylu życia.

Możemy wyróżnić cztery główne kategorie bezdomnych wychodząc z ich sytuacji życiowych (Podgórska-Jachnik, 2014, 22–23):

1. Bezdomność jako sytuacja zmuszająca do spania „na ulicy” lub szukania schronienia doraźnego, w tym schronisk niespełniających kryteriów mieszkania. Ta forma bezdomności jest najbardziej widoczna i najbardziej odpowiada powszechnemu obrazowi bezdomnego śpiącego na ulicy.

2. Brak własnego miejsca zamieszkania obejmuje zarówno brak tytułu prawnego do mieszkania, jak i brak uregulowania prawnego tytułu do zamieszkania. W praktyce nie tylko tworzy formalną podstawę trwałości i użytkowania lokalu na cele mieszkalne, ale także stanowi istotną regulację sytuacji osobistej z punktu widzenia możliwości zatrudnienia, uzyskania określonych świadczeń (np. świadczeń zdrowotnych, edukacji dzieci itp.). Brak zameldowania może również stanowić formalną, jak również czysto praktyczną przeszkodę w podejmowaniu działań pomocowych przez pracownika socjalnego.

3. Brak bezpiecznej „przystani życiowej” i perspektyw na taką przystań w przyszłości. Cechą wyróżniającą tę kategorię bezdomnych jest niepewność, poczucie zagrożenia i nietrwałości. Ten rodzaj bezdomności dotyczy zarówno osoby sparaliżowanej wizją eksmisji, jak i te doświadczające przemocy w miejscu, które ma dawać schronienie, wzmocnione uzależnieniem od sprawcy agresji i poczuciem, że nie mają dokąd uciec. W wielu przypadkach mamy do czynienia z kryzysem w relacjach z bliskimi w miejscu stałego pobytu wyrażający się niemożnością przebywania z rodziną pod jednym dachem w jakimś dystansie czasowym. Są w tej kategorii kobiety uciekające z domu przed znęcającym się mężem, niezamężne kobiety w ciąży uciekające przed presją najbliższego otoczenia lub osoby wyrzucone z domu przez rodzinę (Stankiewicz, 2002, 73–78).

4. Zamieszkiwanie w miejscach niespełniających podstawowych norm społecznych. Jest to specyficzna kategoria wykluczenia, zwana wykluczeniem mieszkaniowym. W tej kategorii mogą znaleźć się także osoby niewidoczne na ulicy i w schroniskach dla bezdomnych, czyli te nielegalnie zajmujące lokale, mieszkające w ruderach zagrożonych zawaleniem, narażone na napady, zwłaszcza w dzielnicach o dużej przestępczości.

W wielu dużych miastach bezdomność jest powodem do niepokoju. Jest odbierana jako narastający problem społeczny, stanowiący ponurą przeciwwagę dla dobrobytu szerokiej grupy ludności. Nie sposób nie zauważyć tego zjawiska w każdym większym włoskim mieście.

W grudniu 2022 r. ISTAT opublikował dane Stałego Spisu Ludności Włoch na dzień 31 grudnia 2021 r. Po raz pierwszy w ramach badania udostępniono dane dotyczące niektórych określonych grup ludności, w tym osób żyjących w koczowskich dla „nomadów” czy „spontanicznych siedliskach” migrantów. Według tych

danych bezdomnych zarejestrowanych w rejestrach gminnych we Włoszech było 96 197 osób, z czego 38% stanowili cudzoziemcy. Ponad połowa bezdomnych cudzoziemców pochodzi z kontynentu afrykańskiego, 22% to obywatele Europy, a 17% to Azjaci. Ludność, która formalnie przebywa w wyposażonych obozach lub w osiedlach tolerowanych i spontanicznych, liczy około 16 000 osób.

W metropolii rzymskiej, która liczy 2 747 127 mieszkańców (stan na 31 stycznia 2023), mieszka 23% (ponad 22 000) zarejestrowanych we Włoszech bezdomnych (Agenzia Nova, 2022). Na 212,4 mężczyzn przypada 100 kobiet (188,7 dla Włochów i 261,5 dla obcokrajowców). 59,4% bezdomnych to cudzoziemcy (Guida all'informazione sociale di Redattore Sociale, 2023). Według tych danych najczęstszymi narodowościami są Rumuni (11,5%), Marokańczycy (9,1%) i Tunezyjczycy (5,7%). Ogólna średnia wieku bezdomnych cudzoziemców wynosi 41,6 lat: dla Włochów wzrasta ona do 45,5 lat, podczas gdy dla obcokrajowców spada do 35,2 lat. Około połowa obcokrajowców (49,7%) jest bezdomna krócej niż 6 miesięcy, w porównaniu z około jedną trzecią (32%) Włochów. Tylko 9,3% obcokrajowców było bezdomnych przez co najmniej 4 ostatnie lata w porównaniu z jedną czwartą Włochów (24%). Lepiej wykształceni są też młodsi obcokrajowcy: 43,1% ma dyplom szkoły średniej (9,3% ma maturę dyplom) wobec 23,1% Włochów. Natomiast tylko 6,1% cudzoziemców deklaruje, że nie potrafi czytać ani pisać. 99,1% obcokrajowców urodziło się za granicą, a tylko 20% z nich było bezdomnych przed przybyciem do Włoch. 41,4% zadeklarowało, że ostatnie miejsce ich zamieszkania znajdowało się za granicą, a pozostałe 38,6% we Włoszech.

We wspomnianym raporcie ISTAT podkreślono, że wśród przyczyn wywołujących stan bezdomności Włochów wymienia się utratę lub brak możliwości znalezienia pracy. W ponad połowie przypadków utrata pracy wynika z sytuacji ekonomicznej/niepewności stosunku pracy (zwolnienie, nieprzedłużenie umowy, upadłość firmy, niewypłacanie wynagrodzenia). 49% ankietowanych deklaruje, że ostatnio pracowali „na czarno”. Dla cudzoziemców czynnikiem wpływającym na bezdomność (19%) jest status imigranta lub problemy związane z nieposiadaniem dokumentów bądź ich nieważnością.

Należy zauważyć, że na poziomie krajowym we Włoszech ustawa ramowa dotycząca utworzenia zintegrowanego systemu interwencji i usług społecznych (legge n. 328/2000) stanowi legislacyjne odniesienie dla polityki społecznej na rzecz osób żyjących na marginesie społeczeństwa (Cibinel 2020). Doprowadziła ona do przyjęcia wysoce zróżnicowanej polityki społecznej na poziomie regionalnym: gminy są często zaangażowane w planowanie, świadczenie usług i interwencji na rzecz bezdomnych bez ograniczeń wynikających z ustawodawstwa krajowego lub regionalnego, ale niestety, wiele obszarów nadal nie ma usług i minimalnych interwencji w tej dziedzinie.

Już Włoski Narodowy Instytut Statystyczny (ISTAT, 2011) zwrócił uwagę na niewystarczalność istniejących usług dla osób bezdomnych w odniesieniu do wszystkich obszarów interwencji (wsparcie w odpowiedzi na podstawowe potrzeby: noclegownia; schronisko dzienne; punkty pomocy socjalnej i poradnictwa). Analizując badanie ISTAT z 2014 roku okazało się, że w stolicy Włoch, pomimo obecności 15,2% z ogólnej liczby bezdomnych zarejestrowanych na terenie kraju,

zarejestrowano zmniejszenie ilości miejsc w noclegowniach, które są w stanie obsłużyć zaledwie 2,9% ogólnej liczby osób bezdomnych. Według danych dostępnych w Jednolitym Systemie Informacji o Monitoringu i Interwencjach Społecznych stolicy (SIMIS, 2022), na dzień 30 stycznia 2022 r. na całym obszarze miasta było do dyspozycji 1016 miejsc noclegowych i 220 miejsc w strukturach usług całodziennych. Jeśli chodzi o emigrantów to system przyjmowania i integracji osób posiadających ochronę międzynarodową i małoletnich cudzoziemców (NOK) finansowany ze środków Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Departament Polityki Społecznej Roma Capitale, dysponuje 1512 miejscami noclegowymi (Comune di Roma, 2022).

Punkty pomocy dla osób bezdomnych są rozmieszczone na terenie wielu dzielnic miasta a ich liczba jest zmienna w czasie, gdyż zależy od indywidualnych potrzeb terytorium, pory roku i ewentualnego uruchomienia planów doraźnej pomocy.

Z danych SIMIS (2022) wynika, że dystrybucja usług dla bezdomnych w poszczególnych dzielnicach jest bardzo nierówna a w Ostii odnotowuje się całkowity brak takich usług. Ośrodki dla matek z dziećmi gwarantujące całodzienny pobyt i wyżywienie są obecne tylko w 5 dzielnicach Rzymu i dysponują zaledwie 178 miejscami. Ośrodki dla bezdomnych czynne 4 godziny dziennie z toaletami i podstawowymi artykułami pierwszej potrzeby dysponują obecnie 130 miejscami. Natomiast dzienne ośrodki zapewniające obiady i śniadania (otwarte po 9 godzin dziennie) dysponują łącznie 90 miejscami. Do powyższych liczb należy dodać 200–300 miejsc noclegowych utworzonych przez parafie czy stowarzyszenia świeckie, które nie działają na podstawie umowy z miastem Rzymem i utrzymują się dzięki spontanicznej pomocy wolontariuszy.

Obserwuje się ciągle rosnące zapotrzebowanie na miejsca dla bezdomnych, których liczbę w stolicy szacuje się na około 14–16 tysięcy. Zwiększenie liczby miejsc wymaga jednak interwencji strukturalnych, które są planowane w najbliższej przyszłości, również z myślą o Roku Jubileuszowym 2025, w czasie którego spodziewany jest znaczny napływ osób z różnych stron świata.

Problemy związane z bezdomnością

Proces wychodzenia z bezdomności nie zawsze jest zakończony sukcesem, bowiem wymaga aktywnego zaangażowania osoby zainteresowanej i wsparcia otoczenia. Kluczowe są działania instytucji pomocy społecznej oraz ścisła współpraca organizacji zajmujących się tą problematyką w szerszym wymiarze. Z fenomenem bezdomności związane są bowiem inne zagadnienia jak ubóstwo, bezrobocie, niepełnosprawność, a często także nadużywanie lub uzależnienie od narkotyków czy alkoholu, choroba czy zaburzenia zdrowia psychicznego.

Również pandemia Covid-19 skomplikowała życie tym, którzy już znajdowali się w niepewnej sytuacji (AA.VV., 2020). Przede wszystkim dla ludzi bezdomnych był to trudny czas, i to nie tylko ze względu na niebezpieczeństwo zarażenia się na jakie byli narażeni z powodu ich sytuacji życiowej, ale także ze względu na trudności ze znalezieniem adekwatnej pomocy w okresie lockdownu. Wszystko to odcisnęło piętno na ich równowadze psychofizycznej (Wanberg, 2020, 1382–1396). Dla osób bez dachu nad głową, a także dla wszystkich tych, którzy już żyli wspierani przez

struktury charytatywne, nadejście pandemii przyczyniło się do znacznego pogorszenia się warunków życia w związku z nagłym zamknięciem punktów dystrybucji żywności w okresie lockdownu (Caritas Roma, 2021). Bezdomni ponieśli również konsekwencje izolacji społecznej, ponieważ osoby nieszczepione były często uważane za źródło niebezpieczeństwa lub potencjalnego zakażenia (Ferrigni, 2021, 227–228).

Kryzys zdrowotny wywołany pandemią Covid-19 spowodował również pogorszenie warunków życia osób mieszkających w nieformalnych koczowiskach (Godinic, Obrenovic i Khudaykulov, 2020, 61–74). Panujące tam warunki higieniczno-bytowe stanowiły trwałe czynniki ryzyka rozwoju mniej lub bardziej rozległych ognisk Covid-19. Poważne trudności wiązały się z dostępem do usług. W okresie pandemii, a w szczególności w miesiącach lockdownu który objął całe Włochy w 2020 r., wiele urzędów i punktów pomocy było zamkniętych dla interesantów lub skrócono ich godziny otwarcia, co miało nieuchronne negatywne konsekwencje dla najsłabszej części społeczeństwa.

Pogorszenie warunków życia i pracy spowodowane kryzysem COVID-19 wystąpiło również w ogromnej grupie migrantów, co wyrażało się ich skrajną marginalizacją. Pilna była potrzeba pomocy materialnej i mediacji kulturowej oraz pomocy w dostępie do określonych informacji, by móc skorzystać z niezbędnej pomocy. W okresie pandemii oddziały urzędu imigracyjnego Rzymu zajmujące się rozpatrywaniem wniosków o pozwolenie na pobyt pozostawały zamknięte przez półtora roku i pracowały wyłącznie w trybie spotkań umówionych online, skutecznie wykluczając dużą część ludności z możliwości ubiegania się o niezbędne dokumenty. Sama Komenda Główna Policji w Rzymie w niektórych okresach pandemii była czynna w niepełnym wymiarze godzin, przesuując o kilka miesięcy terminy procedur odnowienia zezwoleń pobytowych. Choć rozporządzenie ministerialne (Legge 87/2021 art.11) przedłużało ważność już wydanych dokumentów, konsekwencje obostrzeń administracyjnych dotknęły zwłaszcza ludzi bezdomnych i emigrantów. Odnowienie dostępu do świadczeń zdrowotnych dla osób posiadających przeterminowane dokumenty było możliwe dopiero z kilkumiesięcznym opóźnieniem.

Abstrahując od niedogodności jakie dla bezdomnych stworzyła pandemia, kwestia zdrowia jest istotną tematyką, która ich dotyczy. Aż 17% bezdomnych deklaruje, że ma przewlekłe patologie i/lub jakąś formę niepełnosprawności/upośledzenia (fizycznego/psychicznego). 73%, że w miesiącu poprzedzającym wywiad chorowało. Spośród nich 32% nie zgłosiło się do żadnej służby zdrowia: 7% z powodu braku dokumentów, 12%, ponieważ nie wiedziało, dokąd się udać (Rizzo, 2019).

W odniesieniu do zdrowia psychicznego, Kompleksowa Struktura Medycyny Prewencyjnej ds. Migracji w Szpitalu San Gallicano w Rzymie udokumentowała, spośród około 5000 leczonych bezdomnych Włochów i cudzoziemców, u 1048 zdiagnozowano zaburzenia psychiczne (Rizzo, 2019).

Także Raport MEDU za 2022 rok wykazał, że około 3% osób, które otrzymały pomoc medyczną w niektórych nieformalnych koczowiskach w Rzymie, miało zaburzenia psychiczne. Około 39% osób, którym udzielono pomocy cierpiało na zaburzenia psychosomatyczne związane z zespołem stresu pourazowego lub własnym stylem życia (MEDU, 2022). Raport zauważa, że te improwizowane osiedla

bezdomych są otoczone nielegalnymi wysypiskami śmieci, rojącymi się od szczurów, w których ludzie żyją bez najbardziej podstawowych dóbr (woda, prąd, gaz, toalety). Z tego samego raportu wynika, że te osiedla bezdomnych są w większości zamieszkałe przez młodych mężczyzn i młode kobiety spoza UE, którzy są ofiarami handlu ludźmi. Osiedliły się tam również rodziny z ubogich państw UE i spoza UE, z małoletnimi dziećmi, które mimo obowiązku szkolnego nie uczęszczają do żadnej szkoły. Nie mało jest też osób starszych z poważnymi patologiami (Università Bocconi, Fondazione DeBenedetti, 2014).

Proces wykluczenia społecznego, którego doświadczają bezdomni, skłania ich do wypracowania aktywnych strategii przystosowania się do życia na ulicy. Zmieniają swoje przyzwyczajenia tworząc prawdziwą subkulturę. Z tego powodu czasami trudno jest zapewnić im odpowiednią pomoc. Z jednej strony osoby bezdomne często szukają oderwania od rzeczywistości i odmawiają pomocy ze względów ideologicznych, psychologicznych lub niechęci przestrzegania zasad higieniczno-organizacyjnych w noclegowniach. Z drugiej strony duże stołówki czy duże noclegownie dla bezdomnych – często wywołujące poczucie depersonalizacji i marginalizacji – nie sprzyjają ponownej integracji ze społeczeństwem.

Kluczem do udzielenia skutecznej i adekwatnej formy pomocy jest uważna ocena potrzeb bezdomnych. To kwestia znalezienia miejsc noclegowych nie tylko na jedną noc czy miesiąc, ale zbudowania systemu, który poradzi sobie z problemem stałego zakwaterowania bezdomnych. Obecnie w Rzymie można zagwarantować około 4000 noclegów, w porównaniu do około 22000 osób potrzebujących przyjęcia. Decyzje rzymskiej administracji mówią o budowie dwóch nowych „Centrach Pomocy” dla bezdomnych, oprócz już istniejącego na dworcu Termini: jednym na stacji Tiburtina i jednym na stacji Ostiense. Mówi się o poprawie opieki poszpitalnej i nowych ośrodkach recepcyjnych finansowanych z krajowego planu odbudowy i funduszy UE Next Generation.

W związku z obchodzonym w 2025 roku Jubileuszem, który przyniesie napływ tysięcy osób chętnych do odwiedzania miejsc kultu, spodziewany jest wzrost liczby miejsc dla bezdomnych. Planowana jest renowacja budynków przy via Vittorio Emanuele, wraz z przebudową przestrzeni wspólnych przy via Giolitti i via Quattro Novembre. Największą trudnością napotykaną w Rzymie jest jednak znalezienie fizycznej przestrzeni w centrum miasta, preferowanej przez bezdomnych, gdzie zagwarantowane byłoby dla nich miejsce również w nadchodzących latach.

Opcje pomocy społecznej na rzecz osób bezdomnych w Rzymie

Pomoc organizowana przez miasto Rzym na rzecz osób bezdomnych jest świadczona za pośrednictwem Ośrodków Doraźnej Pomocy, w których udzielana jest pierwsza pomoc medyczna oraz oferowane są noclegi, środki higieny osobistej, bielizna i ubrania oraz jedzenie. Następnie dla każdego bezdomnego przygotowany jest indywidualny plan interwencji pomocy, który jest realizowany za pośrednictwem Sali Operacyjnej S.O.S. Jest to służba działająca przez cały rok 24 godziny na dobę. Składa się z Front Office (sala w której działa czternastu operatorów telefonicznych), Back Office (prowadzony przez koordynatora usług społecznych i trzech pracowników

socjalnych) oraz 6 Oddziałów interwencji w terenie, w tym jednego aktywnego także w nocy. Usługa jest rozbudowana o jednostkę o nazwie „Mura Aureliane” która zajmuje się dystrybucją ciepłych posiłków, koców i środków pierwszej pomocy. Ponadto aktywne jest nowoczesne oprogramowanie do zarządzania bazą danych, co umożliwia aktualizację informacji o użytkownikach i udostępnianie ich zainteresowanym instytucjom. Każda zgłoszona sytuacja jest rejestrowana z poszanowaniem prywatności i stanowi cenne narzędzie, przydatne do planowania pomocy i uruchamiania nowych metod interwencji.

Za pośrednictwem jednostek pracujących w terenie, Sala Operacyjna odpowiada na zgłoszenia i w razie potrzeby oddaje osobę bezdomną pod opiekę konkretnej osobie z ośrodka pobytu tymczasowego. Te ośrodki zapewniają również artykuły pierwszej potrzeby niezbędne w sytuacjach długiego przebywania na ulicy. Kontakt z Salą SOS jest możliwy poprzez bezpłatny numer oraz aplikację Pedius. Metoda ta pozwala na szybką ocenę zgłoszonego przypadku, udzielanie niezbędnych informacji, koordynację działań związanych z sytuacjami kryzysowymi, aktywację służb terytorialnych, ukierunkowanie interwencji w zależności od konkretnych potrzeb jak hospitalizacja lub przyjęcie do domu spokojnej starości itp.

Ośrodki czasowego pobytu opracowują również projekty solidarnościowe w ramach których osoby bezdomne otrzymują wsparcie na poziomie materialnym i psychologicznym, co zwiększa świadomość zasobów psychicznych którymi dysponują. Jednocześnie realizowane są działania mediacji kulturowej na rzecz rozwoju alternatywnych sposobów socjalizacji i działań mających na celu walkę z uprzedzeniami społecznymi, stereotypami kulturowymi i formami nietolerancji.

Na terenie Rzymu utworzono również Wirtualny Punkt Pomocy (Sportello Unico Virtuale, zajmujący się przede wszystkim emigrantami i bezdomnymi cudzoziemcami. Udziela im pomocy w biurokratycznych procedurach uzyskiwania zezwoleń na pobyt, pomaga w poszukiwaniu pracy, znalezieniu mieszkania i kwestiach prawnych. Pomoc obejmuje również usługę poradnictwa online z udziałem mediatora kulturowego.

Osoby bezdomne silnie odczuwają skutki wykluczenia społecznego, ponieważ nie posiadając dokumentów tożsamości i stałego miejsca zamieszkania, nie mają możliwości zameldowania się w urzędzie gminy/miasta pod określonym adresem. Brak wpisu do wykazów ewidencyjnych jakiegokolwiek gminy/miasta pociąga za sobą szereg poważnych konsekwencji, takich jak utrata niektórych praw podstawowych, z których korzystanie jest jednak ściśle związane ze statusem mieszkańca, takich jak np.: prawo do opieki zdrowotnej (np. dostęp do lekarza pierwszego kontaktu), możliwość zatrudnienia i pobierania zasiłków dla bezrobotnych (np. zapisanie się do urzędu pracy), do korzystania z praw obywatelskich i politycznych (np. prawo do głosowania), ochrona prawna (np. dostęp do bezpłatnej pomocy prawnej na koszt państwa), dostęp do świadczeń socjalnych (np. renta czy emerytura), wydanie lub odnowienie dokumentów tożsamości (dowód osobisty, zezwolenie na pobyt) itp.

Orzecznictwo włoskie (Legge 1228/1954 art.1) potwierdziło, że wpis do rejestru osób jest prawem podmiotowym wszystkich obywateli Włoch, UE i cudzoziemców przebywających legalnie we Włoch. To prawo podmiotowe przysługuje wszystkim osobom, które nie przebywają okazjonalnie na terytorium kraju, a więc

także bezdomnym, którzy w związku z tym mają prawo do ubiegania się o wpis do ksiąg metrykalnych gminy, na której terytorium przebywają, i uzyskania wpisu, nawet jeśli nie mają gdzie mieszkać. Zgodnie z tym prawem, możliwe jest uzyskanie zameldowania związanego z posiadaniem miejsca, w którym się mieszka na stałe, a które niekoniecznie musi być domem: może to być stacja kolejowa, garaż, piwnica... Dzieje się tak dlatego, że specyfika miejsca zamieszkania nie może być przeszkodą w zarejestrowaniu się w urzędzie gminy. Ten urząd musi bowiem ograniczać się jedynie do rejestracji stałego pobytu osoby na terenie gminy, nawet jeśli nie ma ona stałego miejsca zamieszkania.

Osoba bezpośrednio zainteresowana może zameldować się w fikcyjnym lub wirtualnym miejscu zamieszkania, lub oświadczyć, że mieszka przy ulicy, która w rzeczywistości nie istnieje, ale którą gmina zidentyfikowała w celu umieszczenia bezdomnych, którzy poproszą o rejestrację. Na przykład w Rzymie, w przypadku braku zwykłego miejsca zamieszkania, osoba bezdomna może uzyskać fikcyjne miejsce zamieszkania. Procedura ta umożliwi zarejestrowanie osoby bezdomnej w księgach metrykalnych gminy, pod fikcyjnym adresem meldunkowym. W Rzymie adres ten to „Via Modesta Valenti” z oznaczonym numerem domu od 1 do 15, w zależności od dzielnicy pobytu.

Stacje kolejowe Termini i Tiburtina

Większość bezdomnych w Rzymie koncentruje się w pobliżu dworców kolejowych Termini i Tiburtina. Każdego dnia na dworcu Termini i w jego okolicach przebywa od 150 do 200 bezdomnych i migrantów bez trwałego miejsca pobytu. W godzinach wieczornych osoby, które znalazły schronienie na dworcu, układają swoje kartonowe palety i koce wzdłuż chodników ulic graniczących z dworcem. Sporadycznie powstają też koczowiska osób jednej nacji czy obszaru językowego.

Z danych zespołu MEDU (2022) wynika, że grupa bezdomnych mieszkająca w pobliżu stacji Termini charakteryzuje się skrajną heterogenicznością pod względem pochodzenia i statusu prawnego. W odniesieniu do obszarów geograficznych pochodzenia, to prawie jedna trzecia ludności pochodziła z krajów Afryki Subsaharyjskiej (zachodniej i wschodniej), 28% z Afryki Północnej, 13% z Bliskiego Wschodu i Azji, 27% z krajów europejskich (Włochy włącznie), a pozostałe 4% z różnych innych krajów. Jeśli chodzi o status prawny, to 39% bezdomnych cudzoziemców którym udzielono pomocy posiadało zezwolenia na pobyt, 31% to osoby posiadające inny rodzaj pozwoleń na pobyt, 11% to migranci, 8% to uchodźcy, 3% to posiadacze zezwoleń na pobyt w szczególnych przypadkach a 2% to osoby ubiegające się o azyl polityczny.

Wśród inicjatyw na rzecz bezdomnych na dworcach wyróżnia się projekt „Binario 95”. Jest to ośrodek pomocy dla osób bezdomnych, zlokalizowany na stacji Roma Termini w lokalu oddanym do użytku przez Włoskie Koleje Państwowe i prowadzony przez organizację Europe Consulting Onlus. Ośrodek powstał w 2002 r. na pierwszym peronie dworca jako punkt poradnictwa w celu koordynacji pomocy dla bezdomnych, koczujących na dworcu i w jego okolicach.

W 2006 roku miejsce to powiększono, tworząc Centrum Pomocy przy Via Marsala 95, które następnie przekształcono w Wielofunkcyjne Centrum dla

bezdomych BINARIO 95. Niezbędne okazało się zintegrowanie działalności Centrum z systemem usług dziennych i nocnych na terenie Rzymu, wdrożenie działań niezbędnych w celu przeciwdziałania chroniczności wykluczenia społecznego, uruchomienie ścieżek odzyskiwania umiejętności relacyjnych i reintegracji społecznej. W tym samym roku powstało także Help Centre Mobile: jednostka pracy w terenie, która interweniuje w szczególności na rzymskich dworcach kolejowych. W 2016 roku otwarto Magazyn Socjalny (Magazzino Sociale Cittadino), gdzie są przyjmowane, przechowywane i dystrybuowane dary ofiarowane przez instytucje i osoby prywatne dla bezdomnych jak ubrania, koce czy artykuły pierwszej potrzeby.

Binario 95 chce być rozumiane jako kreatywne, ciągle ewoluujące, laboratorium społeczne, gdzie można eksperymentować z pomysłami i rozwiązaniami, aby przywrócić godność tym, którzy uważają, że ją utracili, prawa tym, którym ich odmówiono i promować sposoby zmiany mentalności społecznej, które mogą uczynić Rzym miastem bardziej ludzkim i wrażliwym na potrzeby biednych.

Dla wielu bezdomnych, którzy znaleźli się na ulicy, sytuacja ta jest konsekwencją różnych okoliczności, takich jak żałoba, separacja małżeńska, utrata pracy czy mieszkania. Te właśnie osoby, które nie wybrały takiego stylu życia, są z reguły bardzo otwarte na każdą pomoc, jakiej można im udzielić. Inni bezdomni, naznaczeni przeszłością kryminalną, zaburzeniami psychicznym czy uzależnieni od alkoholu czy substancji psychoaktywnych, mają podejście roszczeniowe albo nacechowanie nieufnością do propozycji zmiany ich sytuacji i nie zawsze chętnie poddają się pewnym ograniczeniom związanym z mieszkaniem w noclegowni.

W pobliżu stacji kolejowej Tiburtina, na odizolowanym obszarze, z dala od domów, znajduje się powstałe na krótko przed pandemią „prowizoryczne koczowisko” bezdomnych migrantów z pozwoleniem na pobyt lub bez niego, posiadaczy ochrony międzynarodowej, osób ubiegających się o azyl i osób z innych krajów europejskich. Do połowy 2021 r., kiedy inne ośrodki, wcześniej zamknięte z powodu pandemii wznowiły swoją działalność, siedlisko to było stale monitorowane przez wolontariuszy ze stowarzyszenia Baobab Experience, którzy przy wsparciu innych stowarzyszeń i zwykłych obywateli rozprawiali żywność, odzież i artykuły pierwszej potrzeby. Prawie połowa osób, którym udzielono pomocy, była w wieku od 18 do 30 lat (48%), 32% w wieku od 30 do 50 lat, 16% było nieletnich, a pozostałe 4% było w wieku powyżej 50 lat. Jeśli chodzi o obszary pochodzenia, 51% pochodziło z krajów wschodniej Afryki Subsaharyjskiej (Erytrea, Etiopia, Somalia i Sudan), 23% z zachodniej Afryki Subsaharyjskiej (Burkina Faso, Wybrzeże Kości Słoniowej, Czad, Gambia, Mali, Niger, Nigeria, Kamerun, Gwinea, Senegal), 12% z krajów Azji i Bliskiego Wschodu (Afganistan, Indie, Pakistan, Iran i Palestyna), 10% z Afryki Północnej (Egipt, Libia i Tunezja) oraz 4% z krajów europejskich. W odniesieniu do stanu prawnego, 60% spraw dotyczyło osób o nieuregulowanym statusie prawnym, z czego 43% to obywatele innych krajów europejskich. 7% osób którym udzielono pomocy miało status uchodźcy, 12% ochronę uzupełniającą, 2% ochronę specjalną, 10% to osoby ubiegające się o azyl, 8% osób posiada inne rodzaje zezwoleń lub jest obywatelami UE. Wyraźna jest też obecność (blisko 50% osób, którym udzielono pomocy) emigrantów z Rogu Afryki, przede wszystkim z Erytrei i Sudanu, w tym wielu małoletnich bez opieki i osób o szczególnych potrzebach.

Pomoc świadczona przez organizacje katolickie

Caritas diecezji rzymskiej jest katolicką instytucją charytatywną która, poprzez swoją działalność ma być świadectwem miłości Chrystusa do ubogich i wyrazem troski wspólnoty Kościoła o najbardziej potrzebujących (Caritas Roma, 2020b).

Caritas zarządza szeregiem placówek, które wychodzą na przeciw potrzebom bezdomnych, w tym noclegowni, stołówek, struktur opiekuńczo-pomocowych oraz schronisk dla kobiet i bezdomnych. Ważną inicjatywą Caritasu na rzecz bezdomnych, z której rocznie korzysta ok. 28 tys. osób, jest organizacja tzw. mieszkań chronionych, w których mają oni możliwość przygotowania się do samodzielnego życia oraz mieszkań szkoleniowych, które są formą przejścia między pobylem w schronisku a całkowitą samodzielnością (Caritas Roma, 2020a).

Rzymski Caritas prowadzi dwie stołówki dzienne (jedną na Colle Oppio w Rzymie, a drugą w Ostii pod Rzymem) oraz stołówkę wieczorną przy ul. Marsala w pobliżu dworca Termini. Do dyspozycji bezdomnych jest także ośrodek „Gabriele Castiglioni” w Ostii, hostel „Don Luigi Di Liegro” i Miasteczko solidarności „Cittadella della Carità – Santa Giacinta”. Tam osoby bezdomne mogą przenocować, wziąć prysznic, zmienić garderobę oraz skorzystać z usług fryzjera.

Dla bezdomnych, którzy nie chcą zmienić stylu życia, jest „mobilna pomoc nocna”, która oferuje doraźną pomoc i opiekę medyczną. Drugi rodzaj działalności Caritasu to szkoła języka włoskiego dla obcokrajowców, warsztaty artystyczne dla bezdomnych (teatr, śpiew, kreatywne pisanie, dziennikarstwo) oraz pracownie komputerowe dla bezdomnych, którzy chcą znaleźć pracę.

Wspólnota Sant’Egidio (www.santegidio.org) jest świecką wspólnotą katolicką, która powstała w 1968 roku jako owoc Soboru Watykańskiego II i z inicjatywy Andrei Riccardiego. W ciągu ponad 50 lat istnienia stała się siecią wspólnot w ponad 70 krajach świata, ze szczególnym wyczuleniem na peryferie egzystencjalne i osoby w nich żyjące. W Rzymie pod koniec lat 70-tych na ulicach miasta szybko rosła liczba bezdomnych a niektóre epizody nietolerancji i przemocy dały początek refleksji i konkretnym inicjatywom przeciwdziałania marginalizacji tych osób. Szczególnie poruszająca jest historia Modesty Valenti, starszej bezdomnej kobiety, którą żyła na dworcu Termini i zmarła bez pomocy. Była brudna i z tego powodu karetka nie chciała jej zawieźć do szpitala.

Działalność na rzecz bezdomnych, która rozpoczęła się w Rzymie, rozprzestrzeniła się na wszystkie miejsca na świecie, gdzie jest obecne Sant’Egidio i dała życie sieci wsparcia i projektów solidarności. Przez lata budowano stołówki, ośrodki pomocy, domy i noclegownie. Prawie we wszystkich miejscach, gdzie istnieje Wspólnota Sant’Egidio, wieczorami na ulicach rozdawane są posiłki i koce jako pierwszy gest bliskości, który budzi zaufanie. Wiedza z pierwszej ręki o życiu osobistym wielu bezdomnych przełamuje uprzedzenia, które często kształtują sposób, w jaki patrzymy na ten szczególny aspekt miejskiej biedy i bezdomności. Ci, którzy żyją na ulicy, to ludzie, którzy często zostali przytłoczeni zwykłymi trudnościami życiowymi (bezrobocie, utrata domu, separacja, rozwód lub śmierć współmałżonka), z którymi nie byli w stanie sobie poradzić z powodu braku wsparcia. Co więcej, nie zawsze jest prawdą, że ci, którzy żyją na ulicy, nie chcą pomocy w wyjściu z tej

sytuacji. Izolacja, brak więzi, czasem trudna przeszłość sprawiają, że trudno im nawet wyobrazić sobie inną przyszłość. Wierna i przyjazna bliskość ofiarowana przez członków wspólnoty tym, którzy żyją na ulicy, staje się cenną szansą na bardziej ludzkie życie dla tych, którzy nie mają domu ani miejsca w sercach innych.

Od 1988 r. Wspólnota Sant'Egidio prowadzi jadalnię przy Via Dandolo w dzielnicy Trastevere, mieszczącą się w budynku, w którym była fabryka wyrobów pończoszniczych żydowskiej rodziny Caviglia, która musiała ją opuścić na mocy rasisowskich ustaw z 1938 r. Po wojnie rodzina wznowiła działalność w innym miejscu i odzyskawszy własność budynku przy via Dandolo, przekazała go wspólnocie, aby zorganizować tam siedzibą jadalni. W ten sposób to miejsce naznaczone wykluczeniem i rasizmem stało się miejscem integracji, gościnności i przyjaźni dla wszystkich potrzebujących. Wraz z członkami wspólnoty Sant'Egidio w działalności stołówki, gdzie ciepły i obfity posiłek serwowany jest bezpłatnie w rodzinnej i serdecznej atmosferze, uczestniczą liczni wolontariusze, klerycy, księża, zakonnicy i zakonnice oraz grupy pielgrzymkowe odwiedzające Wieczne Miasto. Ta rodzinna atmosfera pozwala nie tylko zaspokoić materialną potrzebę jedzenia, ale także odnaleźć na nowo szacunek i ludzkie ciepło, których tak często się odmawia bezdomnym. Dbłość o godność każdego z gości wyraża się w trosce o jakość relacji międzyludzkich oraz w pełnej respektu postawie wolontariuszy, którzy obsługują jadalnię i nieodpłatnie poświęcają swój wolny czas na pomoc osobom znajdującym się w potrzebie. Szczególną uwagę zwraca się na jedzenie, bowiem nawyki żywieniowe gości są brane pod uwagę w odniesieniu do ich tradycji religijnej. Na przykład ze względu na obecność muzułmanów nigdy nie podaje się wieprzowiny ani nie pije się wina.

Ponadto Wspólnota prowadzi ośrodki pierwszego kontaktu, włączone w sieć rzymskich organizacji działających na rzecz osób znajdujących się w trudnej sytuacji. W ten sposób bezdomni otrzymują potrzebne wsparcie i pomoc w zorientowaniu się w sieci różnorodnych usług organizacji publicznych i prywatnych. W ośrodkach dystrybuowana jest żywność i artykuły pierwszej potrzeby dla bezdomnych, rodzin z dziećmi, osób starszych czy chorych. Dla tych, którzy nie mają domu, higiena osobista i pranie ubrań staje się trudnym do rozwiązania problemem. Dlatego w ośrodkach dostępny jest prysznic i automatyczna pralnia. Ci, którzy przychodzą się umyć, otrzymują również kompletną zmianę bielizny, odzieży i obuwia. Jest też możliwość skorzystania z usług fryzjera. Działa także przychodnia lekarska, w której oprócz wizyty lekarskiej istnieje możliwość bezpłatnego otrzymania niezbędnych leków.

Osoby bezdomne często tracą możliwość korzystania z usług publicznych, ponieważ nie mają zameldowania i nie posiadają dokumentów tożsamości. Wspólnota Sant'Egidio wraz z administracją miejską pomaga osobom bezdomnym w zdobyciu dokumentów tożsamości i w dostępie do usług socjalnych i zdrowotnych. Dla bezdomnych przebywających z dala od rodziny, odbieranie poczty to jedyny sposób na utrzymanie kontaktu z bliskimi. Dlatego też postanowiono dać bezdomnym możliwość odbierania ich korespondencji prywatnej pod adresem Wspólnoty.

Dostrzegając trudności wielu osób w znalezieniu mieszkania, stworzono także sieć recepcyjną dla osób mieszkających na ulicy, składającą się z różnego rodzaju rozwiązań mieszkaniowych (domy rodzinne, mieszkania chronione, ośrodki

noclegowe). Miejsca te powstały nie tylko po to, by dać schronienie na noc, ale mają się stać prawdziwymi domami, w których można zacząć układać sobie życie od nowa.

Zakończenie

Pozostaje pytanie: „Co jeszcze można zrobić dla bezdomnych?”

Na poziomie instytucjonalnym można:

- prowadzić i rozpowszechniać badania i gromadzenie danych w celu promowania lepszego zrozumienia natury, zakresu, przyczyn i rozwiązań problemu bezdomności;

- promować i ułatwiać wymianę informacji, doświadczeń i dobrych praktyk między instytucjami i organizacjami pozarządowymi w celu poprawy polityki i praktyk w zakresie przeciwdziałania bezdomności;

- podnosić świadomość społeczną na temat złożoności zjawiska bezdomności i wielowymiarowości problemów z jakimi borykają się osoby bezdomne.

Należy zauważyć, że przed udzieleniem jakiegokolwiek praktycznej pomocy bezdomnym, przed podjęciem jakichkolwiek działań na ich rzecz, ważne byłoby zaangażowanie się na rzecz zmiany negatywnego postrzegania bezdomnych w społeczeństwie, co pozwoliłoby przeciwdziałać ich marginalizacji. Aby naprawdę pomóc bezdomnym, konieczne byłoby przybliżenie społeczeństwu historii ich życia, poznanie świadectw wolontariuszy pomagających im, zmniejszenie dystansu między światem bogactwa a światem ubóstwa. Tylko w ten sposób możliwe będzie budowanie mostów solidarności, która nie pozbawia bezdomnych godności i nie czyni tych, którzy im pomagają, jedynymi i wiecznymi ich dobroczyńcami.

Bibliografia

Cibinel, E. (2020). *La 328 ha vent'anni: ha raggiunto la maturità? Percorsi di secondo welfare*, 05.11.2020. Pozyskano z: www.secondowelfare.it.

Comune di Roma 2022, SISMI – Sistema Informativo unico di Monitoraggio e Intervento Sociale (SIMIS), Pozyskano z: www.comune.roma.it.

Ferrigni N. (ed.) (2021). *Le nuove povertà nel territorio di Roma Capitale. Rapporto di ricerca*. Roma: Aracne.

Godinic, D., Obrenovic, B., Khudaykulov, A. (2020). Effects of economic uncertainty on mental health in the Covid-19 pandemic context: social identity disturbance, job uncertainty and psychological well-being model, *International Journal of Innovation and Economic Development*, 2020, 6, 61–74.

Oliwa-Ciesielska, M. (2006). *Piętno nieprzypisania. Studium o wyizolowaniu społecznym bezdomnych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Podgórska-Jachnik, D. (2014). *Praca socjalna z osobami bezdomnymi*. Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.

Poławski, P. (2001). Obrazy bezdomnych i bezdomności. Instytucjonalizacja reakcji na problem społeczny. *Polityka Społeczna*, 2001, 1, 5–9.

Rizzo, G. (2019). *Nella città dei senzateo*. Pozyskano z: www.internazionale.it.

Stankiewicz, L. (2002). *Zrozumieć bezdomność*. Olsztyn: Wydaw. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Wanberg, C.R, et al. (2020). Socioeconomic status and well-being during Covid-19: A resource-based examination, *Journal of Applied Psychology*, 2020, 105, 1382-1396.

Wielka Encyklopedia PWN, (2001). t. 3. Warszawa: PWN.

Social assistance areas for the homeless in Rome

Abstract

One of the most important challenges facing social work in the 21st century is the problem of homelessness, because despite technological progress and economic development, it still occurs among people in all cultures and latitudes. The phenomenon of homelessness cannot be identified only with the lack of a flat or a permanent place of residence, because it has repercussions on many levels of existence of the affected person. Homelessness draws attention to the occurrence of disproportions and differences in wealth and the distribution of goods between individual social strata, as well as to the nature of the reactions and actions that society takes in relation to this phenomenon.

This study is only a small contribution to starting a discussion on these issues and presents the situation of homelessness in Rome, where their situation constitutes a daily challenge for many governmental, non-governmental and ecclesial organizations and for the many volunteers of this almost three million urban agglomeration.

Keywords: phenomenon of homelessness, homeless people in Rome, forms of help in getting out of homelessness

Krzysztof Trębski, PhD., Doc. ThLic.

TF Trnavskej univerzity v Trnave (Słowacja)

email: krzysztofadam.trebski@truni.sk

ORCID 0000-0003-0115-5787

Mária Nemčíková, PhD., MSc.

TF Trnavskej univerzity v Trnave (Słowacja)

email: maria.nemcikova@truni.sk

ORCID 0009-0008-3609-3209

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Didacticam Scientiarum Socialium Pertinentia 13 (2023)

ISSN 2083-7276

DOI 10.24917/20837276.13.7

Maria Diacon

Moldova State University

Cross-border cooperation in the management of the Ukrainian refugee crisis in the Republic of Moldova¹

Introduction

The Russian invasion of Ukraine that began on February 24, 2022 has created one of the largest humanitarian crises in recent European history. The ongoing war has resulted in an increasing number of casualties, destruction and displacement of people within and outside the borders of Ukraine. As the civilian population of this country is subjected to bombing and violence, approximately one third of them was forced to abandon their homes, either within the country or to neighboring countries (Dołzbłasz, Raczyk, 2015).

The refugee crisis sparked by the war has sparked waves of solidarity across Europe. The European Union, in close coordination with the member states, is continuously mobilizing to provide emergency aid to displaced persons and support both to Ukraine and to its neighboring countries, as is the case with the Republic of Moldova, for which the European Union has adopted a special plan of measures to achieve a qualitative and efficient management of the refugee crisis.

Theoretical framework

In a systemic perspective, the cross-border cooperation of every borderland depends on two determinants: general and detailed (Dołzbłasz, Raczyk, 2015). In this context the general determinants cover all the aspects connected with the programming and implementation of cross-border cooperation programs: the support area, allocation of funds, priorities, institutional structures. Particular determinants, concern the other crucial factors: political, environmental, social or economic conditions. In the European geopolitical area, we will specify that a special role is played by the cooperation between the Republic of Moldova and the European Union structure, the opportunity of the collaboration being explained by the quality of the assumed

¹ This article was produced within the short-term scientific mission at Apollonia University, Iași, Romania, through COST Action, CA 20123 Intergovernmental Coordination from Local to European Governance (IGCOORD).

objectives, as commitments of the member states for the promoted foreign policy (Juc, Diacon, 2016).

As a particular determinant for the cross-border cooperation between the Republic of Moldova and the European Union is the result of the military aggression launched on 24 of February, 2022 by the Russian Federation against Ukraine. From that point of time the Republic of Moldova have faced a major humanitarian and economic crisis generated by the massive wave of refugees from the neighboring country. The reception of refugees, the direct consequences of the war (such as the dramatic decrease in trade with Ukraine, Belarus and the Russian Federation, difficulties along the supply chains), combined with the earlier deterioration of energy resources and inflation, put acute pressure on public finances and administrative capacities of the Republic of Moldova.

Methodology

This research is focused on programs and policies dedicated to Ukrainian refugees, developed in the Republic of Moldova. A considerable quantity of data and information was taken from European institution's decisions and regulations and national agreements. For comprehensive and in-depth research, the author worked with analysis and studied the institutional websites of the resort institutions (ministries, agencies, and departments) and the literature on the characteristics of security and European integration process. It is important to note that some reforms could have a great impact in some countries and a limited impact in others, depending on the general socio-economic framework in which they are applied.

Content analysis of the cross-border cooperation

For better solidarity of member states in managing the refugee crisis at the European Union level, on 24 of March, 2022, Members of the European Parliament approved the European Commission's proposal to redirect available funds to European Union countries that shelter people driven out by Russian aggression through the Cohesion Action for Refugees in Europe (CARE). CARE will help member states provide emergency support to cover the basic needs of people fleeing Russia's invasion of Ukraine. These needs include access to services such as temporary accommodation, food and water supplies or medical care. CARE can also strengthen the capacity of Member States, for example through support for additional infrastructure equipment or staff to meet the needs of refugees. In addition, Member States can use these funds to develop tailored solutions for the long-term integration of people from migrant families, through investment in housing, education, employment, health, social inclusion and care or other social services. Cohesion policy support will complement support from the Asylum, Migration and Integration Fund (AMIF) and other funding sources. The European Commission has also proposed extending the implementation period of funding made available to Member States under the 2014-2020 Internal Affairs Funds, which would unlock additional support of around €420 million. An additional €10 billion from the React-EU fund could be added to these funds – as a bridge between the Covid emergency measures and the cohesion funds (Juc, Diacon, 2016).

The Internal Affairs Ministers of the 27 countries of the European Union unanimously agreed on 28 of March, 2022 to set up a structure for sorting and controlling this massive immigration, of a new type, from Ukraine, which had not been foreseen by the founding treaties of the European Union. The major influx of refugees arriving in the European Union in the first month since the outbreak of war has shown that the old rules of granting asylum no longer work. Only in March, the same year, of the almost 4 million refugees (according to the UN), almost 2.2 million are in Poland alone. Romania, Slovakia and Hungary in turn received hundreds of thousands of refugees, and about 380 thousand Ukrainians and another 35 thousand citizens of other countries entered the Republic of Moldova from Ukraine since the beginning of the Russian invasion on February 24. Most of those who arrived in the Republic of Moldova traveled further to the European Union on their own or with the help of the Moldovan and Romanian authorities, but despite all this, the wave of refugees remains a burden for the Republic of Moldova (Operational data portal. Ukraine refugee situation, 2022).

For a better management of the flow of migrants, the European Commission created a 10-point plan for the Republic of Moldova and the other countries affected by the refugee crisis. The plan provides an EU-wide platform, which until now has been done at national level, to coordinate refugee registration and assess this crisis, the biggest since World War II. Presenting the 10-point plan, the head of the European Union's internal affairs, Ylva Johansson, reiterated that Ukrainians (who do not need a visa to enter the European Union) will receive a "temporary protection" status, residence permits valid for a year, and they will have access to education and the labor market. What's more, completely new, they can choose the country they want to go to, which goes against all previous EU refugee protocols.

The plan foresees a coordination of the European Union with the Republic of Moldova, in order to "relocate" immigrants and to avoid, for example, human trafficking, which has become very prosperous for criminal networks. Likewise, in the case of the Republic of Moldova, the text provides for increased transfers and the rapid deployment of FRONTEX teams in the Republic of Moldova. Transfers, in cooperation with UNHCR and IOM, and supported by European Union funding, are an immediate priority (Ucraina: Fonduri de coeziune..., 2022).

The unprecedented situation created at the border of the Republic of Moldova was addressed at the highest level. Parliament has given the green light to the deployment of the European Border and Coast Guard Agency (FRONTEX) to help the Republic of Moldova, which is not a member of the European Union, deal with the massive number of people crossing its borders from Ukraine. In this sense, for closer cooperation between the states affected by the flow of refugees, on 17 of March, 2022, the Council of the European Union adopted the decision to sign an agreement on the operational support provided by FRONTEX in the context of the invasion of Ukraine by Russia. The status agreement between the European Union and the Republic of Moldova refers to the operational activities carried out by FRONTEX. FRONTEX's operational support allowed the agency to support the Republic of Moldova in border management, by sending teams that can support the Moldovan authorities in carrying out tasks such as registrations and border checks. Border management

authorities in the Republic of Moldova face the challenge of organizing this influx of refugees while monitoring a border adjacent to an active war zone (ONU estimează numărul refugiaților..., 2022). The opening of negotiations for an agreement between FRONTEX and the authorities of the Republic of Moldova, allowed the granting of additional operational support to be able to quickly respond to current challenges.

A brief foray into the evolution of relations between the Border Police of the Republic of Moldova and the FRONTEX Agency shows us that the entities collaborate on the basis of a Working Arrangement, signed in August 2008. With the signing of this document, the official cooperation between the two institutions was launched, as well as its gradual development. In March 2009, the Cooperation Plan was signed between the Border Service (currently the Border Police) and the FRONTEX Agency, which provides a set of measures aimed at developing the institutional capacities of the border authority of the Republic of Moldova. Based on this Plan, the border police participated in various pilot projects and operational measures organized by the FRONTEX Agency, at the same time exchanging data during their implementation. The Moldovan officers were trained in various training activities in the field of risk analysis, the detection of false or falsified travel documents, the detection of stolen means of transport, the training of personnel in accordance with the requirements of the European Union in the field, the application of common standards in the training of service dogs, etc.

During the annual bilateral discussions with the FRONTEX Agency, which took place at the end of 2009, the future cooperation priorities between the Border Service of the Republic of Moldova and the FRONTEX Agency were identified, which represent a continuity of the mentioned activities in order to establish a sustainable partnership. In December 2011, the Border Police and the FRONTEX Agency signed a Cooperation Plan for the years 2012–2014. This plan envisages cooperation based on 5 pillars: exchange of relevant situational information and/products/alerts and services; analysis of information and risks; joint projects and operations; training and vocational training; research and development. In this context, by Order No. 141 of the head of the Border Police Department, the FRONTEX National Contact Point (NFPOC) was created, which has powers to coordinate and implement the Cooperation Plan with the FRONTEX Agency.

During the years 2011–2013, several joint operations with the Agency were planned and carried out, with the involvement of the border police, including within the FRONTEX Coordination Points established on the territory of the Republic of Moldova. It should be mentioned that among all the non-EU states that have cooperation agreements with the FRONTEX Agency, the Republic of Moldova is the only country that has established two coordination points. Also, under the auspices of FRONTEX, a series of measures and training activities were planned, especially in the field of risk analysis, document expertise, organization of joint operations, personnel qualification, etc., in which more than 60 employees of the Border Police are involved.

The Border Police and the FRONTEX Agency are in permanent contact on the development dimension, especially regarding surveillance equipment and automated systems that may be relevant for the integrated border management system.

Moreover, the officers of the Border Police are involved in the implementation activities of the border security system of the EUROSUR platform (Plan UE în 10 puncte pentru Moldova..., 2022).

The support given to the Republic of Moldova by the European Union has a continuous character. This being present throughout the existence of the security crisis at the eastern border of the country. On 5 April 2022, the European Commissioner for Neighborhood and Enlargement, Olivér Várhelyi, announced an additional EUR 53 million to help the Republic of Moldova deal with the multiple repercussions of Russian military aggression against Ukraine. This amount will be granted in the form of a budget support program to be provided as quickly as possible. The announcement was made during the Ministerial Conference in Berlin to launch the Support Platform for the Republic of Moldova. Established by Germany, France and Romania, the platform brings together EU member states, G7 countries, international partners and like-minded countries to mobilize immediate and concrete international support to help the Republic of Moldova cope with the current situation. In his statement, the commissioner mentioned that “the European Union is with the Republic of Moldova in these difficult times. As our additional package demonstrates, we continue to provide support to help the country deal with both the severe impact of Russia’s war against Ukraine and the current crisis caused by the COVID-19 pandemic and the energy crisis. European solidarity with the Republic of Moldova is stronger than ever.”

Returning to the financial assistance granted by the European Union to the Republic of Moldova in managing the flow of Ukrainian refugees, we note that the budgetary support in the amount of EUR 53 million comes in addition to the emergency assistance already granted by the European Union to the Republic of Moldova, which includes: EUR 150 million representing the macro-financial assistance program to be paid in the coming months; EUR 8 million in the form of humanitarian assistance, to provide emergency support at border crossing points, transit points and reception centers, as well as to ensure basic living conditions for refugees currently displaced in the Republic of Moldova; €15 million to support both the dignified and efficient processing of refugee claims and the safe transit and repatriation of third-country nationals, in close collaboration with the International Organization for Migration (IOM); €15 million to support the European Union Border Assistance Mission (EUBAM) (Republica Moldova: Consiliul adoptă..., 2022).

A foray into the process of creating and organizing the European Union Border Assistance Mission in the Republic of Moldova and Ukraine (EUBAM) shows us that it was launched in 2005. The organization promotes border control, customs rules and practices that correspond to European Union standards and meet the needs of both partner countries. The mission is an advisory, technical body, based in Odessa (Ukraine). The Memorandum of Understanding signed between the European Commission and the Government of the Republic of Moldova and the Government of Ukraine at the end of 2005 represents the legal basis of EUBAM. The Coordinating Council acts as the Mission’s governing body. The mandate of the Mission has already been extended five times (in 2007, 2009, 2011, 2015 and 2017). It has an Office in Chisinau and six territorial offices – three on the Moldovan side of the common

border and three on the Ukrainian side. EUBAM activities promote economic development and strengthen security in the region. The mission contributes to cross-border cooperation and confidence building, helping to improve efficiency, transparency and security along the Moldovan-Ukrainian border. The objectives of the Mission are: to contribute to the peaceful settlement of the Transnistrian conflict through confidence-building measures and by the presence on the Transnistrian segment of the Moldovan-Ukrainian border for monitoring purposes; to ensure the full application of integrated border management (IMF) practices; to support the authorities of the Republic of Moldova and Ukraine in order to combat cross-border crime more effectively (Ministerul Afacerilor Interne / Guvernul Republicii Moldova..., 2022). The European Union Border Assistance Mission has recently redirected its activities to assist Moldovan border guards to manage the arrival of refugees. For immediate and effective results, the Mission is working closely with FRONTEX, which is stepping up its deployment in the country, following the Status Agreement on FRONTEX Cooperation in Border Management.

Through the Civil Protection Mechanism, 18 countries (17 Member States plus Norway) provided large quantities of items for shelter, energy and medical assistance. And the Commission has mobilized medical equipment from RESCEU's medical stocks in Hungary and the Netherlands. In addition to crisis management, the European Union continues to support Moldova's long-term recovery and resilience, notably through the Eastern Partnership Economic and Investment Plan, which aims to mobilize around €3.4 billion in public and private investment for five flagship directions: SME support, trade facilitation, energy efficiency, connectivity and human capital development (Moldova: UE își intensifică sprijinul..., 2022). Also, the European Investment Bank and the authorities of the Republic of Moldova agreed on a loan of EUR 150 million to connect the Republic of Moldova to the TEN-T network. The Trans-European Transport Network (TEN-T) is an ongoing investment project of the European Union that envisages the creation of a complete road, rail and sea transport network. These corridors will facilitate economic exchanges and lead to the creation of better transport connections. In addition, the Commission's proposal aims for the new railway lines that are built in the member countries of the European Union that have a land border with Ukraine and the Republic of Moldova to be built on the basis of the European standard gauge. Also, according to the European Commission, it was proposed to remove Russia and Belarus from the map of the TEN-T corridors, as cooperation with these states is no longer in the interest of the European Union, given the current context (EUBAM. Cine suntem noi..., 2022).

In this conglomerate of events, the national political actors, especially the legislative and executive authorities of the state, the presidency, the structures responsible for maintaining public order and security, the structures responsible for managing finances and humanitarian aid, as well as the authorities which promote a consolidated dialogue to maintain peace and security within the country and in the region, have re-adapted their ability to intervene in crisis situations, unprecedented for the state of the Republic of Moldova.

These events created the necessary conditions to move to a new level of dialogue with the institutions of the European Union, which allowed the Republic of Moldova,

on the one hand, to obtain the status of candidate state for the European Union, and on the other hand, to obtain assistance and enhanced financial support for better management of the refugee crisis. The main request of the national authorities aims to receive budgetary support, essential for balancing public finances and ensuring the functioning of public services and a climate of stability, indispensable in the conditions of the massive challenges faced by the Republic of Moldova in the background of the war in Ukraine.

Bibliography

- Dołzbłasz, S., Raczyk, A. (2015). Different Borders-Different Cooperation? Transborder Cooperation in Poland, *Geographical Review*, vol. 105, issue 3, pp. 360–376.
- Juc, V., Diacon, M. (2016). *Prevederi de politică externă în documentele de program și în activitatea partidelor politice din Republica Moldova*. Chișinău: Institutul de Cercetări Juridice și Politice, (F.E.-P. "Tipografia Centrală"). – 256 p.
- Operational data portal. Ukraine refugee situation. Available online: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#> (accessed on 31 August 2022).
- Ucraina: Fonduri de coeziune pentru sprijinirea persoanelor care fug din calea invaziei ruse din Ucraina. [Ukraine: Cohesion funds to support people fleeing the Russian invasion of Ukraine]. Available online: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/ro/ip_22_1607 (accessed on 1 September 2022).
- ONU estimează numărul refugiaților din Ucraina la peste 4,9 milioane. [The UN estimates the number of refugees from Ukraine at over 4.9 million] <https://www.moldpres.md/news/2022/04/18/22002968> (accessed on 1 September 2022).
- Plan UE în 10 puncte pentru Moldova și celelalte țări afectate de criza refugiaților. [10-point EU plan for Moldova and other countries affected by the refugee crisis.] Available online: <https://moldova.europalibera.org/a/plan-ue-%C3%AEn-10-puncte-pentru-moldova-%C8%99i-celelalte-%C8%9B%C4%83ri-afectate-de-criza-refugia%C8%9Bilor/31775463.html> (accessed on 24 September 2022)
- Republica Moldova: Consiliul adoptă o decizie de semnare a unui acord privind sprijinul operațional acordat de Frontex în contextul invadării Ucrainei de către Rusia. [Republic of Moldova: The Council adopts a decision to sign an agreement on the operational support provided by Frontex in the context of the invasion of Ukraine by Russia]. <https://www.consiliu.europa.eu/ro/press/press-releases/2022/03/17/moldova-council-adopts-decision-to-sign-agreement-for-frontex-operational-support-in-light-of-russia-s-invasion-of-ukraine/> (accessed on 25 September 2022)
- Ministerul Afacerilor Interne / Guvernul Republicii Moldova. [Ministry of Internal Affairs / Government of the Republic of Moldova]. <https://www.border.gov.md/index.php/ro/frontex> (accessed on 25 September 2022)
- Moldova: UE își intensifică sprijinul cu o sumă suplimentară de 53 de milioane EUR. [Moldova: The EU steps up its support with an additional EUR 53 million]. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/ro/ip_22_2272 (accessed on 26 September 2022)

EUBAM. Cine suntem noi. [EUBAM. Who are we]. <https://eubam.org/ro/who-we-are/> (accessed on 26 September 2022)

Cum funcționează mecanismul de protecție civilă al UE? [How does the EU civil protection mechanism work?] <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/civil-protection/#mechanism> (accessed on 27 September 2022)

Comisia Europeană a propus prelungirea a patru coridoare de transport TEN-T până în R. Moldova și Ucraina. Mureșan: „Conectăm aceste țări la rețeaua transeuropeană de transport a UE”. [The European Commission proposed the extension of four TEN-T transport corridors to the Republic of Moldova and Ukraine. Mureșan: “We connect these countries to the trans-European transport network of the EU”]. <https://www.zdg.md/stiri/stiri-sociale/comisia-europeana-a-propus-prelungirea-a-patru-coridoare-de-transport-t-pana-in-r-moldova-si-ucraina-muresan-conectam-aceste-tari-la-reteaua-transeuropeana-de-transport-a-ue/> (accessed on 29 September 2022).

Cross-border cooperation in the management of the Ukrainian refugee crisis in the Republic of Moldova

Abstract

The aim of the article is to analyse the assistance provided by the European Union and the Republic of Moldova during the refugee crisis caused by the war in Ukraine. The article focuses on programs and policies developed in the Republic of Moldova. The author worked on the analysis of decisions and regulations, institutional websites of health resort institutions of the EU and the Republic of Moldova.

Keywords: social policy, refugee crisis, war at Ukraine

Maria Diacon, PhD,

Moldova State University
Legal, Political and Sociological Research Institute
email: mariadiacon@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-3306-9886

Mária Šmidová

Teologická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

The use of counseling as a part of early intervention as a new service in emerging Family Centers in Slovakia

Social work as a practical profession

Social work is a practical profession and a scientific discipline. It supports social changes, social cohesion, human rights, and freedom of people. The basis of social work is formed by the rules of social justice, the respect for human rights, the rules of collective responsibility and the respect for all kinds of differences. With the support of theory of social work, social sciences, humanitarian departments and traditional (original) knowledge, the area of social work unites people and structures with the aim to solve problems of life and to strengthen social welfare (Trębski, Młyński, 2022).

Counseling must understand client's problems and phases of human life. At the same time, any understanding offers a space for metanoia, conversion. Any person cannot be healed on emotional level only. His/her life is rooted in psychological growth as well as in spiritual perception of life circumstances. Counselor works with several aspects of one's personality – psychological maturity, social environment, but also with the creation of a space for supernatural dimension of life offered by spirituality. Searching for new methods of help to families represents a great challenge for all helping professions. It means positive orientation towards helping people, families, countries, and the world (Štandardy Rodinných Poradní..., 2023).

In the article, we focus on the possibility of using counseling as a new method of social work in helping families who have a child with a disability. This is the use of counseling as a part of early intervention.

Early intervention

Early intervention as an offered hand represents the way of support provided to those who need it. The metaphor of „offered-hand“ may also be used for the most preferred method within this support – the art of counseling (Cangár, 2016).

Early intervention is an approach that represents the way of finding the solution to the impact and consequences of disability, based on interdisciplinary team collaboration of professionals – social workers, therapeutical pedagogists, physiotherapists, pediatricians, neurologists, psychologists, and other specialists.

In Slovakia, the phenomenon of early intervention is associated with the name of Prof Karol Matulay. This founder of neurology and psychiatry in the Slovak

republic dedicated his effort to the problem of early intervention and diagnostics at the end of his professional career in the area of neurology and psychiatry.

Early intervention covers relatively autonomous area of care for children with various developmental disorders and disabilities during the first years of their life until their admission to pre-school or school institutions, as well as for their families. It is an interdisciplinary care consisting of diagnostics, rehabilitation, counseling, and therapy (Horňáková, 2010).

The term “early intervention” is internationally (*frühförderung, rane intervencije, raná péče*) used to describe the measures and programs of therapeutical, educational and socializing character implemented in relation to the category of children and their families mentioned above. It is typically for early intervention that its clients are all members of the family and it is provided mostly in their natural environment and in collaboration with the healthcare system.

Most EU countries not only acknowledge the need of early intervention, but they have also made the necessary steps to promote its provision by building of the supporting net of services. In some European States, the services associated with the care for children with disabilities and their families are funded from public sources and they are provided in both field and ambulant form by the institutions of early intervention from the moment of the child’s birth. Interdisciplinary teams of these centers usually consist of medics, psychologists, social workers, pedagogists, ensuring a good exchange of information among these specialists.

In Slovakia, there are over fifty thousand children born annually. Those who are born prematurely, require a special approach and procedures provided by doctors, psychologists, social workers, and other experts. Prematurely born children need the support in as early age as possible, because their development is delayed. Some of them need a long-term care. According to statistical data of the healthcare resort, there are up to two thousand children with disabilities born in Slovakia on annual basis. Parents of these children need a long-term counseling as soon as possible after the birth of their child. Families need the service of early intervention.

There is generally acknowledged wider definition of early intervention in early childhood within the European space. According to the European Agency for Development in Special Needs Education, early childhood intervention represents a composite of services and provisions for very young children and their families, provided at their request at a certain time in a child’s life, covering any action undertaken when a child needs special support to:

- ensure and enhance her/his personal development;
- strengthen the family’s own competences;
- promote the social inclusion of the family and the child.

Currently operating centers of early intervention in Slovakia have been created upon the initiative and mostly with the support of non-profit organizations. The complex form of care for families with disabled children is not integrated in the law concerning social services. Such a way of provision of help to a child with disability in his natural environment is provided by the system and functioning of social service and care in Slovakia. Parents could acquire the support through such a service from

the moment of the child's birth (Trębski, 2014), however, the field form of social services for a family with disabled child is only gradually being put into practice, thanks to recent amendment to the law on social services (Šmidová, Trębski, Nemčíková, 2020). Many researchers carried out in the past years have revealed the urgent need to establish such a service for families with disabled children.

Establishment of the centers of early intervention by local municipalities represents one of the ways to help these families (Trębski, 2020). A child with disability needs to spend as much time as possible in harmonic and stimulating domestic environment in early stages of his life. It is not good for a family to spend a lot of time with their disabled child by visiting doctors, waiting in ambulances, and hunting for all kinds of information. For this reason, it is desired that providing of early intervention at home (natural environment of the disabled child) becomes a crucial part of the service and the whole family becomes its client. Counseling in a family circle offers the space for individual approach from which both parents and their child can benefit.

According to the European Agency for Development in Special Needs Education, there are several common features typical for the services of early intervention like availability to the families in need not only in cities and towns but also in rural areas, proximity in a sense of provision of the services within certain community or directly in domestic environment, as well as in a sense of clear understanding of and respect for the family's needs. Affordability of services is also supported by the fact that in most countries this activity is provided through public funds of healthcare, social or educational authorities, or by insurance companies and nonprofit associations. Professionals in charge of the direct support to families belong to different professions and interdisciplinary work facilitates the exchange of information among the team members. Diversity of services emerges from the involvement of three areas: health, social services, and education.

The analysis of the study – elaborated on the base of collected information from several European countries – results in the following recommendations:

1. Regarding availability of services, is recommended to create a systemic conception of early intervention on local, regional and national level supported by political measures to guarantee the availability of information and to clearly define the target groups. The common goal of early intervention is to make it available to all children and their families who need support as early as possible. It is a joint priority for all countries with the aim to balance regional differences concerning availability of resources and to ensure that children and their families asking for help will have the access to the services of equal quality.

2. To secure the proximity of services, it is necessary to obtain the information about living and social conditions of a family directly in its natural environment and with the respect for the needs of the family and the child. It is crucial in this area to ensure that help reaches all members of the target population. Help is available as close to the family as possible at both local and community level. This aspect is also associated with the concept of provision of family-oriented services. The aim of the whole process is to clearly understand and respect the needs of the family with disabled child.

3. Financial affordability regardless of social-economical background of a family must be ensured, which means that all the services of early intervention should be funded from public resources. They are provided free of charge or at minimum expenses. Services are funded from public resources through the authorities in charge of healthcare, social affairs education, or through NGOs. These services can be provided independently or in the complementary manner.

4. Cooperation of professionals with families as the main partners must be ensured and the experts should be the ones to initiate it. Professionals must be capable of working in team, transmission of information must be functional and fluent. It is necessary to organize common advanced trainings or education in practice. Professionals in charge of the direct support to young children and their families belong to various disciplines with diverse background depending on the profession they are related to. Interdisciplinary work facilitates the exchange of information among the team members. This feature is closely associated with the diversity of disciplines involved in the process of early intervention. The involvement of three services – healthcare, social services, and education – is similar for many countries, however, it also constitutes one of the main differences at the same time.

5. Stability of the team members is necessary to ensure quality of provided services. Diversity in sectors providing early intervention should not exclude a certain portion of responsibility of the healthcare resort, the system of social services and education (Šmidová, Trębski, Nemčíková, 2019).

6. When parents obtain the information about possibility of using the service of early intervention, counselor will be assigned by the center of early intervention to accompany the family and mediate the contact with other professionals.

Family Center

In Slovakia, this mission is currently being fulfilled by the newly established Family Centers. Family counseling centers were created within the framework of the National project Family centers – counseling and psychological services for individuals, couples, and families with the aim of expanding and increasing the availability of free professional help in the field of family counseling (in the form of counseling for individuals, couples and families) as one of the preventive tools to support mental and social health of Slovak families and their members.

Family counseling services are provided at the level of universal, selective, and indicated prevention in the form of counseling of several types, while with each type of counseling it is necessary to respect its professional and ethical principles in order to maintain the high quality of the service. Advisors are obliged to respect the latest scientific knowledge and general legislative principles.

Counseling

Counseling is a new profession that is establishing itself in Slovakia and that can help improve the quality of support for families in various stressful situations (Trębski, 2016).

Counseling is a new developing method of social work. It is a method that helps face difficult situations that influence one's personal, social and spiritual level. This method is implemented in all areas of human life, regarding problems associated with work and unemployment, spousal and family conflicts, problems concerning sexual and emotional life, disability to make decisions, educational problems, losses and sadness, loneliness, inappropriate interpersonal relations, illnesses, existential emptiness, lack of faith and problems of spiritual character (Šmidová, 2016).

The ambition of family centers is to become a safe place for everyone who is in an unfavorable or difficult life situations, for instance "unintelligible", loses a sense of security and support in the home environment, unclarity of family relationships and structures, life changes or challenges which one cannot deal with on his own, when he/her needs psycho-social help. Family counseling centers are a place where an individual, a couple or a family with children can find professional help from a psychologist, social worker, lawyer, or other specialist, always free of charge. If the problem does not fall within the scope of Family centers, the client will receive basic information about the possibilities of solving his problems, as well as the information about other experts and institutions in the region that can help him/her solve the problem.

Bibliography

- Barker, P. (1986). *Basic Family Therapy*. New York: Oxford University Press.
- Cangár, M. a kol. (2016). *Včasná intervencia a diagnostika pre osoby so zdravotným postihnutím v Slovenskej republike*. Bratislava: Copygraf, s. r. o.
- Hornáková, M. (2010). *Včasná intervencia orientovaná na rodinu*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Šmidová, M. a kol. (2016). *Counseling – umenie počúvať*. Trnava: Dobrá kniha.
- Šmidová, M., Trębski, K., Nemčíková, M. (2019). Quality in long-term care: central european people-centred assessment principles and their calls for an efficient interdisciplinary dialogue, *Acta Missiologica*, 13 (3), p. 201–213.
- Šmidová, M., Trębski, K., Nemčíková, M. (2020). *La famiglia con un bambino disabile: problematiche, interventi, soluzioni*. Berlin: Edizioni Sant'Antonio.
- Štandardy rodinných poradní (2023). Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky.
- Trębski, K. (2016). Gli ambiti di applicazione del counseling. In: Šmidová, M. (ed.), *Sprevádzanie v sociálnej práci. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Trnava: Dobrá kniha, p. 118–142.
- Trębski, K. (2020). *La comunicazione in famiglia*. Berlin: Edizioni Sant'Antonio.
- Trębski, K. (2014). Úloha pastoračného sprevádzania (counselingu) v rodine dieťaťa s Downovým syndrómom, In: Špánik, M., Šrobárová, S. (eds.). *Intervencia, terapia a resocializácia v systéme sociálnej pomoci, Zborník príspevkov z medzinárodnej*

vedeckej e-konferencie, Verbum Vydavateľstvo Katolíckej Univerzity v Ružomberku, Ružomberok, p. 208–217.

Trębski, K., Młyński, J. (2022). Counseling as a means of providing safe social support during the COVID-19 pandemic, *Fides et Ratio*, 1 (49), p. 204–208.

The use of counseling as a part of early intervention as a new service in emerging Family Centers in Slovakia

Abstract

The national project implemented in Slovakia creates space for conceptual support for families. The main goal of family counseling is to help effectively families and their members with problems related to the family and its relationships. Support of healthy family cohesion and mobilization of internal resources aimed at joint solutions to problems and difficult situations, so that its members are able to provide for their mutual support. Strengthening family relationships is in the attention of family counseling centers also with the aim of preventing the emergence of problems and the recurrence of pathological phenomena. In parallel with this process, a new counseling profession is being established in Slovakia, which is currently at the level of specialization in social work and is a suitable addition to the services provided by family counseling centers to help families in early intervention.

Keywords: family support, family center, counseling, early intervention.

Mária Šmidová, PhD., Prof. PhDr.

Teologická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

email: maria.smidova@truni.sk

ORCID: 0009-0006-3986-3796

Władysław Majkowski

Akademia Polonijna w Częstochowie

Główne aspekty zmian we współczesnej rodzinie polskiej**Wstęp**

Zmiana jest elementem składowym całego otaczającego nas świata. Nawet te elementy rzeczywistości, które wydają się być trwałe ze względu na niską dynamikę zmian, nawet i one podlegają alteracjom. Jeszcze większą dynamiką zmian odznacza się życie społeczne z racji jego wielorakich uwarunkowań: technologicznych, organizacyjnych czy indywidualnych wpływów poszczególnych jednostek. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że zmiany w różnych wymiarach rzeczywistości warunkują się, a niekiedy tworzą zamknięty krąg. I tak, na przykład, zmiany o charakterze technologicznym, pośrednio czy bezpośrednio, oddziałują na organizację życia społecznego.

Skoro z kręgu zmian nie jest wyłączony żaden element rzeczywistości materialnej czy społecznej, to również nie jest wolna od alteracji także rodzina. Rodzina funkcjonująca w większych strukturach społecznych, w sposób szczególny pozostaje pod wpływem zmian, jakie w nich zachodzą, wymuszając zmianę życia rodzinnego w „różnych kierunkach” (Dyczewski, 2001, s. 39). Nie mam tu na myśli teorii ewolucjonistycznych rodziny, których główna teza zasadza się na twierdzeniu, że rodzina przechodzi przez różne fazy życia rodzinnego od bezładu płciowego do rodziny monogamicznej, ale zmiany zachodzące w rodzinie w wymiarze jej zakładania, funkcjonowania i pełnionych ról. Zważywszy fakt, że życie rodzinne stanowi bardzo bogatą rzeczywistość, a zatem i zmiany mogą być i są wielorakie, w niniejszym elaboracie ograniczam się do niektórych ich wymiarów. Są nimi: osłabienie więzi rodzinnych, które znajduje swój wyraz we wzrastającej liczbie rozwodów, quasirodzinne¹ formy życia, takie jak: singlizm, kohabitacja i tzw. „laty” oraz niską dzietność polskich rodzin.

1 Wielu autorów używa określenia „alternatywne” formy życia rodzinnego. Autor niniejszego elaboratu polemizuje z tym określeniem proponując określenie „quasirodzinne” formy życia; rodzina nie ma alternatywy. Proponowane alternatywy to marne substytuty rodziny.

1. Makrostrukturalne uwarunkowanie zmian w rodzinie

Jak to już zostało wspomniane we wstępie w tym elaboracie została przyjęta powszechnie dziś podzielana perspektywa, a mianowicie ta, że chociaż zmiany nierządki warunkują się, to jednak ich siła oddziaływania jest różna. I tak: makrostruktury mają o wiele większą siłę oddziaływania na mikrostruktury niż odwrotnie. Dlatego, nawet przyjmując własną dynamikę życia rodzinnego i ewentualny jej wpływ na inne formy organizacji społecznej, należy mieć na uwadze, że jest ona organizacją o charakterze mikrostrukturującym, a zatem jej oddziaływanie na makrostruktury jest z natury rzeczy niewielkie. Dobrą ilustracją powyższej tezy są zmiany, jakie zaszły w rodzinie na skutek industrializacji i urbanizacji w rodzinie preindustrialnej, której jedynym środkiem utrzymania było rolne gospodarstwo rodzinne. Głównym następstwem tego rodzaju sytuacji była troska o prokurowanie jak największej liczby dzieci, które stawały się pracownikami w ramach funkcjonującego gospodarstwa rodzinnego. Tylko rodzina wielodzietna była w stanie sprostać takiemu zadaniu. Kiedy, na skutek industrializacji i urbanizacji rodzinne gospodarstwo przestało być źródłem utrzymania dla wielu rodzin, wtedy wielodzietność przestała być dla nich funkcjonalną. Spowodowało to presję w kierunku zaniżenia płodności rodzin. Naprzeciw tej potrzebie wyszedł proces racjonalizacji życia zastępujący moralność funkcjonalnością. Klasycznym przykładem tej sytuacji było stosowanie środków antykoncepcyjnych, a nawet uciekanie się do aborcji. Wszystko to parło w kierunku wytworzenia się w społeczeństwie przemysłowym określonego systemu wartości, akcentującego „powodzenie osobiste i indywidualne sukcesy człowieka, przedkładane nad dobro rodziny jako całości” (Kocik, 2006, s. 341).

Innym przykładem oddziaływania zmian makrostrukturalnych na rodzinę były i są zmiany kulturowe. Chodzi nade wszystko o antyrodzinne ideologie. Ideologia radykalnego feminizmu ilustruje to w sposób bardzo jednoznaczny. Według tej ideologii całe życie społeczno-kulturowe powinno ulec „praktycznej rewizji” (Ciechomska, 1996, s. 270), ponieważ zostało skonstruowane pod dyktando jednej płci, płci męskiej. Wyrazem tego stanu rzeczy jest podział na role męskie i kobiece. Te ostatnie są opresyjne dla kobiet. W konsekwencji „doświadczeniem kobiet pozostaje doświadczenie bycia przedmiotem przeznaczonym do konsumpcji przez mężczyzn, np. w ramach pornografii, gwałtu, molestowania seksualnego, prostytucji, seksistowskiej reklamy, czy seksistowskiego filmu lub serialu” (Maroń, 213, s. 84). Najgorszą zaś formą zniewolenia kobiety jest jej funkcja macierzyńska, ponieważ przykuwa kobietę do męża i domu (Bejma, 2015, s. 171). Ten rodzaj antyrodzinnej ideologii jest doprowadzony do granic absurdu w ramach ideologii gender.

2. Główne aspekty zmian we współczesnej rodzinie polskiej

Niezależnie od faktu, że rodzina jest zaliczana do mikrostruktur to jednak jest bardzo złożoną rzeczywistością. Racją tego stanu rzeczy jest fakt, że na jej rzeczywistość składają się wielorakie interakcje tak wewnątrz samej rodziny, jak jej funkcje instytucjonalne czy wreszcie odniesienia do innych struktur społecznych. Z tego powodu analiza problemów rodzinnych musi być z konieczności ograniczona do wybranych

elementów. Nie inaczej jest i w przypadku niniejszego elaboratu. Chociaż w ramach współczesnej rodziny polskiej zachodzi wiele zmian, to ich prezentacja z konieczności musi się ograniczyć do wybranych. Zwykle kluczem ich wyboru jest ich waga lub dynamika; nierzadko obydwaj aspekty. Do tak rozumianych aspektów zmian zostały zaliczone następujące alteracje życia rodzinnego: osłabienie więzi rodzinnych, mające swój wyraz w rozwodach, formowanie się zastępczych form życia rodzinnego: singlizm, kohabitacja, „laty” oraz małodziejność rodzin.

2.1. Osłabienie więzi rodzinnych, rozwody

U podstaw trwałości wszelkich grup czy organizacji leży więź, która sprawia, że konkretna jednostka społeczna nie ulega dezintegracji. Więź grupowa wyrasta na bazie wielu czynników. Najczęstszymi są: współpraca, wspólnota interesów, postaw, podzielane wartości, dzielone uczucia... Dokonując pewnej systematyzacji, czynniki te można podzielić na trzy kategorie: czynniki odpowiedzialne za więź osobową, takie jak: czynniki o charakterze emocjonalnym i wolitywnym, a więc uczucia, pragnienia, aspiracje, podzielane wartości; drugi rodzaj czynników kreują więź strukturalno-przedmiotową: są nimi relacje międzypokoleniowe w rodzinie, rodzinna solidarność i troska o rodzinną bazę materialną; wreszcie więź kulturowa: jej źródłem jest zgodność co do akceptacji wzorów zachowań w ramach podzielanej kultury: należą do nich formy spędzania wolnego czasu w rodzinie, pielęgnowanie tradycji, obchodzenie świąt czy znaczących rodzinnych wydarzeń. Zważywszy bogactwo czynników odpowiedzialnych za rodzinną więź, więzi rodzinne podlegają ciągłym przeobrażeniom, prezentując w konsekwencji znaczący stopień dynamizmu (Dyczewski, 2012, s. 14–15; Majkowski, 2003, s. 67).

Podczas gdy w rodzinach społeczności preindustrialnej, których źródłem utrzymania było rodzinne gospodarstwo rolne, przeważały więzi o charakterze materialnym i ekonomicznym, to specyfiką więzi rodzinnej we współczesnej rodzinie jest fakt, że jej źródłem są czynniki o charakterze łatwo ulegającym alteracjom. Chodzi o deklarowaną przez nupturientów miłość. Rzecz w tym, że nierzadko nupturienti myślą chwilowe zafascynowanie atrakcyjnym pod względem seksualnym partnerem z prawdziwą miłością. Zdarza się, że to, co wydaje się być dla nupturientów miłością, jest czystym chwilowym zafascynowaniem atrakcyjnym pod względem seksualnym partnerem. Związek, którego źródłem jest ten rodzaj „miłości” okazuje się zbyt słabym, by przetrwać próby codziennych wyzwań (Majkowski, 1997, s. 182). Oznacza to, że wspólnota rodzinna jest „ustawicznie zagrożona, albowiem osłabienie lub zerwanie więzi osobowych staje się od razu czynnikiem jej dezintegracji” (Rybicki, 1978, s. 102).

Znakiem zaniku więzi rodzinnej jest rozwód. Chociaż rozwody upowszechniły się we wszystkich lokalnych wspólnotach, to ciągle jeszcze jest to fenomen nade wszystko miejski. I tak, podczas gdy w 1973 r. wskaźnik rozwodów w Polsce na 10 tys. mieszkańców wynosił ogólnie 11,9, to w miastach sięgał liczby 18,4, a na wsi – 4,2. Jeszcze dobitniej potwierdzają tę tezę dane dotyczące wielkich miast. I tak: w tymże samym roku wspomniany wskaźnik wyniósł dla Krakowa: 21,3; dla Wrocławia – 26,0, a dla Warszawy – 36,0 (Ziemska, 1975, s. 171). W 2010 r. wskaźnik rozwodów na 10 tys. mieszkańców w mieście wynosił 20,2, zaś dla wsi – 8,9;

w 2020 r. ten sam wskaźnik miał wielkości: dla miast – 16,2, a dla wsi – 8,9. Dane za okres 40 lat potwierdzają tę prawidłowość.

Tabela 1. Rozwody w Polsce

Rok	1980	1990	2000	2010	2020	2021
Rozwody w liczbach	39833	42436	42770	61300	51164	60667
Na 10 tys. mieszkańców:	11,2	11,1	11,1	15,9	13,4	16,0
w miastach	16,3	14,7	15,2	20,2	16,2	19,3
na wsi	4,0	4,8	4,5	8,9	8,9	10,6

Źródło: GUS, *Rocznik Demograficzny 2022*, s. 232.

Jak wynika z powyższej tabeli dyskutowana prawidłowość ciągle jest obecna. Natomiast dane zawarte w tabeli numer 2 wskazują na dynamiczny wzrost liczby rozwodów na wsi w ostatnim 40-leciu. Podczas gdy w 1980 r. n 1 tys. zawartych małżeństw na wsi przypadało około 47 rozwodów, to w 2000 było ich już 80, w 2010 – 147, by w 2021 osiągnąć wielkość 239.

Tabela 2. Rozwody na 1000 zawartych małżeństw

Rok	1980	1990	2000	2010	2020	2021
Na 1 tys. zawartych małż.	129,6	166,2	202,6	268,5	352,7	360,5
w miastach	180,8	243,3	281,2	345,4	426,6	434,5
na wsi	46,8	63,7	80,2	147,3	232,7	239,2

Źródło: GUS, *Rocznik Demograficzny 2022*, s. 232.

Chociaż przyczyny rozwodów są wielorakie, to to, co jest charakterystyczne dla rodziny w procesie rozwodowym to fakt, że nierzadko jej prawdziwe przyczyny nie pokrywają się z przyczynami, dla jakich petenci ubiegają się o rozwód. Teza ta znajduje potwierdzenie w moich badaniach. I tak jeśli w statystykach rozwodowych jako główna przyczyna była podawana niezgodność charakterów małżonków (33,0%), to z moich badań wynikało, że główną ich przyczyną jest zdrada małżeńska (37,1%). Fakt ten znajduje łatwe wytłumaczenie. Gdy do adwokata zgłaszają się małżonkowie z prośbą o wniesienie pozwu rozwodowego adwokat zwykle pyta czy jest to już ostateczna decyzja; jeśli tak, to następnie pyta, czy chcą się rozwieść w miarę „bezboleśnie”. Takim „bezbolesnym” rozejściem się jest ogłoszenie rozwodu na bazie „niezgodności charakterów”. Pozwala to uniknąć bolesnych wzajemnych oskarżeń małżonków, a jednocześnie daje prawną podstawę rozwiązania małżeństwa. Poniższy tabela prezentuje różnice między podawanymi przez małżonków powodami, a powodami faktycznymi.

Tabela 3: Oficjalne i faktyczne przyczyny rozwodów

Przyczyny rozwodów	Oficjalne	Faktyczne
Niezgodność charakterów	33.0%	9.5%
Uzależnienia	25.7%	25.7%
Zdrady małżeńskie	25.3%	37.1%
Inne	17.0%	28.7%

Źródło: W. Majkowski, *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej*, Kraków 1997, s. 131.

2.2. Quasi rodzinne formy życia rodzinnego

Chociaż zmiany w rodzinie obecnie są wielorakie, to jednak następujące wydają się być najbardziej widoczne. Są nimi tzw. alternatywne formy życia rodzinnego, a mianowicie: singlizm, kohabitacja i tak zwane „laty”.

2.2.1. Singlizm

Singlizm to stosunkowo nowa forma życia. Jego zaistnienie było uwarunkowane tak zmianami kulturowymi, jak i możliwościami, jakie oferują współczesne systemy społeczno-ekonomiczne, a w szczególności system zabezpieczeń społecznych. Pierwsze mają swoje odniesienie do ideologii gender, która traktuje płeć kulturowo, a nie biologicznie. Stąd singlizm jest „rodzajem buntu przeciwko tradycyjnemu życiu, rozumianemu jako wczesne małżeństwo, dzieci, kobieta w domu lub mająca na głowie pracę i dom, a mężczyzna pracujący i nie znający obowiązków domowych” (Kuklińska, 2013, s. 32). Drugi rodzaj makrostrukturalnych zmian warunkujący tworzenie się kategorii singli to ekonomiczne zabezpieczenie jednostek na starość z racji otrzymywanych emerytur. I chociaż te świadczenia nie mogą w pełni zaspokoić ich potrzeb na starość, to jednak na pewnym etapie życia okazują się atrakcyjne. W konsekwencji życie młodego, zdrowego, ekonomicznie niezależnego człowieka poza środowiskiem rodzinnym przestaje być niedogodnością. Wręcz, z racji bycia wolnym od rodzinnych obowiązków, staje się funkcjonalne dla robienia zawodowej kariery.

Ważnym czynnikiem definicji singla jest wiek (Majkowski, 2010, s. 232). Trudno bowiem do tak rozumianej kategorii singla zaliczyć w Polsce mężczyznę 18-letniego. W obecnej bowiem sytuacji nie oczekuje się od tak młodego człowieka, by już założył rodzinę. Natomiast takiej decyzji oczekuje się od 30-latka. Z tej racji samotny mężczyzna w takim wieku spełnia kryterium singla. Inne cechy singla to: świadomy wybór tej formy życia, satysfakcja, jaką z niej czerpie ciesząc się wolnością i ekonomiczną niezależnością. Uwarunkowania atrakcyjności singli „zmieniają się w zależności od wieku, doświadczeń życiowych, sytuacji zawodowej, relacji z partnerami, w krótszym i dłuższych związkach, dostępności przyjaciół, identyfikacji z płcią. Tak więc wybór może zamienić się w sytuację przymusową, jak i odwrotnie – uwarunkowania okolicznościami losowymi sytuacja pozostawania bez partnera może stać się po jakimś czasie sytuacją, która jest wybierana – tymczasowo lub na stałe” (Paprzycka, 2013, s. 100).

Tak rozumiani single to specyficzna kategoria ludzi. Na pewno nie są to anachoreci praktykujący seksualną ascezę czy judymowie gotowi do poświęceń. W pierwszym przypadku zwykle zaspokajają swoje potrzeby seksualne spotykając się na rozrywki i seks choć formalnie nie zamieszkują razem. Jest to forma życia określana terminem LAT – *living apart together*. W drugim przypadku, wybrany przez nich styl życia jest klasyczną formą samolubstwa. Z życia chcą wydobyć dla siebie ile tylko się da, a ciężar opieki na starość składając na innych, zwykle obcych.

Gdy chodzi o żeńską odmianę singli to singielki zwykle przyjaźnią się z osobami tej samej płci przy rozbudowanej sieci kontaktów. Nie jest to jednak reguła absolutna. Niektóre singielki wyrażały opinię, „że wbrew powszechnie przyjętej opinii możliwa jest prawdziwa i bezinteresowna przyjaźń między mężczyzną i kobietą, która nie musi kończyć się romansem” (Czernecka, 2013, s. 130). Drugą wyróżniającą cechą singielek są ich bliskie i zażyłe kontakty z rodzicami i rodzeństwem. W ramach tych kontaktów mogą liczyć na emocjonalne wsparcie, które daje im przeświadczenie, że na te osoby mogą liczyć szczególnie w chwilach trudnych. Nierzadko też bywa, że singielki otrzymują od rodziców wsparcie finansowe w różnej formie. Wreszcie bywa, że same singielki świadczą pomoc najbliższej rodzinie; najczęstszą formą takiej pomocy to pomoc w wykonywaniu codziennych obowiązków (Czernecka, 2013, s. 132–136).

2.2.2. Kohabitacja

Upowszechnioną postacią quasirodzinnej formy życia jest kohabitacja. Przez kohabitację rozumie się wspólne zamieszkanie mężczyzny i kobiety bez zawarcia formalnego związku w ramach którego współżyją seksualnie oraz prowadzą wspólne gospodarstwo domowe. Biorąc pod uwagę konkretną sytuację kohabitantów, wyróżnia się trzy typy kohabitacji. Pierwszym jest kohabitacja przedmałżeńska. Nupturientenci mający w przyszłości zamiar zawrzeć formalny związek małżeński kohabituja. U podstaw takiego „związku” leży przekonanie, że ta forma bycia razem pozwoli im podjąć właściwą decyzję co do zawarcia formalnego związku. Drugi powód tej formy kohabitacji to jej funkcjonalność wyrażana w obniżonych kosztach utrzymania oraz łatwości jej terminacji w przypadku jawiących się trudności bycia razem. Inny rodzaj kohabitacji jest uskuteczniany przez osoby, dla których formalny związek jest trudny do zaakceptowania z racji faktu, że w ich opinii stanowi daleko idące skрэpowanie. Kohabitacja wychodzi naprzeciw ich oczekiwaniom. Wreszcie trzeci typ kohabitacji ma miejsce w przypadku gdy partnerzy kohabitacji tworzą pewien luźny układ bez perspektywy jego formalizacji (Majkowski, 2015, s. 218–219).

Do natury „związków” kohabitacyjnych należy ich nietrwałość, chociaż sposób ich terminacji jest różny: jedne kończą się zawarciem formalnego związku, inne się rozpadają po pewnym czasie trwania. Natomiast obserwuje się „negatywny związek między seryjną kohabitacją, a intencjami zawarcia małżeństwa – seryjni są mniej skłonni do posiadania planów małżeńskich z partnerem kohabitacji niż jednorazowi” (Kwak, 2014, s. 236).

2.2.3. Małodzieństwo

Innym aspektem zmian zachodzących w polskich rodzinach jest ich niska dzietność. Jest ona wyrazem przemian płodności, a bardziej dokładnie jej obniżenia się. Sama

plodność danej populacji zależy od wielu czynników. Należą do nich: religijne przekonania, zwyczaje odnoszące się do zawierania małżeństw, rezydencja małżonków, wskaźnik płci, wykształcenie małżonków, ekonomiczny status małżonków, dostęp do środków antykoncepcyjnych... Istnieje też pewien świadomościowy model dzietności, który uważany jest za najbardziej funkcjonalny w danej, społeczno-ekonomicznej sytuacji. Miarą plodności jest współczynnik dzietności rozumiany jako średnia liczba dzieci, które rodzi kobieta w ciągu okresu płodnego (15–49 lat). Nie ulegający zmianom czynnik dzietności oznacza brak zmian w zakresie plodności badanej populacji. Przyjmuje się, że dla zastępowalności pokoleń potrzeba, aby współczynnik dzietności nie był niższy niż 2,10. Taka wielkość współczynnika stanowi gwarancję, że pokolenie rodziców jest zastępowane przez pokolenie ich dzieci (Frączak, Jeleń-Osiecka, 2015, s. 24). Poniższa tabela prezentuje współczynnik dzietności w Polsce w latach 1990–2020.

Tablica 4: Współczynnik dzietności w Polsce w latach 1990–2020

Lata	Współczynnik dzietności		
	Polska	Miasto	Wieś
1990	2,0	1,7	2,6
1995	1,5	1,3	2,0
2000	1,4	1,2	1,6
2005	1,2	1,1	1,4
2010	1,4	1,3	1,5
2015	1,3	1,2	1,4
2020	1,4	1,3	1,5

Źródło: GUS, *Rocznik Demograficzny 2022*.

Jak wynika z tabeli w Polsce od 1995 r. nie ma zastępowalności pokoleń. Konsekwencją tego stanu rzeczy jest zmniejszenie się populacji. I tak, jeśli w 2021 roku ludność Polski liczyła 37 901 tys., to rok później zmniejszyła się o 141 tys. i liczyła 37 766 tys. (GUS, 2022, s. 55).

Drugim bezpośrednim skutkiem niskiej plodności jest starzenie się populacji. I tak, jeśli w Polsce w 2013 r. odsetek ludzi w wieku 60 lat i więcej wynosił 21,5%, a 2015 – 22,9%, to w 2020 odsetek ten wyniósł już 25,9% (GUS, 2023, s. 17).

Zakończenie

Chociaż cały otaczający człowieka świat, podobnie jak i on sam, podlegają zmianom, to jednak różna jest dynamika zmian w różnych sferach świata; inna jest dzisiaj niż była kiedyś i zapewne różna będzie w przyszłości od obecnej. Jednak zasadniczo usprawiedliwionym zdaje się kierunek myślenia przewidujący wzrost dynamiki zmian. Zmiany bowiem mają to do siebie, że raz zapoczątkowane rzadko ustają,

jakby osiągnęły „zamierzony” cel. Dotyczy to wszelkich typów zmian, cyklicznych nie wyłączając.

Jeśli jest prawdą, że zmiany w rodzinie są zasadniczo determinowane przez zmiany makrostrukturalne, to można w konsekwencji przyjąć, że zmiany zachodzące w rodzinie „wyrażają (...) wszystkie zasadnicze przemiany dzisiejszej kultury symbolicznej i struktury społecznej, a przede wszystkim rozwój poczucia wolności, wzrost subiektywizmu, upowszechnienie się ideologii osobistego szczęścia i sukcesu, laicyzacja świadomości, kształtowanie się postawy biernej i niezaangażowania się całą swoją osobowością w cokolwiek...” (Dyczewski, 1997, s. 153).

Trudno sobie wyobrazić, by w najbliższych latach ten trend uległ znaczącej zmianie wzięwszy pod uwagę także antyrodzinne ideologie, które są propagowane wśród młodego pokolenia. Natomiast konsekwencje tego stanu rzeczy są dramatyczne. Jest to rodzaj powolnego samounicestwienia naszego społeczeństwa. Wygląda na to, że nawet bardzo rozwinięte programy prorodzinne nie są w stanie odwrócić tego trendu. Doświadczenie Polski wydaje się potwierdzać tę tezę.

Być może potrzeba dłuższego czasu, by społeczeństwo uświadomiło sobie powagę sytuacji i na nowo zdefiniować rodzinę, to jest jako bazujący na małżeństwie związek heteroseksualnych partnerów w którym są rodzone i wychowywane dzieci. Imigracja obcej kulturowo ludności nie tylko nie zrekompensuje braków ludnościowych, lecz wręcz przyspieszy unicestwienie dotkniętego tym problemem społeczeństwa. Z rodziną należy na nowo połączyć pierwotne, uniwersalne funkcje: rodzenia i wychowania dzieci. Dzieci bowiem są „nowymi więzami miłości” w rodzinie, następnie „przedłużeniem rodziny” oraz „nowymi członkami społeczności” (Hałas, 1997, s. 228).

Bibliografia

- Bejma, U. (2015). *Ideologia radykalnego feminizmu zagrożeniem dla rodziny*, w: W. Majkowski (red.), *Rodzina: dobro zagrożone*. Kraków.
- Ciechomska, M. (1996). *Od matriarchatu do feminizmu*. Poznań.
- Czernecka, J. (2013). *Same, ale nie samotne – rola rodziny i przyjaciół w życiu wielkomiejskich singielek*, w: K.L. Kuklińska (red.), *Singlizm: Nowy styl życia w ponowoczesnym społeczeństwie*. Warszawa.
- Dyczewski, L. (1997). *Rodzinną Karta Praw Rodziny w kontekście społeczeństwa polskiego* w: P. Kryczka (red.), *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*. Lublin.
- Dyczewski L. (2001), *Więź między pokoleniami w rodzinie*, w: *Rodzina jako wartość w cywilizacji chrześcijańskiej*. Warszawa.
- Dyczewski L. (2012). *Więź pokoleniowa w badaniach socjologicznych*, w: W. Świątkiewicz (red.), *Więzi pokoleniowe w rodzinie i kulturze*. Katowice.
- Frączak, E., M. Jeleń-Osiecka, J. (2015)., *Przemiany płodności – intencje rodzicielskie – relacje międzygeneracyjne w Polsce*, w: W. Majkowski (red.), *Rodzina: dobro zagrożone*. Kraków.
- GUS (2022). *Rocznik demograficzny*.
- GUS (2023). *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2022 r.*

- Hałas, E. (1997). *Małżeństwo a modele miłości*, w: P. Kryczko (red.), *Rodzina w zmieniającym się świecie*. Lublin.
- Kocik, L. (2006). *Rodzina w obliczu wartości i wzorów życia ponowoczesnego świata*. Kraków.
- Kuklińska, K.L. (2013). *Stereotypy – fakty i mity o singlach i singielkach*, w: K.L. Kuklińska (red.), *Singlizm: Nowy styl życia w ponowoczesnym społeczeństwie*. Warszawa.
- Kwak, A. (2014). *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacje, LAT*. Warszawa.
- Majkowski, W. (1997). *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny polskiej*. Kraków.
- Majkowski, W. (2003). *Małżeńsko-rodzinna więź we współczesnej rodzinie polskiej*, w: W. Majkowski (red.), *Rodzina polska u progu trzeciego tysiąclecia*. Warszawa.
- Majkowski, W. (2010). *Rodzina Polska w kontekście nowych uwarunkowań*. Kraków.
- Majkowski, W. (2015). *Kohabitacja jako dysfunkcyjny czynnik rodziny*, w: W. Majkowski (red.), *Rodzina: dobro zagrożone*. Kraków.
- Maroń, G. (2013). Nurty feministycznej jurysprudencji, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego*, nr 12.
- Paprzycka, E. (2013). *Bycie singlem jako doświadczenie niejednorazowe w przebiegu życia*, w: K.L. Kuklińska (red.), *Singlizm: Nowy styl życia w ponowoczesnym społeczeństwie*. Warszawa.
- Rybicki, P. (1978). Więź społeczna i jej przemiany, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 1.
- Ziemska, M. (1975). *Rodzina, a osobowość*. Warszawa.

Main aspects of changes in the contemporary Polish family

Abstract

Social life, like all other elements of the world around us, is subject to change. Due to their multiple factors: technological, organizational and individual influences of singular individuals... these changes are more dynamic than changes in other dimensions of the reality surrounding us. Since no element of material or social reality is excluded from the circle of changes, the family is also not free from alternations. A family functioning in larger social structures is particularly influenced by the changes that take place in them, forcing changes in family life in various directions. Considering the fact that family life is a very rich reality, and therefore the changes can be and are manifold. In this study, I limit myself in this article to some of their dimensions. These are: the weakening of family ties, which is reflected in the increasing number of divorces, quasi-family forms of life, such as singleism, cohabitation, "living apart together" and the low fertility rate of Polish families.

Keywords: family bond, divorces, quasi-family forms of life, singleism, cohabitation, family fertility rate

Władysław Majkowski

Akademia Polonijna w Częstochowie

email: majk@wa.onet.pl

ORCID: 0000-0002-3382-4511

Jakub Doležel

Univerzita Palackého v Olomouci

Spiritually sensitive social work: Attitudes of Catholic Charities social workers¹

Introduction

Not long ago, spirituality and religion (S/R) were dismissed as outdated in social work (Holloway, Moss, 2010). While the global professional landscape has transformed in recent decades, there is limited empirical knowledge about the role of S/R in social work practice, mainly available from a few countries (Oxhandler et al., 2015; Canda, Furman, Canda, 2020; Zahl et al. 2007; Vetvik 2018; Stirling 2010).

This text aims to provide insights into the key aspects of this professional development related to the potential of S/R in social work practice, education, and research. It also presents two findings from the first-ever survey on the spiritual sensitivity of social workers in the Czech Republic.

Definition of Concepts: Spirituality, Religion, and Spiritual Sensitivity

Spirituality and religion (S/R) were historically disregarded in social work education and research during the 20th century, often seen as sources of conflict and oppression (Holloway, Moss, 2010; Canda, Furman, Canda 2020; Dudley, 2016). This attitude also influenced practice, where social workers would typically only address S/R issues when discrimination occurred.

In the last three decades, there has been a substantial increase in empirical knowledge about how S/R beliefs affect an individual's well-being (Koenig, King, Carson, 2012; Hodge, 2011), leading to a shift in interest within the global social work community (Turhan, 2023; Canda, Furman, Canda 2020; Gehrig et al., 2021; Kirst-Ashman, Hull, 2018). Sensitivity to S/R has become a core competency in social work education (IFSW, IASSW, 2004) and part of the ethical principles in the international code of ethics (IFSW, IASSW, 2018).

1 The article is part of the project „Applied Research for the Innovation of Social Work Involving the Concept of Spiritual Sensitivity” with the project number TL05000217, which is co-financed with state support from the Technology Agency of the Czech Republic as part of the ETA Program.

This shift is tied to a change in the conceptual boundaries of spirituality and religion. They are now seen as overlapping but distinguishable. *Spirituality* involves search for meaning, values, and hope in one's own life and the way one experiences relationships with oneself, others, the world, and the ultimate, transcendent foundation of life, regardless of how it is conceived or named, religious or non-religious (Canda, Furman, Canda, 2020), while *religion* is often viewed as institutionalized and community-shared set of spiritually oriented beliefs, values, symbols, practices, and experiences (Hodge, Horvath, 2011). Spirituality is broader and more inclusive to many social workers compared to religion.

This inclusive understanding of spirituality is related to spiritual sensitivity, which encourages social workers to respect and explore clients' spirituality, religious or not, without necessarily using specific spiritual terminology. It involves a respectful, empathetic, and knowledge-based awareness of the client's spirituality at any relevant point in the helping process, particularly during assessment and intervention considerations.

Charity: Social Work Marked by Dilemma

Caritas (Catholic Charities) in the Czech Republic is the largest non-governmental provider of social services in the country and, therefore, an organizational environment for a significant portion of social work in the Czech Republic. While precise numbers are not available, it is estimated that there are approximately 1,500 social workers working in the network of charitable facilities and services. The identity of this Catholic and faith-based organization has had to combine two aspects since its establishment in 1922. On one hand, its practice is part of the religious belief of the Catholic Church (Benedict XVI, 2005), and on the other hand, its approach to clients must respect the value of their freedom, honor their own religious or non-religious beliefs, and therefore prohibits any form of proselytism and the imposition of faith and values of the (Catholic) Church (Caritas Czech Republic, 2020: art. 1.2). In terms of these theoretical parameters, Caritas - and to some extent, all faith-based organizations are in a similar position - faces the dilemma of a dual mandate: How to preserve the specific profile of organizational culture and services derived from a specific religious program (kerygma) without violating, and at least respecting, the autonomy of its clients in the realm of their S/R, and ideally, respecting, appreciating, and supporting it (Doležel, 2017).

Research Issues

We have limited knowledge about how Caritas agency social workers in the Czech Republic address this issue. Additionally, there is a lack of information about social workers in the broader population, regardless of their employer.

As part of an applied research project aimed at developing a policy for addressing the spiritual and religious diversity of clients in social work practice, we examined the extent and nature of spiritual sensitivity among social workers and

their attitudes towards incorporating it into their practice. Below, I will share two key research findings from this study.

Research Methods and Selected Research Findings

Research Sample

The research was conducted in the regional network of local Caritas agencies (Archdiocesan Charities Olomouc) that employed a total of 386 social workers in their services and facilities in 2021. Data were collected at the turn of 2021/2022 from 218 of them (ORR = 56.4%). Naturally, this chosen research sample has certain limitations, such as limited generalizability of findings to social workers across different employers. Additionally, due to the response rate, it cannot be ruled out that the results may be biased by the inclusion of only those respondents who resonate with the topic or, conversely, strongly oppose it.

Research Instrument

We adapted a questionnaire into Czech (using the standard back-translation method with the involvement of a native speaker) that had been previously used in surveys in different countries (Canda, Furman, 2021)². Respondents administered the questionnaire online (socialsurvey.eu).

Data Analysis

We examined the internal consistency of the questionnaire. Similar to the authors of the original questionnaire, we chose the scale measuring the appropriateness of discussing S/R topics with clients in specific life situations to test Cronbach's alpha and McDonald's omega (Canda, Furman, Canda, 2020). We analyzed the complete data in the statistical program R using packages such as corx, psychtoolbox, or psych (Conigrave, 2023; Novak, 2022; Revelle, 2020).

Internal Consistency of the Research Tool

The tested scale measuring the appropriateness of discussing *religion* reached Cronbach's alpha and McDonald's omega values of 0.98. In the case of the same scale with the topic of *spirituality*, Cronbach's alpha reached a value of 0.98, and McDonald's reached 0.99. Values higher than 0.8 for both measures are considered good (Feißt et al., 2019). The original questionnaire and its adaptation for studies in Norway, the UK, and New Zealand also showed similarly high levels of internal consistency (Canda, Furman, Canda, 2020).

2 Thanks to Leola Dyrud Furman, PhD (Associate Professor Emerita, University of North Dakota) and Edward R. Canda, PhD (Professor Emeritus, University of Kansas) for permission to use, adapt, and translate their survey instrument on The Role of Religion and Spirituality in Social Work Practice. Drs. Furman and Canda thank Dr. Michael Sheridan for permitting them to build on her pioneering survey work in developing their survey instruments.

Research Finding 1: Respondents' Trust in the Potential of S/R Topics for Practice

The scale measuring the appropriateness of discussing S/R topics with clients in specific life situations included a list of 21 enumerated life situations and client groups. Respondents expressed their opinion on a five-point Likert scale regarding whether it is appropriate to discuss the client's spirituality or religion in these situations. As evident in Table 1, social workers perceive the potential of these topics more strongly in some situations and less strongly in others. Additionally, it was shown that in all situations, workers consider the potential of the client's spirituality to be stronger than the potential of the client's religion, with statistically significant differences. These findings suggest that many social workers recognize the importance of S/R topics, and they consider distinguishing between them to be relevant in practice. The data also revealed a significant proportion of neutral or undecided workers.

Table 1. Respondents' Subjective Trust in the Potential of S/R Topics by Target Groups and Client Life Situations

„Is it appropriate for a social worker to open the topic of ... while working with a client who is...“	Religion ^a		Spirituality ^a	
	Agree ^b % (n)	Neutral % (n)	Agree ^b % (n)	Neutral % (n)
Terminal Stage of Illness	63.3(138)	27.98(61)	77.98(170)	16.51(36)
Bereavement	59.63(130)	30.28(66)	70.18(153)	22.48(49)
Consequences of Natural Disasters	37.16(81)	43.12(94)	54.13(118)	33.94(74)
Family Relationship Issues	32.11(70)	49.54(108)	51.38(112)	37.61(82)
Recovery from Sexual Abuse	30.28(66)	44.5(97)	49.08(107)	33.94(74)
Adoption Preparation	29.36(64)	44.5(97)	46.79(102)	39.45(86)
Experience of Partner Violence	28.44(62)	44.5(97)	50(109)	33.94(74)
Foster Care Preparation	27.98(61)	45.87(100)	46.79(102)	39.45(86)
Child Development Challenges	27.06(59)	50.46(110)	49.08(107)	38.07(83)
Mental Health Disorders	21.56(47)	46.79(102)	40.37(88)	38.07(83)
Substance Abuse	20.64(45)	51.83(113)	51.83(113)	34.4(75)
Criminal Proceedings	20.18(44)	50.38(112)	37.16(81)	47.71(104)
Job Loss	18.81(41)	51.38(112)	41.74(91)	44.04(96)

„Is it appropriate for a social worker to open the topic of ... while working with a client who is...“	Religion ^a		Spirituality ^a	
	Agree ^b % (n)	Neutral % (n)	Agree ^b % (n)	Neutral % (n)
„...experiences discrimination due to...“				
Religious belief	67.43(147)	24.77(54)	70.18(153)	22.94(50)
Ethnic origin	31.19(68)	47.25(103)	47.71(104)	38.99(85)
Disability	30.28(66)	46.79(102)	46.79(102)	38.07(83)
Poverty	27.98(61)	47.25(103)	45.87(100)	39.91(87)
Gender	20.64(45)	53.21(116)	43.58(95)	41.28(90)
Sexual orientation	17.89(39)	50.46(110)	45.41(99)	38.53(84)
Age	16.97(37)	55.96(122)	42.2(92)	42.2(92)
Political belief	15.6(34)	55.05(120)	38.07(83)	43.12(94)
Note: a Wilcoxon's test revealed differences in the perception of the appropriateness of spirituality and religion in all client groups and life situations as statistically significant ($p < 0.001$), except for the situation of clients discriminated against due to religious belief. b Values of „Strong Disagree“ and „Agree“ were combined.				

Research Finding 2: The Reality and Ideal of Spiritually Sensitive Interventions

Another tool for testing the spiritual sensitivity of respondents was a set of 21 helping activities, spiritually sensitive interventions, where workers recorded which ones they personally used with clients and whether they considered them suitable for social work. Table 2 shows that all tested activities to some extent already exist in the practice of Czech social workers, although some more than others, and overall, except for two interventions, they are not widespread among respondents. It is also noteworthy that at the top of the spiritually sensitive practices of respondents are activities in which the worker relies on the expertise of specialists. On the other hand, interventions that only occur between the client and the worker, or only with the worker - such as private meditation as preparation for a meeting with the client - are not used in practice by even half of the respondents. The key finding in this part of the data is that without exception, all evaluated interventions are considered more suitable for practice by the majority of respondents than they actually use in their own practice. In many activities, there were multiple differences.

Table 2. Real Practice and Subjective Trust in Spiritually Sensitive Interventions

Intervention	Have personally done		Consider as appropriate	
	%	n	%	n
Collaboration with a spiritual or other religious/spiritual guide	61,47	134	84,40	184
Referring the client to a spiritual or other religious/spiritual guide	55,05	120	77,52	169
Encouraging the client to draw from their religious/spiritual support system and engage in related activities	49,54	108	69,72	152
Assisting the client in considering how their religious/spiritual support system helps them	46,33	101	71,56	156
Private prayer for the client	44,5	97	58,72	128
Assisting the client in reflecting on the spiritual meaning and purpose of their current life situation	38,99	85	62,39	136
Engaging in private meditation as part of preparing for client sessions	32,11	70	56,88	124
Discussing with the client the role of their religious or spiritual beliefs in relation to their loved ones	30,73	67	54,13	118
Assisting the client in reflecting on their beliefs about what happens after death	29,36	64	56,88	124
Using or recommending religious/spiritual literature	26,15	57	55,96	122
Helping the client critically assess their religious or spiritual beliefs or activities	23,85	52	50,46	110
Providing professional interventions that help the client create religious/spiritual rituals (e.g., blessing the home, visiting relatives' graves, celebrating rites of passage)	22,94	50	49,54	108
Engaging in joint prayer with the client	22,48	49	58,72	128
Using religious terminology and concepts	21,56	47	33,49	73
Assisting the client in considering how their religious/spiritual support system may be harmful to them	20,18	44	50,46	110
Participating in the client's religious/spiritual rituals as part of an intervention	19,27	42	39,91	87

Intervention	Have personally done		Consider as appropriate	
	%	n	%	n
Using non-religious spiritual language and concepts	18,81	41	33,03	72
Touching the client for „healing“ purposes	17,43	38	22,48	49
Engaging in joint meditation with the client	9,17	20	40,83	89
Assisting the client in evaluating the significance of spiritual experiences that arise in dreams	7,34	16	23,39	51
Encouraging the client to keep a regular religious/spiritual self-reflective journal	2,75	6	31,35	69

Discussion

The data provides a limited insight into the integration of spiritual sensitivity among Czech social workers. While there's need for further exploration and statistical analysis, our focus here is not to compare it with foreign studies. The findings suggest that practical experience with spiritual/religious integration is relatively low among Czech social workers, with many holding cautious positions. However, some are already working with the S/R domain to some extent, and this may expand under suitable conditions.

It's important to note that not all social workers exhibit the same level of caution regarding spirituality and religion; they differentiate between the broader concept of spirituality and religion in their clients' lives, depending on target groups and interventions. This underscores the need to distinguish between these concepts in clinical practice.

Based on these findings, we recommend the following:

1. Incorporate spiritually sensitive social work into the education of social work students, e.g. in social work methods courses. This ensures that this aspect of clients' lives is not neglected or integrated unethically.
2. Provide practical support materials (manuals) for practicing social workers, offer resources for practice supervision, develop relevant continuing education courses, and assess their effectiveness in enhancing spiritual sensitivity in practice.

Conclusion

In conclusion, the importance of spirituality and religion in social work is growing, both globally and in the Czech Republic. Recent research shows the need for further development in this area, emphasizing the importance of respecting diversity, taking a holistic approach, and prioritizing client beliefs.

References

- Benedict XVI (2006). *God Is Love: Deus Caritas Est*. San Francisco: Ignatius Press.
- Canda, E. et al. (2023). Insights from a CSWE Summit for Critical Conversations on religion, faith, and spirituality in social work education, *Journal of Social Work Education*, 3, 635–653. DOI: <https://doi.org/10.1080/10437797.2023.2235224>
- Canda, E.R., Furman, L.D. (2021). *Final Executive Report of the Project on International Study of Religion and Spirituality in Social Work Practice 1997–2020*. Lawrence: Spiritual Diversity and Social Work Initiative The University of Kansas School of Social Welfare. Pozyskano z: https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/31684/Report_Surveys_Religion_Spirituality_Social_Work.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Canda, E.R., Furman, L.D. Canda, H.-J. (2020). *Spiritual Diversity in Social Work Practice. The Heart of Helping*. New York: Oxford University Press.
- Caritas Czech Republic (2020). Kodex Charity Česká Republika. Pozyskano z: <https://www.charita.cz/res/archive/035/004352.pdf?seek=1649758480>
- Conigrave, J. (2023). *Corx: Create and Format Correlation Matrices*. Pozyskano z: <https://github.com/conig/corx>
- Doležel, J. (2017). Spiritual Sensitivity in Caritas Services: Why and How to Work with the Spiritual Dimension of the Life Situation of Clients, *Caritas et Veritas*, 1, 50–68.
- Dudley, J. (2016). *Spirituality matters in social work. Connecting Spirituality, Religion and Practice*. New York: Routledge.
- Feišt, M. et al. (2019). Refining Scores Based on Patient Reported Outcomes – Statistical and Medical Perspectives, *BMC Medical Research Methodology*, 19(1), 167. DOI: doi.org/10.1186/s12874-019-0806-9
- Gehrig, R. et al. (2021) *Spirituality, Ethics and Social Work*. Freiburg: FreiDok Plus. Pozyskano z: https://spiritualsocialwork.net/files/prirucka_CZ.pdf
- Hodge, D. (2011). Using Spiritual Interventions in Practice: Developing Some Guidelines from Evidence-Based Practice, *Social Work*, 2, 149–158.
- Hodge, D., Horvath, V. (2011). Spiritual needs in health care settings: A qualitative Meta-synthesis of clients' perspectives, *Social Work*, 4, 306–316. DOI: [10.1093/sw/56.4.306](https://doi.org/10.1093/sw/56.4.306)
- Holloway, M., Moss, B. (2010). *Spirituality and Social Work*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- International Federation of Social Workers, International Association of Schools Of Social Work (=IFSW, IASSW). (2004). Global Standards for the Education and Training of the Social Work Profession. Pozyskano z: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2018/08/Global-standards-for-the-education-and-training-of-the-social-work-profession.pdf>
- IFSW, IASSW. (2018). Global Social Work Statement of Ethical Principles. Pozyskano z: <https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/>
- Kirst-Ashman, K., Hull, G. (2018). *Understanding Generalist Practice*. Boston: Cengage Learning.
- Koenig, H., King, D., Carson, V. (2012). *Handbook of Religion and Health*. New York: Oxford University Press.

- Novak, L. (2022). *Psychtoolbox: Tools for Psychology Research and Psychometrics*. Olomouc: Olomouc University Social Health Institute, Palacky University in Olomouc. Pozyskano z: <https://gitlab.com/lukas.novak/psychtoolbox>
- Oxhandler, H. et al. (2015). The Integration of Clients' Religion and Spirituality in Social Work Practice: A National Survey, *Social Work*, 3, 228–237.
- Revelle, W. (2020). *Psych: Procedures for Psychological, Psychometric, and Personality Research*. Northwestern University. Pozyskano z: <https://CRAN.R-project.org/package=psych>
- Stirling, B. et al. (2010). A Comparative Survey of Aotearoa New Zealand and UK Social Workers on the Role of Religion and Spirituality in practice, *British Journal of Social Work*, 2, 602–621.
- Turhan, Z. (2023). The Role of Religion and Faith on Behavioral Change among Perpetrators of Domestic Violence in Interventions: A Literature Review, *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 1, 111–132.
- Vetvik, E. et al. 2018. A Comparative Analysis of Norwegian and American Social Workers' Views about Inclusion of Religion and Spirituality in Social Work, *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 2, 105–127.
- Zahl, M. A. et al. (2007). Religion and Spirituality in Social Work Practice and Education in a Cross-Cultural Context: Findings from a Norwegian and UK Study, *European Journal of Social Work*, 3, 295–317.

Spiritually sensitive social work: Attitudes of Catholic Charities social workers

Abstract

The article explores the evolving role of spirituality and religion (S/R) in social work, focusing on the attitudes of social workers in the Czech Republic. It provides definition of key concepts and two selected research findings from the survey among social workers (n=218) in Czech Caritas agencies. Respondents recognized the potential of discussing S/R topics with clients in various life situations, with spirituality being perceived as more relevant than religion. Spiritually sensitive interventions are already present in the practice of Czech social workers to some extent, but they are considered more suitable for practice than what is currently implemented. Recommendations include incorporating spiritual sensitivity into social work education and providing practical resources for practicing social workers.

Keywords: Spiritual sensitivity. Ethics. Social Work. Spirituality.

Jakub Doležel

Univerzita Palackého v Olomouci,
Cyrilometodějská teologická fakulta, Katedra křesťanské sociální práce
email: jakub.dolezel@upol.cz
ORCID: 0000-0002-1340-6742

Albina Scutaru

Pedagogical University Ion Creangă from Chisinau

Parental resilience the primary protective factor of the family in ensuring the well-being of the child**Introduction**

The major changes in contemporary society increase the involvement of universal services that represent the basic link in ensuring children's well-being. Holistic approach in examining concerns and promoting areas of child well-being, early intervention as a means of prevention will reduce the need for protective interventions. All children, regardless of their circumstances, deserve to be safe, cared for and have their needs met. However, this is not a reality for many children in the Republic of Moldova. Too many children and their families are affected by poverty, economic instability, and many other challenges that leave emotional and physical "scars" and add to the adverse childhood experiences that children carry with them into adulthood.

According to HG 143 of 12.02.2018 from the Republic of Moldova, there are five protective factors of the family, which are characterized as key elements for strengthening parental skills in order to capitalize on the family's potential to ensure the well-being of the child, such as parental resilience, social support network of the family's parental capacity for the care and development of the child, concrete support when necessary, the capacity of the parents/person in whose care the child is to develop the child's emotional and social skills (Guvernul Republicii Moldova, 2018). In this research we will address one of the five factors named above, considering it a primary one, parental resilience.

Resilience is the ability to maintain one's orientation toward existential goals despite enduring adversities and stressful events. It presupposes an attitude of persistence in the face of obstacles and openness to change. This concept can be understood as the ability to persevere with the difficulties experienced in the different areas of life, maintaining a good awareness of oneself and one's own internal and parallel coherence by activating a project of personal growth [6]. Many authors define psychological resilience as the ability to recover while developing one's resources and potential in the face of difficulties or stressful events. Understood in this way, the construct of resilience is configured as an attitude to adopt effective negotiation strategies that allow to face adversity and recover from the negative experience by promoting a process of personal growth (Botnari, Scutaru, 2021b).

Early studies of resilience focused on understanding why only some individuals can react to adversity in a positive way, turning it into opportunities for growth and new adaptation (Seligman, 2002). Subsequently, research involving the analysis of risk and protective factors for mental health began to focus on the context of developmental psychology, with the aim of exploring the different life trajectories of those subjects who have experienced trauma. This has led to the idea that resilience is much more than the ability to continue to develop one's abilities despite adversity or to withstand trauma by protecting oneself from the influence of external circumstances. Expresses the ability to react positively despite difficulties, turning them into opportunities for growth. From a resilience perspective, what matters most are the relationships between intrapersonal resilience factors such as locus of control, emotional self-regulation, spirituality, commitment, and interpersonal resilience factors such as social and family support (Black, Lobo, 2008).

The experience of being a parent can bring a lot of joy, but at the same time, it often means going through various stressful situations. Stress can affect the parent personally, as well as in relation to their own child. Stress can be caused by: radical life changes (e.g. moving house), unexpected events (losing your job or finding out that your child has serious health problems), individual factors (substance abuse, traumatic experiences) from childhood), social factors (relationship problems or feelings of loneliness and isolation), community or environmental conditions (eg persistent poverty, losses due to natural calamities, etc.).

Parental resilience includes the ability to control stress, maintaining good functioning, despite difficulties, adverse experiences or trauma, which increases the possibility of obtaining favorable results.

Some stressful factors that parents face can be easily controlled to solve everyday problems. For example, to ask a friend or a relative to pick up the child from school (kindergarten), when the parent is restrained somewhere. At the same time, some factors cannot be removed or overcome so easily. For example, parents cannot "repair" a child's developmental disability or "erase" childhood abuse. Parents show resilience, when they are able to mobilize their internal forces to effectively overcome personal difficulties and those affecting their children, they can overcome hostile and unfortunate events, recover from the effects of trauma and thrive by virtue of certain characteristics and existing circumstances in their own families. The ability of parents to provide care and protection to their child as needed depends on their well-being, resilience and capacity for self-care, as well as their ability to ensure a healthy lifestyle for themselves.

If, for example, the child's mother does not have the ability to overcome some difficult situations in her own life, this affects her ability to ensure an environment free of risks and problems for her own child.

Stages of methodological procedure

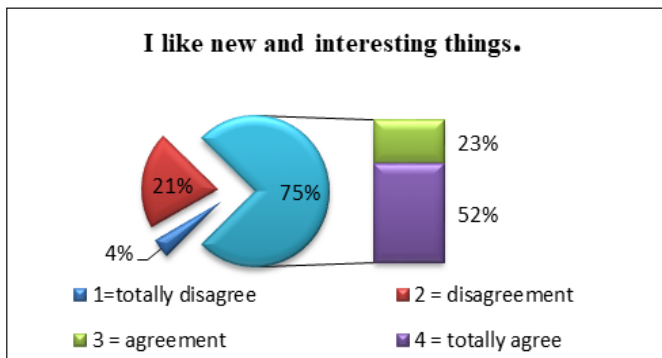
The study was carried out on a sample of 224 parents aged between 25–50 years, who have dependent minors aged 12–18. The parents were asked to answer questions with reference to the functionality of the family's protective factors, which are, according

to HG 143, key elements for strengthening parental skills in order to capitalize on the family's potential to ensure the child's well-being. The questionnaire regarding the identification of the exposure/functionality of the protective factors of the family, contains 27 items classified into 5 protective factors of the family, according to HG 143: parental resilience, social support network of the family, parental capacity for the care and development of the child, concrete support when necessary, capacity of the parents/person in whose care the child is to develop the child's emotional and social skills. Next, we will present the results of this research study, according to the results obtained regarding the family protection factor, parental resilience.

Discussions

A first family protection factor is parental resilience, which implies the ability of the parents/person in whose care the child is to face family tensions, economic pressures and other daily stress factors and to meet the needs of growth and education of the child, including in stressful situations. The first four questions of the Questionnaire regarding the identification of the exposure/functionality of the protective factors of the family, were addressed to the parents in order to identify the level of parental resilience.

Figure 1 Parents' attitude with reference to "openness to new experiences"

According to the results obtained in fig.1, we can see that out of 224 respondents, 75% agree/totally agree with the changes that may take place in their lives, they are not rigid to changes and have a good ability to adapt. In figure 2, however, we can observe a contradiction of these results.

To the question "I believe that difficulties form a valuable part of a person's experience", only 47% agree/strongly agree with the given statement and 53% of respondents disagreed/strongly disagree. According to the results obtained, we can conclude that parents' ability to solve problems, the way of thinking about the problems they face are not seen as challenges but as possible threats. This attitude of parents regarding the difficulties they face can lead them to have doubts about their own ability to face difficulties and can decrease their resilience.

Figure 2. Parents' attitude with reference to the difficulties they face

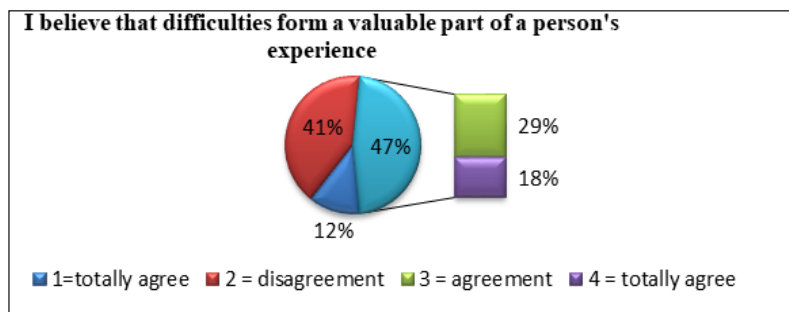
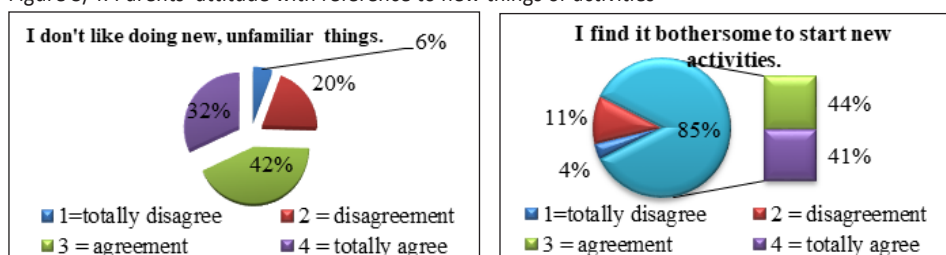

Figure 3/4. Parents' attitude with reference to new things or activities

According to the results presented in figure 3 and 4, which assume the flexibility of parents in carrying out new activities, we can conclude the following: 74% of parents say that they are not excited to do new, unfamiliar things, and 26% answered the opposite, 85% of parents are it seems bothersome to start new activities and only 15% affirmed disagreement and total disagreement with the statement "I find it bothersome to start new activities"

In modern societies, characterized by a fast pace of life, the role of a parent is constantly changing, and the attitude of parents towards these changes presents a value with an impact on family relationships. Everyday worries (such as daily activities, homework, extracurricular activities, commuting or commuting), acute stressors and chronic problems (eg behavioural, learning or emotional disorders, chronic or serious health conditions) can put pressure on the ability of parents to fulfill their roles successfully and respond to their children's needs (Ionescu, 2013). Maintaining a complex balance between work, family, personal and professional goals could be a significant challenge. However, with proper guidance, support, and the careful cultivation of desired skills and traits, parents today should not shy away from aspiring to find fulfillment in all important aspects of life. Parents need to acquire a number of updated key skills throughout life to meet current and future societal demands. Achieving a stable, high-quality level of child rearing is not only linked to positive developmental outcomes among children, but also to parental well-being, as child and parent well-being are interconnected.

Parent and child share a unique, long-lasting and irreplaceable emotional bond, according to Bowlby's research group, the quality of this bond depends largely on the quality of attachment that both will develop with age, from the very first stages

of a child's life (Sisto, Vicinanza, 2019). Parents have been described as 'guardians' of children's well-being, including both physical health and social behaviours, because by what they do, by their guidance and by the examples they set for their children, they provide primary models of behaviour. The quality of the parent-child relationship has a huge impact on children's development. Scientific evidence from behavioral, social, experimental and educational studies shows that parenting practices have a major influence on children's development (Ungar, 2008).

A variety of family risk factors could pose a threat to the well-being of both parties involved parents and children. Poor parenting, conflict between family members, and marital problems, to name just a few, are important factors that can strongly influence children's risk of developing various forms of psychopathology, behavioral problems, and learning disabilities. Lack of a warm, positive relationship with parents, insecure attachment, harsh, inflexible, or inconsistent disciplinary practices, neglect, or lack of involvement in children's lives increase the risk that they will exhibit challenging behaviors, major emotional disturbances, and problematic overall functioning. Child rearing is a long-term process that abounds in skills that a person can learn through consistent practice and perfected over time. A huge influence on all new parents is learning from their own experience, by choosing to follow or reject the example of their own parents. Many new parents experience a dilemma between the arguments for or against the way their parents behaved (Ionescu, 2013). For example, they may adopt more liberal policies in certain respects or become stricter when they feel that their own parents were too permissive in certain areas. In addition, I acquire relevant knowledge on effective child rearing by learning from professionals and/or receiving advice from peers and the social environment. Investing time and effort in parents' well-being often improves children's well-being and positive family climate. The more parents take care of themselves, the more they have the ability and awareness to successfully attend to their children's needs.

It is important to clarify that "wellbeing" is more than just physical well-being, it also includes mental, social and emotional well-being. Well-being is a scientific term for happiness that refers to how individuals experience the quality of their lives (Ungar, 2008). The notion incorporates three distinct components that include life satisfaction, positive affect, and negative affect. It is the general sense of happiness, self-efficacy, and contentment that individuals experience in terms of how they perceive themselves and life in general. When it comes specifically to parents, well-being includes: successful stress management and the ability to cope with everyday stress; a sense of purpose and general enjoyment of life; the ability to self-regulate and the ability to successfully manage emotions negative; connection with the community; supportive, strong, healthy relationships; the ability to do meaningful things for oneself and to enjoy them.

The theoretical and praxeological analysis of the problem of parents' involvement, namely their resilience, in the real process of ensuring the child's well-being allow us to conclude the following.

Conclusions

1. Ensuring the well-being of the child presents a current desire provided by the educational policy documents that finds its real practical transposition through the parents, namely through the formation of resilience, the exercise of relevant skills that would allow the approach of the family as a functional protective factor in ensuring the well-being of the child.
2. The rigidity of parents to changes in society can become an impediment in ensuring the areas of child well-being, hence the need to strengthen stress control strategies in their role as parents.

Reference

- Black, K., Lobo, M. (2008). A Conceptual Review of Family Resilience Factors, *Journal of Family Nursing*, 14 (1): 33–55. DOI: 10.1177/1074840707312237.
- Botnari, V., Scutaru, A. (2021a). *Bunăstarea în reprezentările adolescentinilor moderni. În: Materialele Congresului Științific Internațional moldo-polono-român. Secția: Științele educației în contextul provocărilor actuale. Vol. IV, nr. 1, Chișinău: Universitatea de Stat din Tiraspol*, pp. 181–189. ISBN 978-9975-76-341-7.
- Botnari, V., Scutaru, A. (2021b). *Bunăstarea copiilor din grup de risc pe timp de pandemie. În: Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională „Învățământ superior: tradiții, valori, perspective”. Chișinău, Vol. I, pp. 297–300. ISBN 978-9975-76-360-8.*
- Guvernul Republicii Moldova, HG nr. 143 din 12.02.2018 pentru aprobarea Instrucțiunii privind mecanismul de cooperare intersectorială pentru prevenirea primară a riscurilor de bunăstare a copilului. Disponibil la: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=102076&lang=ro
- Ionescu, Ș. (2013). *Tratat de reziliență asistată*. București: TREI.
- Sisto, A., Vicinanza F. et al. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review, *Medicina* (Kaunas), Nov 16; 55(11): 745. doi: 10.3390/55110745
- Seligman, M.E.P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. Free Press.
- Ungar M. (2008). Resilience across Cultures, *The British Journal of Social Work*, Vol. 38, Issue 2, p. 218–235.

Abstract

According to HG 143 of 12.02.2018 from the Republic of Moldova, a basic concept in the primary prevention of risks regarding the well-being of the child is the protective factors of the family. In this research, the results are presented with reference to the functionality of the protective factors of the family, namely, parental resilience. Identifying potential risk and protective factors can lead to substantial improvements in many areas of child well-being. Promoting resilience is not just a matter of eliminating child abuse, as successfully managing risk is a resilience-promoting factor in itself. Protective factors can be related to the individual context or the context of the situation.

Key words: family, protective factors, resilience, well-being, child

Albina Scutaru, drd, asistent universitar

Pedagogical University Ion Creangă from Chisinau

email: alya.scutaru@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4157-2286

Anna Mirczak

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Kompetencje zdrowotne osób starszych – przegląd literatury**Wstęp**

Badanie poziomu kompetencji zdrowotnych jest istotnym działaniem z zakresu współczesnego zdrowia publicznego (Van den Broucke, 2014). Same kompetencje zdrowotne (z ang. *health literacy*) oznaczają stopień, w jakim jednostka potrafi pozyskiwać, przetwarzać i wykorzystywać zdobywane informacje w celu podejmowania decyzji sprzyjających zdrowiu (Nielsen-Bohlman, 2004). Poziom posiadanych kompetencji zdrowotnych wiąże się z jednostkowymi umiejętnościami czytania, rozumienia i oceny informacji o zdrowiu, możliwością podejmowania działań prewencyjnych, samoopieki i promocji pozytywnych zachowań zdrowotnych, komunikacji z pracownikami opieki zdrowotnej, podejmowania świadomych decyzji zdrowotnych, a także umiejętnością bycia rzecznikiem zdrowia własnego i innych.

Europejski Sondaż Kompetencji Zdrowotnych realizowany na grupie 1000 osób w latach 2009–2012 w Austrii, Bułgarii, Niemczech, Grecji, Hiszpanii, Holandii i Polsce, pokazał niepokojąco niski poziom kompetencji zdrowotnych u prawie połowy badanych (47%) (Sørensen i in., 2015). W tej grupie odsetek osób w wieku 65 lat i więcej z niewystarczającym poziomem kompetencji zdrowotnych wynosił 61,3% (Słońska i in., 2015). Szacuje się, że w populacji Stanów Zjednoczonych problem ten dotyczy jednej trzeciej mieszkańców, w tym dwóch trzecich osób starszych (Kutner, Jin i Paulsen, 2006). Literatura przedmiotu wskazuje na szereg negatywnych konsekwencji zdrowotnych wynikających z niedostatecznego poziomu posiadanych kompetencji zdrowotnych. Podyktowane jest to gorszymi wynikami zdrowotnymi, wielokrotnymi hospitalizacjami, częstym korzystaniem z leczenia szpitalnych oddziałów ratunkowych, a także rzadszym podejmowaniem działań prewencyjnych jak wykonywanie badań przesiewowych, mammografii czy szczepień ochronnych (Berkman i in., 2011). Poziom posiadanych kompetencji zdrowotnych jest szczególnie ważny w przypadku osób starszych chorujących na schorzenia przewlekłe m.in. nadciśnienie tętnicze krwi, miażdżycę czy cukrzycę, ponieważ wpływa na przebieg procesu samozarządzania chorobą przewlekłą (rozpoznawanie objawów, umiejętność podejmowania działań interwencyjnych w momencie zaostżenia choroby, stosowanie się do zaleceń lekarskich i wiele innych). Ponadto, niski poziom

kompetencji zdrowotnych zwiększa ryzyko częstych hospitalizacji w trybie nagłym oraz ryzyko przedwczesnej śmierci (Chesser i in., 2016; Baker, 2007).

Cel pracy

Celem głównym prezentowanej pracy była ocena badań dotyczących kompetencji zdrowotnych osób starszych opublikowanych w okresie 2010 do 2020 roku w języku angielskim.

Materiał i metody

Dla potrzeb pracy dokonano przeglądu baz czasopism recenzowanych o profilu medycznym i nauk pokrewnych takich jak: PubMed i EBSCO (Medline, ERIC, Health Source - Consumer Edition, Health Source: Nursing/Academic Edition). Wszystkie wymienione powyżej bazy danych zostały przeszukane w lutym 2021 za pomocą kombinacji następujących słów kluczowych: health literacy, elderly, geriatric, older adults. Przegląd obejmował tylko prace opublikowane w okresie od 1 stycznia 2010 roku do 31 grudnia 2020 roku. Kryteriami włączenia artykułów do analizy był: wiek respondentów 65 lat i więcej, badania dotyczące kompetencji zdrowotnych, badania empiryczne, artykuły pełnotekstowe, z czasopism naukowych i tylko w języku angielskim. Natomiast kryteriami wyłączenia był wiek respondentów poniżej 65 roku życia, badania teoretyczne, inna data publikacji, niepublikowane rękopisy (np. streszczenia, rozprawy), książki i rozdziały w książkach oraz artykuły w innym języku niż angielski. Podczas procesu przeszukiwania baz danych z uwzględnieniem kryteriów włączenia i wyłączenia znaleziono pierwotnie 170 artykułów. Po wstępnej analizie zebranego materiału usunięto 155 pozycji, ponieważ nie dotyczyły one badań poziomu kompetencji zdrowotnych osób starszych, artykuły były zdublowane, wiek respondentów był poniżej 65 lat, był to przegląd systematyczny, były to badania porównawcze lub nie było dostępnego abstraktu i artykułu. Ostatecznie pogłębionej analizie poddano 15 artykułów.

Wyniki

Zakres liczebności próby wynosił od 24 do 7 334 respondentów w wieku 65 lat i więcej. Narzędziami do zbadania kompetencji zdrowotnych były: Test of Functional Health Literacy in Adults (TOFHLA) w wersji oryginalnej i koreańskiej, skrócona wersja tego testu Short-Test of Functional Health Literacy Assessment (S-TOFHLA) w wersji angielskiej i hiszpańskiej, Swedish Functional Health Literacy (S-FHL), Brief Health Literacy Screening (BHLS), Single Item Literacy Screener (SILS), The short European Health Literacy questionnaire (HLSEU-Q16), the Chinese Citizen Health Literacy Questionnaire, Rapid Estimate of Adult Literacy in Medicine (REALM), National Assessment of Adult Literacy NAAL, Single-item screener was used to identify inadequate HL, Health Literacy Scale-14 (HLS-14), Chinese version of 47-item HLS-EU (HLS-Asia-Q).

Zdecydowana większość analizowanych publikacji przedstawiała związek pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi osób starszych a różnymi zmiennymi takimi jak: czynniki społeczno-demograficzne, stan zdrowia, jakość życia pacjentów opieki długoterminowej, umiejętność samodzielnego zarządzania chorobą przewlekłą (w tym przestrzeganie zaleceń lekarskich, samodzielnego zarządzania sobą, poczucie własnej skuteczności, jakość funkcji wykonawczych), podejmowanie działań profilaktycznych, edukacja zdrowotna oraz korzystanie z rozwiązań z zakresu telemedycyny.

Poziom kompetencje zdrowotnych

Ogólny poziom kompetencji zdrowotnych w badanej grupie seniorów był niewystarczający (Hochhauser i in., 2019; Göransson i in., 2020, s. 1). Średni wynik w zakresie kompetencji zdrowotnych wśród osób starszych w badaniach przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie Amerykanów plasował się na poziomie podstawowym, przy czym 59% populacji badanych posiadało kompetencje zdrowotne poniżej poziomu podstawowego (Cutilli i in., 2018). W badaniach Zhang (Zhang i in., 2020) poziom kompetencji badanych seniorów także był niezadawalający, ponieważ znajdował się głównie w kategorii niedostatecznej (50,9%) oraz problematycznej (25,5%). Wśród osób, które miały niski poziom wykształcenia (podstawowy lub niższy), aż 90% wykazywało ograniczone kompetencje zdrowotne. Największy odsetek tych osób miało problem z oceną pozyskiwanych informacji o zdrowiu (84,1%) oraz ich zastosowaniem (63,9%). Natomiast najmniejsze trudności dotyczyły umiejętności komunikowania się z personelem opieki zdrowotnej.

Jak pokazał Hochhauser (Hochhauser i in., 2019) badane osoby starsze, ze względu na niski poziom posiadanych kompetencji zdrowotnych, miały poważne problemy w zrozumieniu informacji o zdrowiu (wyników badań, formularzy, ulotek) oraz potrzebowali stałej pomocy w wypełnianiu formularzy medycznych i poszukiwaniu dodatkowych informacji związanych ze zdrowiem w Internecie. Badania Cutilli (Cutilli i in., 2018) ujawniły że osoby starsze korzystały głównie z niedrukowanych źródeł informacji zdrowotnych, czyli czerpali wiedzę o zdrowiu i chorobie przede wszystkim od personelu opieki zdrowotnej, z telewizji/radia, następnie od rodziny i znajomych. Dużo rzadszą formą były materiały drukowane (książki, gazety, czasopisma) oraz Internet. Wyniki pokazały również, że wraz ze spadkiem kompetencji zdrowotnych, zmniejszał się odsetek osób starszych korzystających z różnych źródeł informacji zdrowotnych. Jednym z czynników warunkujących umiejętność efektywnego poszukiwania informacji o zdrowiu był wyższy poziom wykształcenia, co znalazło też potwierdzenie w badaniach (Hochhauser i in., 2019).

Analizowane badania wskazały, że niskie kompetencje zdrowotne były charakterystyczne dla osób chorujących przewlekle oraz z zaburzeniami zdrowia psychicznego (Geboers, de Winter, i in., 2016). Seniorzy, którzy potwierdzali problemy ze słuchem i wzrokiem, mieli kompetencje zdrowotne na poziomie podstawowym (Cutilli i in., 2018) co statystycznie istotnie różniło ich od osób starszych bez tego typu dysfunkcji. Ponadto, osoby, które lepiej oceniały stan swojego zdrowia, miały wyższe wartości kompetencji zdrowotnych.

Czynniki społeczno-demograficzne

Czynniki społeczno-demograficznymi ocenianymi najczęściej w prezentowanych badaniach w kontekście ich wpływu na kompetencje zdrowotne seniorów był poziom wykształcenia, miesięczny dochód, wiek, język i rasa. W badaniach Sequeira (Sequeira i in., 2013) osoby z niewystarczającym poziomem kompetencji zdrowotnych charakteryzowały się niższym wykształceniem, rasą czarną oraz większą liczbą chorób przewlekłych niż osoby wyższymi kompetencjami zdrowotnymi. Jedna z rozważanych pozycji oceniała wpływ poziomu kompetencji zdrowotnych i wykształcenia na podejmowaną aktywność starszych pacjentów w procesie leczenia w zależności od rasy (Eneanya i in., 2016). Wyniki badań pokazały, że odpowiedni poziom kompetencji zdrowotnych oraz wykształcenie są ważnymi czynnikami zmniejszającymi różnice rasowe w aktywnym podejściu do procesu leczenia badanych seniorów.

W wielu badaniach wiek respondentów był istotnym determinantem kompetencji zdrowotnych. Geboers i in. (Geboers, de Winter, i in., 2016) wykazał, że poziom kompetencji zdrowotnych był istotnie niższy w grupie osób w wieku 80 lat i więcej w porównaniu do respondentów młodszych. Podobne zależności w swoim badaniu pokazał Garcia (Garcia i in., 2013), gdzie każdy wzrost kategorii wiekowej wiązał się z ponad trzykrotnie wyższym ryzykiem niskich kompetencji zdrowotnych. Nie potwierdziły natomiast tej zależności badania (Hochhauser i in., 2019) gdzie wiek nie stanowił zmiennej warunkującej kompetencje zdrowotne, podobnie jak płeć w badaniu Cutilli i wsp. (Cutilli i in., 2018). Wpływ wysokości miesięcznego dochodu na kompetencje zdrowotne osób starszych w swoich badaniach potwierdziło dwóch autorów, gdzie wykazano, że wraz ze wzrostem dochodu, wrastał także poziom kompetencji zdrowotnych badanych (Geboers, de Winter, i in., 2016) (Cutilli i in., 2018).

Pozytywny wpływ poziomu wykształcenia na kompetencje zdrowotne osób starszych został potwierdzony w badaniach Cutilli i wsp. (2018), Hochhauser i wsp. (2019) oraz Geboers i wsp. (2016). W badaniach Hochhauser i wsp. (2019) wykazano, że seniorzy posiadający wyższe wykształcenie charakteryzowali się istotnie wyższym poziomem kompetencji zdrowotnych, dzięki czemu mieli większą umiejętność samodzielnego poszukiwania i interpretowania informacji o zdrowiu w celu podejmowania świadomych decyzji o zdrowiu, niż osoby z wykształceniem niższym. Nie odnotowano natomiast istotnych różnic pomiędzy poziomem wykształcenia badanych a ich umiejętnościami czytania i rozumienia informacji medycznych dotyczących stanu zdrowia.

Jedna publikacja przedstawiała związek pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi osób starszych a wsparciem społecznym (Yang i in., 2019). Celem badań była ocena wpływu wsparcia społecznego na związek pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a produktywnym starzeniem się i samooceną stanu zdrowia starszych mieszkańców Chin. Uzyskane wyniki potwierdziły bezpośredni związek pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a wsparciem społecznym ($b=0.327$, 95% CI: 0.175–0.479) oraz produktywnym procesem starzenia się ($b=0.676$, 95% CI: 0.604–0.748). Nie znalazło to potwierdzenia w innym analizowanym badaniu, które nie wykazało

istotnej zależności pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a wsparciem społecznym i sytuacją życiową (mieszkanie samotnie vs. mieszkanie z innymi) badanych seniorów (Geboers, Reijneveld, i in., 2016b). Badanie to pokazało natomiast powiązanie pomiędzy niskim poziomem kompetencji zdrowotnych a poczuciem samotności, brakiem zaangażowania w działalność społeczną i niewielką liczbą kontaktów towarzyskich.

Celem jednej z analizowanych publikacji było zbadanie poziomu i uwarunkowań kompetencji zdrowotnych w populacji seniorów w lepszej i gorszej sytuacji zdrowotnej (MacLeod i in., 2017). Ponadto, autorzy dokonali oceny wpływu posiadanych przez respondentów kompetencji zdrowotnych na ich satysfakcję życiową, korzystanie z opieki zdrowotnej, podejmowanie działań profilaktycznych oraz wydatki. Uzyskane wyniki pokazały, że niewystarczający poziom kompetencji zdrowotnych charakteryzował szczególnie starszych pacjentów płci męskiej, z niskim poziomem wykształcenia i z większą liczbą chorób współistniejących. Dodatkowo niskie kompetencje zdrowotne wiązały się z niską satysfakcją pacjentów, rzadszym podejmowaniem działań profilaktycznych, natomiast większą częstością korzystania z opieki zdrowotnej i większymi wydatkami.

Telemedycyna

W obliczu panującej od 2020 roku pandemii choroby Covid-19, bezcenną alternatywą stacjonarnej opieki zdrowotnej stała się telemedycyna, która zakłada świadczenie pewnych usług zdrowotnych na odległość przy wykorzystaniu nowoczesnych technologii komunikacyjno-informatycznych. Podstawowym medium telemedycyny jest Internet oraz telefony komórkowe. Pomimo iż niektóre badania wskazują, że osoby starsze bardziej niż zwykle interesują się nowoczesnymi technologiami i szukają pewnych informacji zdrowotnych w Internecie (Vroman i in., 2015), to jednak mają do nich ograniczony dostęp na skutek barier finansowych oraz braku wiedzy i pewnych umiejętności. Badania sugerują, że barierą we wdrażaniu i korzystaniu z rozwiązań telezdrowia w grupie osób starszych, mogą być także niskie kompetencje zdrowotne (Kruse i in., 2017). W analizowanych publikacjach temat zastosowania mobilnych aplikacji telemedycznych przez osoby starsze w kontekście posiadanych kompetencji zdrowotnych podjął Göransson (Göransson i in., 2020). Ich założeniem było zbadanie częstości używania przez seniorów w opiece domowej mobilnej aplikacji Interaktor ułatwiającej samodzielną opiekę nad posiadaniem chorobami i problemami zdrowotnymi oraz ocena wpływu korzystania z tej aplikacji na stan zdrowia i kompetencje zdrowotne badanych. Działanie platformy polegało na ocenie natężenia problemów zdrowotnych i związanych z nim niepokojem, połączeniu z interfejsem sieciowym monitorującym i przechowującym dane zdrowotne na bezpiecznym serwerze dostępnym dla pracowników opieki zdrowotnej, ocenie sytuacji zagrażających zdrowiu i życiu, stałym dostępie do rzetelnych porad dotyczących samoopieki oraz wykresów ukazujących historię zaostżeń choroby. Badane osoby starsze korzystały z wyżej wymienionej aplikacji za pomocą tabletów oraz smartfonów przez okres 6 miesięcy. Po zastosowanej interwencji uzyskane wyniki pokazały istotną poprawę interaktywnych i krytycznych kompetencji zdrowotnych

osób starszych używających mobilnej aplikacji, porównując stan wyjściowy i końcowy. Nie wykazano natomiast zmian w poziomie funkcjonalnych kompetencji zdrowotnych badanych.

Opieka długoterminowa

Adekwatny poziom kompetencji zdrowotnych jest szczególnie ważny w przypadku pacjentów opieki długoterminowej, ponieważ przesądza o zaangażowaniu pacjenta w proces leczenia (Gazmararian i in., 2003), a także determinuje ich jakość życia (Edwards i in., 2012). Spośród analizowanych publikacji, jedna dotyczyła związku pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a różnymi wymiarami jakości życia starszych pacjentów opieki długoterminowej z uwzględnieniem zmiennych społeczno-demograficznych (Panagioti i in., 2018, s. 1). Na początku przeprowadzanych badań, autorzy dowiedli, że wszystkie wymiary jakości życia badanych seniorów (fizyczny, psychiczny, społeczny i środowiskowy) były uwarunkowane posiadanymi przez nich kompetencjami zdrowotnymi. Natomiast w badaniach wykonanych na tej samej grupie respondentów po okresie 12 miesięcy, niski poziom kompetencji zdrowotnych nadal silnie prognozował pogorszenie jakości życia we wszystkich badanych aspektach z wyjątkiem sfery społecznej.

W badaniach Bakera (Baker i in., 2000) zwrócono uwagę na znaczącą rolę opiekunów osób niesamodzielnych w zapewnianiu podopiecznym efektywnego korzystania ze świadczeń opieki zdrowotnej, poprzez interpretowanie zaleceń lekarskich, podaż odpowiednich medykamentów, komunikowanie się z personelem opieki zdrowotnej, podejmowaniem decyzji w sytuacji zaostrzenia opieki, wykonywanie różnych procedur medycznych (np. karmienie przez sodeę, zmiana opatrunków) i wiele innych. Jednakże stan badań na temat kompetencji zdrowotnych opiekunów i ich potencjalnym wpływie na kompetencje zdrowotne podopiecznych jest niezadawalający. Dlatego też celem jednej z analizowanych publikacji była ocena tego związku (Garcia i in., 2013). Grupę badanych stanowiły osoby starsze pochodzenia latynoskiego oraz ich opiekunowie, ponieważ zgodnie z obserwacjami autorów badania, Latynosi są grupą najbardziej dotkniętą ryzykiem niskich kompetencji zdrowotnych wśród ogółu Amerykanów. Wywiady były prowadzone w dwóch językach tj. hiszpańskim i angielskim i składały się z trzech etapów: pozyskanie danych demograficznych, ocena stanu zdrowia oraz pomiar kompetencji zdrowotnych. Uzyskane wyniki pokazały, że pacjenci, z którymi przeprowadzono wywiad w języku hiszpańskim charakteryzujący się niskim poziomem kompetencji zdrowotnych, znacznie częściej posiadali opiekunów o niskim poziomie HL w porównaniu z pacjentami, z którymi wywiad był prowadzony także w języku hiszpańskim, ale z adekwatnym poziomem kompetencji zdrowotnych. W przeciwieństwie do tego nieco ponad połowa badanych, z którymi przeprowadzono wywiady w języku angielskim, miała niski poziom kompetencji zdrowotnych, ale nie było związku między ich umiejętnościami zdrowotnymi a ich opiekunami. Czynnikiem wpływającym niekorzystnie na poziom kompetencji zdrowotnych badanych seniorów w tym badaniu były: dysfunkcje poznawcze, zaawansowany wiek, niski poziom wykształcenia, problemy ze wzrokiem oraz słaba adaptacja kulturowa.

Samozarządzanie chorobą przewlekłą

Wpływ kompetencji zdrowotnych na proces samozarządzania chorobą przewlekłą jest wielokrotnie podkreślany w literaturze przedmiotu (Heijmans i in., 2015; Mbaezue i in., 2010; Mirczak, 2017). Rzadziej natomiast podejmuje się badania oceniające zależność między kompetencjami zdrowotnymi a zarządzaniem sobą w starości (z ang. *self-management of ageing*), które oznacza aktywność poznawczą oraz podejmowanie działań behawioralnych celem utrzymania lub przywrócenia dobrostanu fizycznego i społecznego, który bezpośrednio rzutuje na stan zdrowia i dobre samopoczucie (Steverink i in., 2005). Spośród analizowanych publikacji, jedna dotyczyła związku pomiędzy poziomem posiadanych kompetencji zdrowotnych przez osoby starsze a wszystkimi wymiarami zarządzania sobą (podejmowanie inicjatywy, samowystarczalność, pozytywne nastawienie, aktywność behawioralna, różnorodność zasobów) (Geboers, de Winter, i in., 2016). Uzyskane wyniki potwierdziły, że osoby starsze (bez względu na płeć, sytuację życiową, poziom wykształcenia, dochód, obecność chorób przewlekłych i stan zdrowia psychicznego), które charakteryzowały się niskimi kompetencjami zdrowotnymi miały istotnie niższe wyniki samozarządzania sobą z uwzględnieniem wszystkich wymiarów.

Aktywność poznawcza związana jest także z koncepcją funkcji wykonawczych, która podkreśla znaczenie roli świadomości i samokontroli, dzięki czemu człowiek może realizować określone działania w sposób intencjonalny i celowy. Dysfunkcje wykonawcze mogą dezorganizować podejmowane działanie ukierunkowane na osiągnięcie konkretnego celu, tym samym codzienne funkcjonowanie jednostki może zostać zaburzone i może prowadzić do konieczności pomocy ze strony innych osób (Jodzio, 2012). Pewne badania sygnalizują, że niewystarczający poziom kompetencji zdrowotnych jest silniejszym determinantem dysfunkcji wykonawczych niż poziom wykształcenia (Kavé i in., 2012). Dokonany przegląd ujawnił jedną publikację dotyczącą związku pomiędzy niewystarczającymi kompetencjami zdrowotnymi a funkcjami wykonawczymi celowanymi na usprawnienie chodzenia u osób starszych (Sequeira i in., 2013). Badanie pokazało istotną relację pomiędzy niskim poziomem kompetencji zdrowotnych a szybkim spadkiem funkcji wykonawczych w ciągu 12 miesięcy. Autorzy wskazali, że konsekwencją tego związku może być pogorszenie codziennej sprawności funkcjonalnej, zwiększone ryzyko upadków oraz pogorszenie samozarządzania chorobą przewlekłą w grupie osób starszych.

Jednym z kluczowych elementów samozarządzania chorobą przewlekłą jest przestrzeganie zaleceń lekarskich i znajomość stosowanych leków niezbędna w profilaktyce działań niepożądanych. Niepożądane zdarzenia lekowe stanowią istotny problem kliniczny, prowadzący do wielu negatywnych konsekwencji zdrowotnych. Niewystarczający poziom kompetencji zdrowotnych objawiający się nierozumieniem czytanych ulotek, nierozumieniem działania stosowanych leków, brakiem znajomości objawów ubocznych stosowanych leków itp. może nasilać częstość występowania niepożądanych zdarzeń lekowych (Berkman i in., 2011). Działania niepożądane leków, przestrzeganie zaleceń lekarskich oraz wiedzę o stosowanych lekach w kontekście kompetencji zdrowotnych osób starszych w swoich badaniach przedstawił Mosher i in. (2012). Przeprowadzone badania potwierdziły istotny

związek pomiędzy posiadanymi kompetencjami zdrowotnymi seniorów a ich wiedzą o nazwach i działaniu stosowanych leków. Nie wykazano natomiast zależności pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a stosowaniem zaleceń lekarskich oraz niepożądanymi zdarzeniami lekowymi.

Z punktu widzenia samozarządzania chorobą przewlekłą, ważne jest także poczucie własnej skuteczności. Poczucie własnej skuteczności oznacza przekonanie, że działania, które podejmuje człowiek w obliczu różnych sytuacji życiowych, zakończą się powodzeniem (Juczyński, 2001, ss. 134–139). Poczucie własnej skuteczności odgrywa ważną rolę w podejmowaniu różnych zachowań zdrowotnych, jak również aktywności w procesie terapeutycznym posiadanej choroby (Newsom & Schulz, 1996; Jachimowicz, Kostka, 2009; Bandura, 1977). Postrzeganie własnej skuteczności wyznacza stopień zaangażowania w określone zachowania zdrowotne jednostki oraz wpływa na ocenę posiadanych zasobów w sytuacji trudnej (np. związanej z chorobą) (Juczyński, 2001, ss. 134–139). W analizowanych publikacjach jedna dotyczyła oceny wpływu poczucia własnej skuteczności osób starszych na związek pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a stanem zdrowia (Kim & Yu, 2010). Przeprowadzone badania wykazały, że stopień wpływu kompetencji zdrowotnych na stan zdrowia fizycznego i psychicznego osób starszych, warunkowany jest poczuciem własnej skuteczności. Jest to jedno z pierwszych badań badających taką zależność a przeprowadzone w krajach nieanglojęzycznych.

Promocja zdrowia

Budowanie kompetencji zdrowotnych jest istotnym narzędziem współczesnej promocji zdrowia, której istotą jest umożliwienie jednostce sprawowania efektywnej kontroli nad własnym zdrowiem lub chorobą poprzez przekazanie odpowiedniej wiedzy, rozwijanie umiejętności oraz zmianę dotychczasowych postaw zdrowotnych. Posiadane kompetencje zdrowotne determinują rodzaj podejmowanych przez osobę starszą zachowań zdrowotnych (aktywność fizyczną i społeczną, sposób odżywiania się, możliwości radzenia sobie ze stresem, stosowanie używek itp.).

Spośród analizowanych publikacji, związek pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a zachowaniami zdrowotnymi (aktywność fizyczna, właściwa dieta, stosowanie używek, wskaźnik masy ciała BMI) i czynnikami społecznymi (samotność, wsparcie społeczne, aktywność społeczna i kontakty społeczne) pokazał Geboers i wsp. (Geboers, Reijneveld, i in., 2016a). Uzyskane wyniki pokazały, że niski poziom kompetencji zdrowotnych badanych determinował niewystarczającą aktywność fizyczną badanych, niewielkie spożycie warzyw i owoców, brak regularnego spożywania śniadania, otyłość (OR > 1.31, p < 0,005) oraz spożywanie niewielkiej ilości alkoholu (OR = 0,81, p = 0,013) wśród osób wyłącznie niepalących. Niski poziom kompetencji zdrowotnych wpływał także negatywnie na poczucie samotności i aktywność społeczną respondentów (OR > 1.48, p < 0,005). Nie wykazano natomiast wpływu badanych czynników społecznych na siłę związku pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a zachowaniami zdrowotnymi. Może to oznaczać, iż negatywne konsekwencje niewystarczających kompetencji zdrowotnych nie są charakterystyczne wyłącznie dla starszych osób samotnych z ograniczonymi zasobami

wsparcia społecznego, osób z niewielką liczbą kontaktów towarzyskich, rzadko angażujących się w działalność społeczną, jak również mieszkających samotnie.

Uznaje się, że podstawowym sposobem rozwijania kompetencji zdrowotnych jednostki jest podejmowanie edukacji zdrowotnej (Nutbeam, 2000). W rozważanych publikacjach Uemura i in. (2018) podjęli próbę oceny wpływu edukacji zdrowotnej poprzez zastosowanie metod aktywnego uczenia się (wspólna dyskusja, planowanie, prezentacja, dokonywanie ewaluacji) na kompetencje zdrowotne, funkcje poznawcze i fizyczne, aktywność fizyczną i nawyki żywieniowe u osób starszych. Było to randomizowane badanie kontrolne prowadzone przez okres 24 tygodni. Przewodnymi tematami zaprojektowanego programu edukacji zdrowotnej były ćwiczenia fizyczne, zdrowe odżywianie się oraz aktywność poznawcza na rzecz promocji zdrowia w starszym wieku. Przeprowadzone badanie potwierdziło skuteczność 24-tygodniowego programu aktywnej edukacji zdrowotnej w rozwijaniu kompetencji zdrowotnych osób starszych. Poprawa wyniku po interwencji ocenianej skalą HLS-14 wskazała, że uczestnicy badania nabrali większej pewności siebie w poszukiwaniu, rozumieniu, ocenie i zastosowaniu informacji o zdrowiu w kontekście własnych chorób. Wyniki podskali dotyczącej zapobieganiu chorobom skali HLS-EU-Q16 pokazały, że badani seniorzy po interwencji w większym stopniu unikali czynników ryzyka złego stanu zdrowia takich jak niska aktywność fizyczna oraz zła dieta niż na początku badania. W wyniku zastosowanego programu edukacji zdrowotnej poprawiły się także funkcje poznawcze badanych, sprawność fizyczna oraz sposób odżywiania się.

Istotnym elementem promocji zdrowia i profilaktyki chorób jest także wykonywanie szczepień ochronnych. Dotychczas niewiele publikacji podejmowało tematykę zależności pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a wykonywaniem szczepień ochronnych wśród osób starszych (Lorini i in., 2017). Celem jednych z analizowanych badań było wypełnienie tej luki poprzez ocenę wpływu kompetencji zdrowotnych na podejmowanie decyzji związanych ze szczepieniami przeciwko grypie w grupie osób starszych (Zhang i in., 2020). Dokonana przez autorów badania analiza korelacji pokazała, że zależność pomiędzy kompetencjami zdrowotnymi a wykonywaniem szczepień ochronnych warunkowana była wiekiem, poziomem wykształcenia oraz stanem zdrowia. Płeć żeńska, młodszy wiek oraz umiejętność pozyskiwania informacji o zdrowiu i ich ocena była dodatnio skorelowana z większymi kompetencjami zdrowotnymi w zakresie szczepień ochronnych. Natomiast, ograniczone kompetencje w zakresie dostępu do informacji zdrowotnych i ich oceny były związane z większymi trudnościami w podejmowaniu decyzji o szczepieniu.

Dyskusja

Wzmacnianie kompetencji zdrowotnych jednostki jest niezwykle istotne z punktu widzenia zdrowia całej populacji, której duża część boryka się z narastającymi problemami zdrowia fizycznego i psychicznego. Literatura przedmiotu przedstawia kilka zbieżnych cech charakteryzujących osoby o niskim poziomie kompetencji zdrowotnych takich jak: starszy wiek, płeć męska, niski miesięczny dochód, przynależność do mniejszości narodowej, niższy poziom wykształcenia, zły stan zdrowia

fizycznego i psychicznego (Baker, 2007; Scott i in., 2002) co znalazło potwierdzenie w analizowanych publikacjach.

Dokonany przegląd literatury wskazał na pewne istotne obszary budowania i rozwijania kompetencji zdrowotnych w grupie osób starszych. W pierwszej kolejności, należy zwrócić uwagę na wpływ czynników społeczno-demograficznych, bowiem jak pokazują badania, seniorzy z niższym poziomem wykształcenia, niskim dochodem, mieszkający samotnie, istotnie częściej predysponują do ograniczonych kompetencji zdrowotnych (Geboers, de Winter, i in., 2016; Cutilli i in., 2018; Hochhauser i wsp., 2019).

Zły stan zdrowia fizycznego i psychicznego, w tym zaburzenia sensoryczne i występujące schorzenia przewlekłe, także plasował badanych seniorów w grupie ryzyka niskich kompetencji zdrowotnych (Geboers, de Winter, i in., 2016; Cutilli i in., 2018). Uzyskane wyniki sugerują rozważenie istniejących wśród osób starszych problemów i potrzeb zdrowia fizycznego i psychicznego, podczas opracowywania programów budowania kompetencji zdrowotnych celem zmniejszania nierówności w tym zakresie.

Kolejnym problemem seniorów z niskimi kompetencjami zdrowotnymi były trudności w rozumieniu pisemnych i ustnych informacji o zdrowiu (Cutilli i in., 2018). Ponadto, osoby te miały tendencję do zawężania źródeł poszukiwania dodatkowych informacji zdrowotnych, ograniczając się tylko do treści zasłyszanych od pracowników opieki zdrowotnej lub z radia i telewizji. Tym samym, należałoby wprowadzać dodatkowe szkolenia dla personelu opieki zdrowotnej dotyczące przejrzystych form komunikacji, zwracając uwagę na fakt, że często osoby te, są jedynym źródłem informacji zdrowotnych (bezcennych w procesie terapeutycznym) dla wielu osób starszych. Ponadto, ulotki, broszury informacyjne, formularze medyczne i inne pisemne źródła informacji powinny być opracowywane w sposób zrozumiały, przejrzysty oraz z zastosowaniem odpowiedniej czcionki.

Analizowane badania pokazały, że rozwijające się ostatnio rozwiązania z zakresu telemedycyny stają się szansą na poprawę wyników zdrowotnych osób starszych poprzez zdalne budowanie kompetencji zdrowotnych. Mobilne aplikacje skierowane specjalnie do osób starszych, mogą poprawić dostęp do rzetelnych informacji o zdrowiu oraz usprawnić umiejętność poszukiwania i przetwarzania tych informacji w procesie leczenia. Istnieje bowiem teza, która zakłada lepsze zrozumienie i wykorzystanie wiedzy, jeżeli dotyczy ona aktualnych potrzeb i problemów jednostki (Göransson i in., 2018). Ponadto, dzięki specjalnym mobilnym aplikacjom zainstalowanym w telefonach komórkowych, można zwiększyć możliwość bezpośrednio zgłaszania wszelkich niepokojących objawów związanych ze stanem zdrowia przez osoby starsze lub ich opiekunów, bezpośrednio lekarzowi prowadzącemu bez konieczności wychodzenia z domu. Dzięki czemu będzie możliwe podejmowanie szybkiej interwencji na wczesnym etapie zaostrzenia choroby.

Kolejnym obszarem, który należy wzmocnić polityką budowania kompetencji zdrowotnych, jest opieka długoterminowa. Przeprowadzony przegląd pokazał, że podniesienie poziomu kompetencji zdrowotnych odbiorców opieki długoterminowej poprawi jakość życia pacjentów oraz zwiększy skuteczność ich działań z zakresu samodzielnego zarządzania chorobą przewlekłą.

Nowe światło na kwestię profilaktyki niskich kompetencji zdrowych wśród osób starszych dało także badanie pokazujące związek pomiędzy HL, stanem zdrowia a poczuciem własnej skuteczności (Kim & Yu, 2010). Badanie sugeruje, że aby podnieść efektywność promocji zdrowia, nie wystarczy tylko edukacja zdrowotna dotycząca posiadanych schorzeń, ale koniecznym jest także uwzględnienie czynników psychospołecznych odpowiedzialnych za wzmacnianie poczucia własnej skuteczności. Zatem prowadząc edukację zdrowotną, należałoby wzbogacić ją o elementy strategii zwiększania poczucia własnej skuteczności takie jak: perswazja społeczna i werbalna, ułatwienie pozyskiwania osiągnięć w działaniu oraz ekspozycja na doświadczenia zastępcze celem adaptacji do nowych zachowań zdrowotnych (Marks i in., 2005).

Wnioski

1. Jednym z kluczowych elementów promocji zdrowia jest rozwijanie kompetencji zdrowotnych jednostki, które zakłada wyposażenie ludzi w wiedzę i umiejętności niezbędne do sprawowania wielopłaszczyznowej kontroli nad własnym zdrowiem.
2. Rozwijanie kompetencji zdrowotnych jest istotne z perspektywy każdej grupy wiekowej, jednakże w wieku senioralnym nabiera szczególnego znaczenia. Wynika to z faktu, iż większość występujących chorób przewlekłych dotyczy właśnie osób starszych, podobnie jak również są oni głównymi beneficjentami opieki zdrowotnej.
3. Znajomość poziomu kompetencji zdrowotnych w chorobach przewlekłych pomaga przewidywać ograniczenia pacjenta w procesie pozyskiwania i rozumienia informacji o zdrowiu. Pomaga także odpowiednio projektować edukację zdrowotną dla jednostki z uwzględnieniem wszystkich barier. Umiejętność zarządzania własną chorobą musi być traktowana, jako integralna część procesu leczenia pacjenta.
4. Dotychczasowe badania pokazują, że osoby starsze posiadające niewystarczający poziom kompetencji zdrowotnych, mają problemy z podejmowaniem podstawowych działań związanych z utrzymaniem dobrego stanu zdrowia. Wśród nich są trudności związane są ze stosowaniem się do zaleceń lekarskich, rozumieniem celu stosowanych leków i obliczanie ich dawek, wypełnianiem formularzy medycznych (np. wywiad lekarski), komunikowaniem się z personelem opieki zdrowotnej (rozumienie przekazywanych przez nich treści podobnie jak brak jasnego precyzowania swoich potrzeb zdrowotnych), interpretowaniem podstawowych wyników badań, korzystaniem z usług profilaktycznych (szczepienia ochronne, mammografia) i wiele innych).
5. Działania mające na celu poprawę kompetencji zdrowotnych powinny być kierowane przede wszystkim do osób starszych w zaawansowanym wieku, płci męskiej, z niskim poziomem wykształcenia oraz gorszym stanie zdrowia.

Bibliografia

- Baker, D.W., Wolf, M.S., Feinglass, J., Thompson, J.A., Gazmararian, J.A., & Huang, J. (2007). Health literacy and mortality among elderly persons. *Archives of internal medicine*, *167*(14), 1503–1509.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, *84*(2), 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>.
- Berkman, N.D., Sheridan, S.L., Donahue, K.E., Halpern, D. J., & Crotty, K. (2011). Low health literacy and health outcomes: An updated systematic review. *Annals of Internal Medicine*, *155*(2), 97–107. <https://doi.org/10.7326/0003-4819-155-2-201107190-00005>.
- Chesser, A.K., Keene Woods, N., Smothers, K., & Rogers, N. (2016). Health Literacy and Older Adults: A Systematic Review. *Gerontology and Geriatric Medicine*, *2*, 2333721416630492. <https://doi.org/10.1177/2333721416630492>.
- Cutilli, C.C., Simko, L.C., Colbert, A.M., & Bennett, I.M. (2018). Health literacy, health disparities, and sources of health information in US older adults. *Orthopaedic Nursing*, *37*(1), 54–65.
- Eneanya, N.D., Winter, M., Cabral, H., Waite, K., Henault, L., Bickmore, T., Hanchate, A., Wolf, M.S., & Paasche-Orlow, M.K. (2016). Health literacy and education as mediators of racial disparities in patient activation within an elderly patient cohort. *Journal of health care for the poor and underserved*, *27*(3), 1427.
- Garcia, C.H., Espinoza, S.E., Lichtenstein, M., & Hazuda, H.P. (2013). Health literacy associations between Hispanic elderly patients and their caregivers. *Journal of health communication*, *18*(sup1), 256–272.
- Gazmararian, J.A., Williams, M.V., Peel, J., & Baker, D.W. (2003). Health literacy and knowledge of chronic disease. *Patient Education and Counseling*, *51*(3), 267–275. [https://doi.org/10.1016/s0738-3991\(02\)00239-2](https://doi.org/10.1016/s0738-3991(02)00239-2).
- Geboers, B., de Winter, A.F., Spoorenberg, S.L., Wynia, K., & Reijneveld, S.A. (2016). The association between health literacy and self-management abilities in adults aged 75 and older, and its moderators. *Quality of Life Research*, *25*(11), 2869–2877.
- Geboers, B., Reijneveld, S.A., Jansen, C.J., & de Winter, A.F. (2016a). Health literacy is associated with health behaviors and social factors among older adults: Results from the LifeLines cohort study. *Journal of health communication*, *21*(sup2), 45–53.
- Göransson, C., Wengström, Y., Hälleberg-Nyman, M., Langius-Eklöf, A., Ziegert, K., & Blomberg, K. (2020). An app for supporting older people receiving home care—Usage, aspects of health and health literacy: A quasi-experimental study. *BMC medical informatics and decision making*, *20*(1), 226. MEDLINE. <https://doi.org/10.1186/s12911-020-01246-3>.
- Heijmans, M., Waverijn, G., Rademakers, J., van der Vaart, R., & Rijken, M. (2015). Functional, communicative and critical health literacy of chronic disease patients and their importance for self-management. *Patient Education and Counseling*, *98*(1), 41–48. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2014.10.006>
- Hochhauser, M., Brusovansky, M., Sirotin, M., & Bronfman, K. (2019). Health literacy in an Israeli elderly population. *Israel Journal of Health Policy Research*, *8*(1), 61. <https://doi.org/10.1186/s13584-019-0328-2>
- Jachimowicz, V., Kostka, T. Ocena poczucia własnej skuteczności u pensjonariuszy Domu Pomocy Społecznej. *Gerontologia Polska*, *17*(1), 23–31.

- Jodzio, K. (2012). Dysfunkcje wykonawcze w praktyce neurologicznej. *Polski Przegląd Neurologiczny*, 8(2), 57–65.
- Juczyński, Z. (2001). *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia* (Vol. 188). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Kavé, G., Shrira, A., Palgi, Y., Spalter, T., Ben-Ezra, M., & Shmotkin, D. (2012). Formal Education Level Versus Self-Rated Literacy as Predictors of Cognitive Aging. *The Journals of Gerontology: Series B*, 67(6), 697–704. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbs031>
- Kim, S.H., & Yu, X. (2010). The mediating effect of self-efficacy on the relationship between health literacy and health status in Korean older adults: A short report. *Aging & Mental Health*, 14(7), 870–873.
- Kruse, C.S., Mileski, M., & Moreno, J. (2017). Mobile health solutions for the aging population: A systematic narrative analysis. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 23(4), 439–451. <https://doi.org/10.1177/1357633X16649790>
- Kutner, M., Jin Y., and Paulsen C., (2019). The Health literacy of america's adults: results from the 2003 national assessment of adult literacy. NCES 2006-483. 2006. *Washington, DC: National Center for Education Statistics*.
- Lorini, C., Santomauro, F., Donzellini, M., Capecchi, L., Bechini, A., Boccacini, S., Bonanni, P., & Bonaccorsi, G. (2017). Health literacy and vaccination: A systematic review. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 14(2), 478–488. <https://doi.org/10.1080/21645515.2017.1392423>
- MacLeod, S., Musich, S., Gulyas, S., Cheng, Y., Tkatch, R., Cempellin, D., Bhattarai, G.R., Hawkins, K., & Yeh, C.S. (2017). The impact of inadequate health literacy on patient satisfaction, healthcare utilization, and expenditures among older adults. *Geriatric Nursing (New York, N.Y.)*, 38(4), 334–341. <https://doi.org/10.1016/j.gerinurse.2016.12.003>
- Marks, R., Allegrante, J.P., & Lorig, K. (2005). A review and synthesis of research evidence for self-efficacy-enhancing interventions for reducing chronic disability: Implications for health education practice (part II). *Health Promotion Practice*, 6(2), 148–156. <https://doi.org/10.1177/1524839904266792>
- Mbaezue, N., Mayberry, R., Gazmararian, J., Quarshie, A., Ivonye, C., & Heisler, M. (2010). The Impact of Health Literacy on Self-Monitoring of Blood Glucose in Patients With Diabetes Receiving Care in an Inner-City Hospital. *Journal of the National Medical Association*, 102(1), 5–9. [https://doi.org/10.1016/S0027-9684\(15\)30469-7](https://doi.org/10.1016/S0027-9684(15)30469-7)
- Mirczak, A. (2017). Health literacy level among elderly and chronic disease self-management. *Journal of Education, Health and Sport*, 7(3), 72–85.
- Mosher, H.J., Lund, B.C., Kripalani, S., & Kaboli, P.J. (2012). Association of health literacy with medication knowledge, adherence, and adverse drug events among elderly veterans. *Journal of Health Communication*, 17 Suppl 3, 241–251. <https://doi.org/10.1080/10810730.2012.712611>
- Newsom, J.T., & Schulz, R. (1996). Social support as a mediator in the relation between functional status and quality of life in older adults. *Psychology and aging*, 11(1), 34.
- Nielsen-Bohlman L, Panzer A.M., Hamlin B., et al. (2004). *Health literacy: a prescription to end confusion*. Institute of Medicine of the National Academies. National Academies Press. Washington

- Nutbeam, D. (2000). Health literacy as a public health goal: A challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. *Health Promotion International*, 15(3), 259–267. <https://doi.org/10.1093/heapro/15.3.259>
- Panagioti, M., Skevington, S.M., Hann, M., Howells, K., Blakemore, A., Reeves, D., & Bower, P. (2018). Effect of health literacy on the quality of life of older patients with long-term conditions: A large cohort study in UK general practice. *Quality of life research : an international journal of quality of life aspects of treatment, care and rehabilitation*, 27(5), 1257–1268. MEDLINE. <https://doi.org/10.1007/s11136-017-1775-2>
- Scott, T.L., Gazmararian, J.A., Williams, M.V., & Baker, D.W. (2002). Health literacy and preventive health care use among Medicare enrollees in a managed care organization. *Medical Care*, 40(5), 395–404. <https://doi.org/10.1097/00005650-200205000-00005>
- Sequeira, S.S., Eggermont, L.H., Silliman, R.A., Bickmore, T.W., Henault, L.E., Winter, M.R., Nelson, K., & Paasche-Orlow, M.K. (2013). Limited health literacy and decline in executive function in older adults. *Journal of health communication*, 18(sup1), 143–157.
- Słońska, Z.A., Borowiec, A.A., & Aranowska, A.E. (2015). Health literacy and health among the elderly: Status and challenges in the context of the Polish population aging process. *Anthropological Review*, 78(3), 297–307. <https://doi.org/10.1515/anre-2015-0023>
- Sørensen, K., Pelikan, J.M., Röthlin, F., Ganahl, K., Slonska, Z., Doyle, G., Fullam, J., Kondilis, B., Agraftotis, D., Uiters, E., Falcon, M., Mensing, M., Tchamov, K., van den Broucke, S., Brand, H., & HLS-EU Consortium. (2015). Health literacy in Europe: Comparative results of the European health literacy survey (HLS-EU). *European Journal of Public Health*, 25(6), 1053–1058. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckv043>
- Steverink, N., Lindenberg, S., & Slaets, J.P.J. (2005). How to understand and improve older people's self-management of wellbeing. *European Journal of Ageing*, 2(4), 235–244. <https://doi.org/10.1007/s10433-005-0012-y>
- Uemura, K., Yamada, M., & Okamoto, H. (2018). Effects of Active Learning on Health Literacy and Behavior in Older Adults: A Randomized Controlled Trial. *Journal of the American Geriatrics Society*, 66(9), 1721–1729. Health Source: Nursing/Academic Edition.
- Van den Broucke, S. (2014). Health literacy: a critical concept for public health. *Archives of Public Health*, 72, 1–2.
- Vroman, K.G., Arthanat, S., & Lysack, C. (2015). “Who over 65 is online?” Older adults' dispositions toward information communication technology. *Computers in Human Behavior*, 43, 156–166. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.10.018>
- Yang, Y., Zhang, B., Meng, H., Liu, D., & Sun, M. (2019). Mediating effect of social support on the associations between health literacy, productive aging, and self-rated health among elderly Chinese adults in a newly urbanized community. *Medicine*, 98(16).
- Zhang, F., Or, P.P.-L., & Chung, J.W.-Y. (2020). The effects of health literacy in influenza vaccination competencies among community-dwelling older adults in Hong Kong. *BMC Geriatrics*, 20(1), 103. <https://doi.org/10.1186/s12877-020-1504-5>

Health literacy older people- literature review

Abstract:

Introduction:

Many older adults have low health literacy, defined as the degree to which people are able to access, understand, appraise and communicate information to engage with the demands of different health contexts to promote and maintain health across the life-course. Low health literacy among older adults is associated with various undesirable health outcomes like poorer self-rated health and higher mortality. It may also affect older adults' ability to benefit optimally from healthcare services, in which patients are nowadays expected participate actively.

Aim of the paper:

The main aim of the presented work was to evaluate research on health competences of older people published in English language between 2010 and 2020.

Material and methods:

A systematic search for research studies from 2010 to 2020 was conducted in on medicine and related sciences such as PubMed and EBSCO databases.

Conclusions:

The results of this review emphasize that the level of health literacy among older people is still low, which negatively affects their physical, mental and social health. Moreover the obtained results indicate certain systemic activities in the field of health education that should be undertaken to prevention of low health c of older.

Key words: Health literacy, older adults, state of health, quality of life

Anna Mirczak

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

email: anna.mirczak@up.krakow.pl

ORCID 0000-0002-6905-1362

Liudmila Iagușevschi

UPS "Ion Creangă" from Chisinau

Adriana Ciobanu

UPS „Ion Creangă” from Chișinău

The particularities of the development of the visually impaired child

The psychological portrait of visual impairment:

Child development is a continuous process of changes, reversible and irreversible transformations, a process of integration of physical and mental structures and functions that ensure the improvement of the general and situational behavior of the child. The particularities of the child's development with visual loss are directly dependent on the time and type (severity) of the deficiency.

The research carried out by MD Avramescu, M. Ștefan, I. Zamferescu, F. Mărginescu highlighted that the lack or considerable decrease in vision during the critical period of development of the visual system generates considerable deviations in the development of the child, causes the other processes to present a series of specific mechanisms of manifestations (Avrămescu, 2006).

L.I. Solnțeva claims that the infant with visual impairment up to 2–3 months of life, according to the appearance of *reactions and behavior*, is almost indistinguishable from the infant without impairment of the same age. This is explained as being closely related to the fact that the particularities of mental acts in children of this age are in a correlation with the reception of multifaceted information.

After 2–3 months of life, when such visual reactions as binocular fixation of the gaze, visual tracking with the eyes are manifested in the healthy child, the lack of vision begins to noticeably leave traces in the mental and physical development of infants with visual impairment (Солнцева, 2000).

LA Semenov, O. V Paramei and L.I. Filcicova in their works describe that the lack of visual control, the insufficiency of movements, lead to delays in the *general physical development* and in *the evolution of motor skills*, in connection with the automatisms related to walking they are more difficult against the background of negative experiences that awaken and maintain the child's fear that he might trip, fall, hit himself, fear of space and new objects appears, balance difficulties appear. Limitation of spatial orientation. It considerably inhibits the formation of the body schema (Филчикова, Бернадская, Парамей, 2003).

The psychophysiological works of D.A. Farber and L.I. Filcicova show that early sensory deprivation causes a decrease in the possibility of developing visual perception, *image formation*. The quality of an external object is not correctly reflected and differentiated, it causes a deficit in the motivational component of *attention*, *negative emotional* reactivity to external influences. Avoiding new information can lead to a *secondary delay* in the child's mental development (Фарбер, 1995).

Al. Gherguț, C. Neamțu in „Sinteze de PPS”, 2000, writes that the *representations* are often incomplete, partial, erroneous, poor in details, and their content lacks essential characteristics, which makes their effectiveness in cognitive and practical activity be very reduced. In the case of total vision loss before 3 years, visual representations are structured strictly based on the auditory and tactile-kinesthetic experiences of the person, a fact that leads to errors in the appreciation of the shape and size of objects, the ratio between the components of objects and between objects, to the impossibility to operate with the notion of color in the manner of a typical person.

If blindness is acquired after 2–3 years, one can talk about the existence of a rich apperceptive background, the subject has a concrete experience with the elements of the surrounding world, thanks to which a process of restructuring the functional scheme takes place, with the participation of healthy analysts who they have compensatory influences on the psychic activity of the blind. Orientation in a three-dimensional space is based on the polysensory analysis of information received from multiple and different receptors (Bodorin, 2013).

Regarding the systematization and organization of *memory* to the non-viewers, the works of Avramescu, Monica, Delisia show that this is achieved in good conditions and the cases of blind people with good memory are not rare. In the blind, memory is very well served by active observation, well-structured language, and well-educated post-voluntary attention. Some differences between the blind and the sighted are manifested regarding *the motor memory*, which in the blind is of particular importance in spatial orientation, but is not so rich considering the existing difficulties in forming representations of movements (Avramescu, 2006).

Thinking has particularities determined by the type of blindness (congenital or acquired) and by the modalities of sensory knowledge in which the impaired person is trained: the insufficiency of sensory information, the difficulties of selecting the essential elements from the perceived information determine the cumbersome performance of thinking operations, especially generalizations and comparisons. In this case, a clinical picture similar to a child with intellectual deficiencies is formed. However, under the conditions of normal educational activities, with the respect and optimal exploitation of the sensory dominances of the visually impaired student, conditions of normal intellectual development can be ensured (Bodorin, 2013).

Language plays a compensatory role for poor or no vision (Hatwell, 1961). According to LS Vygotsky, from the early stages of ontogenetic development (from 2 years), the development of thinking and language occur in parallel, through mutual interconditioning, thinking is verbal, and language is logical. JC Lang notes a “frequent language delay”, a poor vocabulary, spatio-temporal confusions expressed verbally, a

certain poverty of verbal expression, all of which negatively influence the quality of communication (Филчикова, Бернадская, Парамей, 2003).

Attention is dispersed, according to the intensity and significance of the perceived stimuli, a fact that requires the continuous education of distribution, mobility, concentration. The multisensory propagation of information, the doubling of motivation, the maintenance of active interest in the activity, the development of the will contribute to the education of the child's attention. Regardless of age, vision loss has a negative impact on the formation and development of personality (Brînza, Bulicanu, Frunze, 2018).

Rozorea A., 2003 notes that the weakening of visual functions has a negative effect on the child's *emotional sphere*, which manifests itself in the background of bad mood, lack of confidence in one's own strength, increased shyness, isolation; when the child is removed from the family environment, he has strong reactions that can go up to states of anxiety, depression, refusal of school activities (Rozorea, 2003).

The moment of appearance of the visual impairment, its dynamics, its severity have a special significance for the general development of children with visual impairments both physically, mentally and psychosocially. Also, the importance of early intervention in the education of visually impaired children should be emphasized.

Physical and psychomotor development of children withVI:

Delayed physical development, and less harmonious because the lack of sight makes it useless to explore space with the gaze, especially in the vertical plane, which leads to a decrease in the muscle tone that ensures the correct position of the head (in the blind, the head is bent towards the chest). As a result, deformations of the spine may occur in the frontal (scoliosis) or sagittal (kyphosis, lordosis) plane. Muscle changes: muscular atrophies, dystrophies and obvious rickets, joint laxity and a decrease in muscle tone and strength, and exaggerated stiffness of body segments (hypertonia). Movements are devoid of visual performance and affect walking (Brînza, Bulicanu, Frunze, 2018).

W. Dabe points out that at the age of entering primary school, the delay in physical development in visually impaired children would be about 2 years. "Due to the sedentarism in blind children, a disharmonious development is noted as a result of the imbalance of forces between the muscle groups more at rest" (Avrămescu, 2006).

K. Ferrell, E. Leung (1969) states that the harmful action of visual impairment in the addition of psychomotor skills is correlated with the central function that visual perception performs in the coordination of walking and in the control of position.

In sighted children, during the act of grasping, there is always the reverse connection, which creates possibilities for them to correct the movement, until the goal is reached. During the first months of life, vision "causes" the child to pull towards the object, but initially it does not control these movements. Starting from the 4th month, the vision starts to control the movements of the hand towards the object which can be corrected in the stretching process. Later in the 2nd half of 1 year of life, visual contact becomes very important, because as practical actions develop,

the drawing of the movements is increasingly “programmed” in the memory, making the reverse visual connection more and more necessary. The lack of visual feedback that occurs in visually impaired children implicates intact parsers in the process of learning grasping movements. In children with normal vision, the position of the fingers for grasping can be observed from 2.5 months, in those with visual impairments 4 months later (Солнцева, 2000).

J. Locman, D. Ashmead, E. Bushnell in his studies on visual perception reveals to us that it plays an important role in establishing and maintaining body balance. In the process of losing control over the position, the visual information contributes to the creation of the exact mechanisms, which are the basis of the proprio-vestibular activity, thus establishing a contact between the visual information and the position of the body in space. The visual perception of surrounding objects contributes to maintaining the vertical position of the body. It is necessary to control the changing position. That is why visual perception is very important at the early levels of development of position control, when the formation of control over the muscles (neck, upper and lower membranes) turns out to be primary, and then the vestibular and perceptual systems become dominant (Avrămescu, 2006).

N. Barraga (1989) in his work with young children reveals to us that the visually impaired child will not turn his head from left to right or vice versa, like the sighted child, when exploring space or the environment. With them, it is observed that when a noise is produced, the little one with visual impairment very rarely turns his head towards the sound source. This is due to the poverty of sound information. Without the additional support of vision, the child cannot determine whether a sound is coming from the front or behind, from above or below, from near or far. The child with limited vision also cannot determine what makes the sound or noise is a being or an object, it is not sure that the sound signals the presence of a sound object. On the other hand, it is possible that the sound for him remains something undefined for a long time in relation to the solid material objects that he can encounter in the environment (Avrămescu, 2006).

It shows the insufficiency of hand use by the visually impaired. It is often said that “the hands are their eyes”, but according to Fraiberg, nothing is less true and it must be known that the hands of visually impaired children are also at risk of becoming “blind”. The visually impaired infant holds his hands at shoulder level in a typical neonatal position, it very rarely happens that the hands meet and then the tactile stimulation resulting from this is not enough to stimulate the child’s physical development (Brînza, Bulicanu, Frunze, 2018).

Visual impairment limits and inhibits freedom of movement and can increase the tendency towards passivity, which affects the physical development of the child.

Development of mental functions children with VI:

The most affected mental process is *visual perception*, absent in children with visual impairments, and in amblyopias it appears modified at the level of the functional indices of vision.

The ordering and unification of different sensations into integral images of objects and phenomena takes place. Unlike sensations, which reflect different properties of things, perception reflects the object as a whole. But perception is not reduced to a sum of sensations, but constitutes a process of qualitative knowledge of the world.

Low vision or the absence of vision negatively marks the manifestation of sensory-perceptive processes (since the sensory-motor stage (0–2 years), when certain reflexes or visual behaviors are activated, such as following a moving object with the gaze, eye coordination, etc.). The information provided by the valise analyzers cannot ensure, at the level of the cerebral cortex, the formation of complete, detailed and correct images (Bodorin, 2013).

In visual perception, there are recognition mistakes of objects, drawings, people, the rhythm of exploration is slow due to its fragmentary and chaotic character and due to weakly functional exploratory strategies. Visual analysis and synthesis is reduced or absent. Object identification may be distorted. Synthesis and recognition speed is low.

Vision disorders refer to both the lexical-graphic level and the formation of visual representations, which are incomplete, poor in details and rely on one or two focused elements among other confused ones.

In amblyopias, the problem arises of ensuring visual dominance. The child must learn to use all the sensory pathways, but as a support of vision and not to replace it.

Visually impaired children, even if they do not have visual representations, perceive space and have the notion of space. They orient themselves in space, recognize objects based on their spatial properties, perceive and understand spatial relationships, can learn objects such as geometry or geography (Brînza, Bulicanu, Frunze, 2018).

V. Preda, R. Cziker claim that tactile-kinesthetic representations have a compensatory role in visually impaired children, visual representations have it in amblyopic children. And here the confrontation with the generalized image takes place, this time in the framework of visual exploration.

In visually impaired children, the problem of representations is different depending on the occurrence of blindness. But in those who are congenital or in whom the deficiency occurred up to 3 years of age, the visual representations are not preserved, being related to the auditory and tactile component. After the age of 4, there are mental visual images, representations, but these can be lost if they are not stimulated by reactivating and completing them, by involving the auditory analyzer, by verbal or tactile description, by the description by the seer (Preda, Cziker, 2004).

Beate Nicolussi-Spib, A. Brînza, M. Bulicanu in "Methodological guide: Educational inclusion of visually impaired children" remark: *Attention* to visually impaired children is of particular importance and is well developed. Visually impaired children react to the situation in a longer time with disoriented and imprecise movements. The visually impaired child cannot follow the existence of an object and its movement in space. In order to follow the object that he perceives aurally with the precision that vision gives to the sighted, he must move his attention in different directions and focus it permanently according to the intensity and significance of

the perceived stimuli. Without the education of the quality of attention, especially in orientation in space, the adaptation of balance to the environment is more difficult. Manifestations of attention are different from those of sighted people, the visually impaired have a specific expression when they are attentive (listen with their head on their chest, amblyopia-with their eyes closed).

In the case of amblyopic children, careful exploration increases the chances of correct identification of the object of perception. The fineness of tactile or auditory differentiations is also related to the effort of attention. They compensate by focusing attention and establishing it. Visually impaired children who work at a constant and productive pace have unexpected difficulties when they are asked to switch to another type of activity, needing a longer adaptation time (Brînză, Bulicanu, Frunze, 2018).

Memory it is a psychic process of imprinting, storing and updating information. With reference to the memory of the visually impaired, in the specialized literature there are different points of view, either in the sense of its development, argued by M. Ștefan by the fact that it is trained in various activities (memorizing the topography of the place, the itinerary, tactile and auditory landmarks constants necessary for orientation and even the number of steps to a certain landmark, the accumulation of cognitive and practical-action experience, etc.), or in the sense of underestimating the development of the capacity to memorize and reproduce (Lonina, Dalferth, Preda), fact explained by the perceptive and exploratory insufficiency and by the lack of data organization in a defined structure (Preda, 1988).

According to the author M. Ștefan, the systematization and organization of memory in blind people is done in good conditions and there are not rare cases of blind people with performative memory, this being supported by the spirit of active observation, well-structured language and well-educated post-voluntary attention. P. Villey noted the development of a special form of memory in the blind, called "muscular memory" (tactile-kinesthetic), there are some differences between the functionality of the motor memory of the sighted and that of the blind, with the latter having particular importance in spatial orientation, but not being so nuanced because of the existing difficulties in the formation of spatial representations and movements (Avrămescu, 2006).

C. Bodorin notes, that in the case of amblyopes with an average intellectual level (school age), the verbal-auditory, mechanical memory is developed, the logical mnemonic schemes being less operative; in them, all three mnemonic stores are functional, to varying degrees: the limited sensory stores, which receive information from the sense organs and retain them for a short period (0.5 sec.) so that processing can be initiated, primary (short-term) memory, which has a limited capacity (15–20 sec.), both for verbal information (processed by the left hemisphere) and for visual information (processed by the right hemisphere) and secondary memory (long-term memory duration), which receives the information that has been selected for a longer storage, they being processed and stored according to certain characteristics, such as the meaning, the sonority of the words, the content (event or episodic memory and semantic memory, for language and knowledge, this being the most deficient in amblyopia (Bodorin, 2013).

Numerous studies have highlighted the increased memory productivity of visually impaired children. Memory does not develop by itself, but due to its more intense and frequent demand, due to its exercise. It is perfected because the visually impaired child needs it very much.

Thinking – it is a superior psychic process, of knowing reality by assimilating the environment to cognitive structures and adapting these structures to the requirements of reality. Visual impairment, if not associated with intellectual impairment, does not directly affect higher cognitive processes, especially if they are stimulated and practiced. Blindness, in itself, does not lead to the diminution of the development of thinking and, respectively, of what we call “global intelligence”.

The results obtained by different researchers by applying to the blind the classic intelligence tests (Binet-Simon, Stanford-Binet, Wechsler), adapted for the blind, show that practically the average Verbal IQ of the blind is, at all ages, comparable to that of the sighted. The integrity of these intellectual functions – is largely given by the fact that they are not deprived of language, this main means of communication with the environment and tool of thought. Through language, – which is acquired and developed in the blind in a normal way, – the visually impaired has a symbolic and conceptual tool of prime importance thanks to which they can actualize the cognitive potentialities that blindness - through sensory touch - has not compromised (Hatwell, 1965; Bodorin, 2013).

Visually impaired children can correctly operate with the notion of objects and phenomena, they can generalize and abstract at a higher level, but when they are asked to describe the content of the generalization and abstraction expressed, they either do not know this content or present it with difficulty.

In order to prevent formal acquisition, in the work with children with visual impairments, it is necessary to apply intuition (combining descriptions and verbal indication with the intuition of objects) through the participation of as many indicators as possible: analysis, comparison, practical synthesis.

Language is the most important symbolic and conceptual tool, which allows the actualization of cognitive potentialities unaffected by visual impairment (Hatwell, 1961) and which plays a compensatory role for poor vision or no vision, along with other higher cognitive processes.

In general, the verbal behavior of the visually impaired is established in the appropriate stage of development, as in the normal child, because both structurally and functionally, the verbal-motor and auditory analyzers are not affected, and the intellectual development is normal; the acquisition of speech occurs naturally, in the context of communication in the family and social environment.

The pace of language development is slower, the expressiveness of communication and the understanding of the semantic or contextual nuances of the language being affected due to insufficiently perceived and activated facial expressions and gestures. Non-verbal communication (mimic, gesture, pantomime) is perceived, learned and performed with difficulty or is absent, due to very low vision or lack of vision, which prevents the reception of the facial expressiveness of the people with whom one communicates.

Pronunciation disorders are more common due to the impossibility of visual imitation of articulatory movements, which leads to the lack of synchronization and correct modeling of the components of the phono-articulatory apparatus. The most affected sounds are those that give rise to organic movements and subtlety discriminations (r, s, ș, fi v, z, l) and which can be learned and imitated if they are perceived visually. In children with visual impairment, we can more frequently observe simple or polymorphic dyslalia, dysglossia, disorders of the rhythm and fluency of speech or, in terms of written reading, dysgraphia and dyslexia (Roth, 1973).

The acquisition of speech by visually impaired children is conditioned by:

- the sensory-motor component : the imitation of sound patterns is related not only to the material action, but also to its representation. Verbal actions are detached from material ones, internalized and bear the mental imprint;
- the intellectual component : as the words are repeated, they relate to the material actions and become educative, representative like the gestures;
- the affective component: the affective load of the relations with the mother, with those around, the atmosphere with which they participate in the games, supports pronunciation, understanding, fixation of words.

Psychosocial development of the visually impaired child:

Life among the seers means a confrontation with one's own deficiency and "otherness". This causes tensions in a learning process, which is predominantly oriented towards the aesthetic and social norms of the sighted majority.

Possible obstacles:

- they are often alone with their personal characteristic;
- they need specific didactic conditions and approaches, which are clearly visible;
- children receive help/personal assistant/CDS;
- modification of the content/compensation of the disadvantage;
- they need more time, direct support;
- they cannot participate freely, naturally in social interactions.

In children with visual impairments, some changes may occur in the behavioral-affective sphere that present the risk of deepening the face of those found in sighted people. In specialized literature, cases are presented and characterizations are made of visual impairments, with a much greater emphasis than should be placed on negative traits: affective infantilism, emotional instability, neurotic states, negativism, egoism, anxiety, asocial behavior, suspicious, aggressive, demanding. Some negative traits in terms of affectivity and sociability are constituted as defense reactions when the child feels isolated, rejected, abandoned, lacking the love of those around. Under the conditions of a favorable affective climate, in which their need for security, inclusion and affectivity is satisfied, in which they can express themselves and value themselves, visually impaired children gain their affective balance and their personality flourishes (Rozorea, 2003).

Conclusions

The moment of appearance of the visual impairment, its dynamics, its severity have a special significance for the general development of children with visual impairments both physically, mentally and psychosocially. Also, the importance of early intervention in the education of visually impaired children should be emphasized. Visual impairment limits and inhibits freedom of movement and can increase the tendency towards passivity, which affects the physical development of the child. Tactile-kinesthetic education has the main purpose of re-educating the relationship between visual sensation and tactile-kinesthetic, enriching visual perception. Without the education of the quality of attention, especially in orientation in space, the adaptation of balance to the environment is more difficult. Memory does not develop by itself, but due to its more intense and frequent demand, due to its exercise. It is perfected because the visually impaired child needs it very much. In order to prevent formal acquisition, in the work with children with visual impairments, it is necessary to apply intuition (combining descriptions and verbal indication with the intuition of objects) through the participation of as many indicators as possible: analysis, comparison, practical synthesis. The acquisition of speech by visually impaired children is conditioned by: the sensory-motor component, the intellectual component, the affective component. The favorable affective climate ensures security, inclusion and affectivity of children with visual impairments and offers the possibility of expressing and valuing them .

Bibliography:

- Avrămescu, M.D. (2006). *Defectology and speech therapy*. Bucharest: The Romania of Tomorrow Foundation Publishing House.
- Brînza, A., Bulicanu, M., Frunze, O. (2018). *Educational inclusion of visually impaired children*. Methodological guide. Chisinau.
- Bodorin, C. (2013). *Psychopedagogy of people with visual impairments*. Chisinau.
- Inclusive Education. Course support for the continuous training of teaching staff*. (2016). Vol. II, Chisinau.
- Preda, V. (1999). *Early intervention in the education of visually impaired children*. Cluj Napoca: Cluj University Press.
- Preda, V. Czikier, R. (2004). *Tactile - kinesthetic exploration in the perception of objects and images*. Cluj Napoca.
- Rozorea, A. (2003). *Visual impairment from a psychosocial and psychotherapeutic perspective*. Bucharest: Pro Humanitate Publishing House.
- Roth, W. (1973). *Typhology. Psychology of the visually impaired*. Cluj: Univ. Babe.
- Rotan, A. (2015). *Special psychopedagogy*. Iasi.
- Vrânceanu, M., Pelivan, V. (2012). *Socio-educational inclusion of children with disabilities in kindergarten*. Guide for teachers and managers in the preschool educational system and for specialists in specialized recovery services. – Ch. SN, (FE-P. Tipogr. Centrală).
- Солнцева, Л.И. (1980). *Развитие компенсаторных процессов у детей с нарушением зрения дошкольного возраста*. Москва.

Солнцева, Л.И. (2000). *Тифлопсихология детства*. Москва.

Фарбер, Д.А. (1995). *Формирование зрительного восприятия в раннем детском возрасте. Физиология человека*. - Т. 21. - № 5.

Филчикова, Л.И., Бернадская, М.Э., Парамей, О.В. (2003). *Нарушение зрения у детей раннего возраста*. Москва.

Annotation.

Each child's development has individual, specific peculiarities and traits that require personalized assessment, approach and understanding.

The development of visually impaired children is subject to the same developmental milestones as children with normal vision. The particularities of the child's development with visual loss are directly dependent on the time and type (severity) of the impairment. The most relevant characteristics are manifested in early and profound loss of sight, they being determined by the decrease in psycho-motor function and the underdevelopment of some cognitive processes: the decrease in the flow of visual information, the blurriness and imprecision of the image, difficulties in discriminating and fixing images or the impossibility of perception to them, defective body posture, a slowing down of the rhythm of mental development, a low level of knowledge in relation to age, a deficient oculomotor coordination, elements of an affective infantilism, high capacity for intentional memorization, special concentration of attention, superior qualities of the will.

In the pedagogical literature, visual impairments are impairments such as partial vision loss known as amblyopia or total vision loss, known as – blindness. In educational terms: amblyopes-people who, due to poor vision, cannot be trained by ordinary methods, but only by special methods involving sight; the blind – persons who have no sight or whose sight is so diminished that their education requires methods and means that do not involve sight.

All children have the same requirements for growth and development: the need for affection and security, appreciation and positive attitude, encouragement and self-confidence, responsibility and independence, etc., while also having special, particular, individual requirements.

Key words: visually impaired children, amblyopia, blindness, developmental peculiarities.

Liudmila Iagusevschi, Ph.D.

UPS "Ion Creangă" from Chisinau

email: iagusevschiiudmila@gmail.com

ORCID: 0009-0004-7860-7221

Adriana Ciobanu, dr., conf. univ.,

UPS „Ion Creangă” from Chişinău

ORCID: 0000-0003-3836-3651